

**T.C.
KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI**

Osman KABADAYI

**ESKİ TÜRKÇE GÖK BİLİMİ (ASTRONOMİ) TERİMLERİ
YÜKSEK LİSANS TEZİ**

TEZ DANIŞMANI:

Doç. Dr. Bilgehan Atsız GÖKDAĞ

KIRIKKALE 2007

KİŞİSEL KABUL / AÇIKLAMA

Yüksek Lisans tezi olarak hazırladığım “*Eski Türkçe Gök Bilimi (Astronomi) Terimleri*” adlı çalışmamı ilmî ahlâk ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazdığımı ve faydalandığım eserlerin bibliyografyada gösterdiklerimden ibaret olduğunu, bunlara atıf yaparak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu şeref ve haysiyetimle doğrularım.

.../ .../ 2007

Osman KABADAYI

ÖZET

Bu araştırmanın konusunu başlangıçtan 11. yy'a kadarki Türk toplumunun bilim kaynaklarından biri olarak karşımıza çıkan astronominin dil merkezli bir incelemesi oluşturmaktadır. Araştırmada öncelikle Eski Türkçe (Köktürkçe-Uygurca-Karahanlı Türkçesi) gök bilimi (astronomi) terimleri tespit edilmeye çalışılmış ve bu terimler ses bilgisi, anlam bilgisi, terim türetmede kullanılan yöntemler ve köken bilimi (etimoloji) bakımlarından incelenmeye çalışılmıştır.

Araştırmanın amacı, Eski Türkçe dönemi metinlerinden hareketle Eski Türkçe gök bilimi terimlerini ortaya koyarak bu terimlerin nasıl oluşturulduğunu belirlemek, terim yapmadaki hareket noktalarını değerlendirmek, terimlerin köken bilimi incelemelerini yapmak, *Türkçenin Tarihsel Sözlüğü*'ne, gök bilimi tarihi araştırmalarına ve gök bilimi terimlerini Türkçeleştirme çalışmalarına katkıda bulunmaktır.

Bu araştırmada gök bilimi terimleri bir bilim tarihi uzmanı gözüyle değil, bir dil uzmanı bakışıyla ele alınmıştır. Araştırmada Türkçe terimlerin yanında, Eski Türkçe metinlerde geçen yabancı bir dilden alınmış gök bilimi terimleri de yer almıştır.

Bu çalışmanın başta Türk Dili olmak üzere Türk Gök bilimi (Astronomi) Tarihi, Türk Halk Bilimi, Türk Bilim Tarihi alanlarında da faydalı olabileceğini düşünmekteyiz.

Anahtar Sözcükler: Eski Türkçe (Köktürkçe-Uygurca-Karahanlı Türkçesi), Türk, Gök bilimi (Astronomi), Kültür Tarihi, Terminoloji.

ABSTRACT

The subject of this study is the examination of astronomy with respect to language which appears to be one of the scientific resources of the Turkish society from the beginning up to 11th century. At the first step of the research, the astronomy terminology of Old Turkish (Kokturkish, Uighurish, Karahan Turkish) was determined; afterwards, these terms were tried to be examined with regard to Phonetics, Semantics, the ways used to form the terms and etymology.

The aim of this study is to bring up the Old Turkish etymology terms by examining the Old Turkish period texts and to determine how these terms were formed, to evaluate the starting point of term formation, to examine the terms' etymological features, and to contribute to the *Historic Dictionary of Turkish Language*, the studies on the history of astronomy, the struggles for replacing the foreign astronomy terms with the Turkish ones.

In this study, the astronomy terms were studied not from the point of a science history expert's view but from the point of a linguist's view. In the research, Turkish terms and also astronomy terms quoted from a foreign language in the Old Turkish texts were included.

We think that this study might be useful chiefly for Turkish language, Turkish astronomy history, Turkish folk science and Turkish science history

Key Words: Old Turkish (Kokturkish, Uighurish, Karahan Turkish), Turk, Astronomy, Cultural history, Terminology.

İÇİNDEKİLER

KİŞİSEL KABUL / AÇIKLAMA	2
ÖZET	3
ABSTRACT	4
İÇİNDEKİLER	5
ÖN SÖZ	13
0. GİRİŞ	15
0.1. ÇALIŞMANIN KONUSU VE ALANI	15
0.2. ÇALIŞMANIN AMACI	15
0.3. ÇALIŞMADA UYGULANAN YÖNTEMLER	15
0.4. KONUNUN SINIRLANDIRILMASI	17
0.5. KONU İLE İLGİLİ YAPILAN ÇALIŞMALAR	17
0.6. TEZİN KORPUSU (KONU KÜLLİYATI).....	20
0.6.1. Köktürkçe Eserler	21
0.6.2. Uygurca Eserler	21
0.6.3. Karahanlı Türkçesi Eserleri	23
0.6.4. Korpus (Konu Külliyesi) İçinde İncelenen Eserler ve Kısaltmaları	24
0.7. KISALTMALAR.....	39
0.8. İŞARETLER	41
1. BÖLÜM TÜRKLERDE GÖK BİLİMİ (ASTRONOMİ)	42
1. TÜRK HAYAT ALANLARI	42
1.1. Proto-Türk Hayat Alanı Üzerine	42
1.2. İlk Türk Yayılmaları ve Yayılma Alanları	50
1.3. Eski Türk Çağı Türk Hayat Alanı	52
Wu-sun'lar	55
Hazarlar	56
Bulgar Devletleri.....	57
Tuna Bulgar Devleti	57
İdil Bulgarları.....	57
Avar Kağanlığı.....	58
Köktürk Devleti	59
Uygurlar	60
Karahanlı Devleti	61
2. TÜRKLERDE GÖK BİLİMİ (ASTRONOMİ)	61
2.1. Astronomi	61
2.2. 12. yüzyıla Kadar Astronomi Tarihine Bir Bakış	63
2.3. Eski Türklerde Astronomi ve Kozmoloji	66
2.4. Türklerin Kullandıkları Takvimler ve On İki Hayvanlı Türk Takvimi.....	67
2.5. Ortaçağ Türklerinde Astronomi	68
2.6. Gözlemevleri ve Türkler Tarafından Kurulan Gözlemevleri.....	70

2. BÖLÜM ESKİ TÜRÇE GÖK BİLİMİ (ASTRONOMİ) TERİMLERİ ... 72

1. Gök	72
1.1. Kâinat.....	72
1.1.1. evren.....	72
1.1.2. sumır.....	74
1.1.3. sav.....	74
1.1.4. saman oğrısı.....	74
1.2. Gökyüzü, Hava, Atmosfer.....	76
1.2.1. kök.....	76
1.2.1.1. kök kalık.....	79
1.2.1.2. kök ayaz.....	80
1.2.1.3. kök çığrısı.....	81
1.2.2. teñri.....	83
1.2.3. çakır.....	85
1.2.4. yelü kökân.....	85
1.2.5. akaş.....	87
1.2.6. ‘ arş.....	87
1.2.7. bavagir.....	88
1.2.8. felek.....	88
1.2.9. strayastriş.....	89
1.2.10. tujit.....	89
2. Gezegener	90
2.1. Gezegen.....	90
2.1.1. grax.....	90
2.1.2. pagarlı.....	90
2.1.3. raħu.....	91
2.1.4. kitu.....	91
2.1.5. ülkâr.....	91
2.2. Gezegen Adları.....	91
2.2.1. Merkür.....	91
2.2.1.1. arzu tilek.....	91
2.2.1.2. bud.....	92
2.2.1.3. irpis kuğruğu.....	92
2.2.1.4. suv.....	93
2.2.2. Venüs.....	93
2.2.2.1. altun.....	93
2.2.2.2. ärklig.....	94
2.2.2.3. nağıd.....	95
2.2.2.4. sevit.....	95
2.2.2.5. yaruķ yulduzı.....	96
2.2.2.6. şükür.....	98
2.2.3. Dünya.....	98
2.2.3.1. ajun.....	98
2.2.3.1.1. ajunluğ.....	99
2.2.3.2. cihan.....	99

2.2.3.3. çambudivip	99
2.2.3.4. dünya.....	99
2.2.3.5. orun	99
2.2.3.5.1. orunluğ	100
2.2.3.6. sansar	101
2.2.3.6.1. sansarlıg.....	101
2.2.3.7. yér	101
2.2.3.7.1. yér sagraısı	102
2.2.3.7.2. yér kırtışı	103
2.2.3.7.3. udu yér.....	103
2.2.3.7.4. yértünçü.....	103
2.2.3.7.5. yértinçülüg.....	104
2.2.3.7.6. yér suv	104
2.2.4. Mars	105
2.2.4.1. angarak	105
2.2.4.2. baqır soqum	105
2.2.4.3. kürüd	107
2.2.4.4. oot	108
2.2.5. Jüpiter.....	108
2.2.5.1. barqasuvadi.....	108
2.2.5.2. erentüz.....	108
2.2.5.3. qara kuş yulduz.....	110
2.2.5.4. oñay.....	111
2.2.5.5. tai-sui	112
2.2.5.6. urmızt	112
2.2.5.7. yıgaç.....	112
2.2.6. Satürn	113
2.2.6.1. kivan.....	113
2.2.6.2. sekentir	113
2.2.6.3. şanıçar	114
2.2.6.4. topraq	115
3. Güneş.....	116
3.1. Güneş	116
3.1.1. aditya.....	116
3.1.2. quyaş.....	116
3.1.3. küneş.....	116
3.1.4. kün	118
3.1.4.1. künli tünli	119
3.1.4.2. künlik	119
3.1.4.3. küntüz.....	119
3.1.4.4. kün küningä	120
3.1.4.5. kündäm.....	121
3.1.4.6. kündüri	121
3.1.4.7. küntä.....	121
3.1.4.8. küntämäk.....	122
3.1.5. yaruq	122

3.1.6. yaşuk	123
3.2. Güneşin Doğuşu	123
3.2.1. iñir.....	123
3.2.2. irta.....	124
3.2.3. kün toğusık.....	124
3.2.3.1. kün toğmış vakt	124
3.2.4. tañ	125
3.2.4.1. tañ atmak.....	126
3.2.4.2. tañlamak.....	126
3.2.4.3. tañlarmak.....	126
3.2.4.4. tañ üntürmek.....	127
3.2.5. yarun	127
3.2.6. yarın	127
3.2.7. sata	128
3.3. Güneşin Yükselmesi, Gün Ortası	129
3.3.1. kuyaş ödi	129
3.3.2. kün ortası	129
3.3.3. öyle	129
3.4. Güneşin Batışı	130
3.4.1. aħřam	130
3.4.2. batar	131
3.4.3. kiçä.....	131
3.4.3.1. keçelik.....	132
3.4.3.2. keçälig üd	132
3.4.4. kirmäk	132
3.4.5. kün batmak.....	133
3.4.5.1. kün batğalmak	133
3.4.5.2. kün batsık	133
3.4.5.3. kün batuş	134
3.4.6. ornamak.....	134
3.4.7. şeb.....	134
3.4.8. tün	135
3.4.9. ülöz.....	135
3.5. Yer	135
3.5.1. ér.....	135
3.5.2. öñ yer	136
3.5.3. kuz	136
4. Ay	137
4.1. ardır.....	137
4.2. ay	137
4.2.1. tolun ay	140
4.2.2. ay ayaz	141
4.3. yalçık	142
4.4. purnavası	143
4.5. sinçau	143
4.6. soma.....	143

4.7. şatabiş	143
4.8. may	143
5. Yıldızlar.....	145
5.1. Yıldız	145
5.1.1. yultuz	145
5.1.2. uyaqmaq.....	148
5.2. Yıldız İsimleri.....	148
5.2.1. adğır	148
5.2.2. sağızğan.....	150
5.2.3. temür kızuq.....	151
5.2.4. ülkär	154
5.2.5. yağız sıgun	156
5.2.6. yıldırık.....	157
5.2.7. yitikän	159
5.2.8. abiçi.....	161
5.2.9. adır	162
5.2.10. anurat	162
5.2.11. aşlis	162
5.2.12. aşvini	162
5.2.13. barani	162
5.2.14. çaitir	163
5.2.15. çişt.....	163
5.2.16. daniş.....	163
5.2.17. ärivadi	163
5.2.18. ğast.....	163
5.2.19. kıanya.....	163
5.2.20. kıumunsi.....	164
5.2.21. limçin	164
5.2.22. liusun.....	164
5.2.23. lükusus	164
5.2.24. maidun.....	164
5.2.25. maqara.....	164
5.2.26. mina	165
5.2.27. paqunsi	165
5.2.28. purva pulgani.....	165
5.2.29. puş.....	165
5.2.30. rivadi	165
5.2.31. simak.....	166
5.2.32. urugini	166
5.2.33. utarabatıvarat.....	166
5.2.34. utrapalguni.....	166
5.2.35. utraqadi.....	166
5.2.36. viçay.....	166
5.2.37. vişak.....	167
5.2.38. vrğar	167

5.2.39. vriş	167
5.2.40. vuquu	167
5.2.41. yunki	167
5.2.42. ardir	168
5.2.43. kriğik	168
5.2.44. mag	168
5.2.45. mul	168
5.2.46. punarvasu	168
5.2.47. purvabadirapat	169
5.2.48. purvaşadi	169
5.2.49. satabiş	169
5.2.50. suvadi	169
5.2.51. şiravan	170
5.2.52. urugini	170
5.2.53. tamlang	170
6. Buręlar	171
6.1. Astroloji, Astrolog	171
6.1.1. krmęi	171
6.1.2. müneccim	171
6.1.3. nücum	171
6.1.4. yultuzęi	172
6.2. Burę	172
6.2.1. burun	172
6.2.2. řarę	173
6.2.3. sifnar	173
6.2.4. kk	173
6.3. Buręlar Kuşağı (Zodyak)	174
6.3.1. arslan	174
6.3.2. balık	176
6.3.3. buğday başı	177
6.3.4. ęaðan	178
6.3.5. erentz	179
6.3.6. kzı	179
6.3.7. knek	180
6.3.8. kuğik	180
6.3.9. miş	181
6.3.10. oğlak	181
6.3.11. ordu	182
6.3.12. purnavası	182
6.3.13. sertan	183
6.3.14. uđ	183
6.3.15. lg	183
6.3.16. kara kuş	185
6.3.17. ya	186
6.3.18. kanya	186
6.3.19. karkad	186

6.3.20. kumba.....	186
6.3.21. maidun.....	186
6.3.22. maqara.....	187
6.3.23. mina	187
6.3.24. tanu	187
6.3.25. tulya	187
6.3.26. vrçik.....	187
6.3.27. vriş	187
7. Zaman	188
7.1. On İki Hayvanlı Türk Takvimi.....	188
7.1.1. bars yıl.....	189
7.1.2. biçin yıl	189
7.1.3. it yıl.....	190
7.1.4. koñ yıl	191
7.1.5. küsgü yıl.....	192
7.1.6. lagzın yıl.....	193
7.1.7. luu yıl	194
7.1.8. takıgu yıl	194
7.1.9. tabışkan yıl	195
7.1.10. uđ yıl	196
7.1.11. yılan yıl	197
7.1.12. yont yıl	197
7.2. Ay, Yıl ve Zaman	199
7.2.1. aram ay.....	199
7.2.2. arkın izi	199
7.2.3. ay	199
7.2.4. barma yıl	200
7.2.5. bildir.....	200
7.2.6. bou	200
7.2.7. çağ.....	201
7.2.8. çakşaput.....	201
7.2.8.1. çahşapudlıg.....	202
7.2.8.2. çahşapudmanggal.....	202
7.2.9. çer	202
7.2.9.1. çerlik	202
7.2.10. hinki	202
7.2.11. ikindi	203
7.2.12. kalp, klp.....	203
7.2.13. kolu	203
7.2.13.1. koluluğ	204
7.2.13.2. kolusuz	204
7.2.14. kuşluk ödi.....	204
7.2.15. likzir	205
7.2.16. lintih	205
7.2.17. lüng şuq.....	205
7.2.18. muhurta	206

7.2.19. oğur	206
7.2.19.1. yatgaşık oğuru	206
7.2.20. öd	206
7.2.20.1. ödleg.....	207
7.2.20.2. öd kolu.....	207
7.2.20.3. ödün	207
7.2.20.4. ödüş.....	208
7.2.21. purvantak(a)lp	208
7.2.22. ruzgar	208
7.2.23. seher.....	208
7.2.24. sin.....	208
7.2.25. şipkan	209
7.2.26. tsirki, sirki	209
7.2.27. ürke	209
7.2.28. vakt	209
7.2.29. yam	209
7.2.30. yañı	210
7.2.31. yıl	210
7.2.31.1. yıllamak.....	210
7.2.31.2. yıllık	210
7.2.31.3. nek yıl.....	211
7.2.31.4. tişi yıl	211
7.2.31.5. irkāk yıl	211
7.2.32. zamān	212
8. Gökle İlgili İnanışlar.....	213
8.1. Tāñri.....	213
8.1.1. ay tāñri	213
8.1.2. kök tāñri	213
8.1.3. kün tāñri	215
8.1.3.1. kün ay tāñri.....	215
8.1.4. tañ tāñri	216
8.2. Gök Çalgıcıları	216
8.2.1. açita.....	216
8.2.2. çitrasini.....	216
8.2.3. gantarvi	216
8.2.4. pañçaşiki	217
8.2.5. tamburi	217
8.2.6. nata.....	217
SONUÇ.....	218
BİBLİYOGRAFYA	220
ÖZ GEÇMİŞ.....	239

ÖN SÖZ

Eldeki bu çalışmanın konusunu tarihî Türk yazı dilini oluşturan Köktürk, Uygur ve Karahanlı Türkçesi'ne ait metinlerdeki Eski Türkçe gök bilimi (astronomi) terimlerinin tespiti ve bu terimlerin dil merkezli bir incelemesi oluşturmaktadır. Tespit edilen terimler ses bilgisi, anlam bilgisi ve köken bilimi (etimoloji) bakımlarından da incelenmeye çalışılmıştır.

Eski Türkçe gök bilimi (astronomi) terimlerinin ortaya konulması amacıyla Köktürk, Uygur ve Karahanlı Türkçesi dönemlerine ait eserler seçilmiş ve konu külliyatımız içinde değerlendirilmiştir. Bu eserler seçilirken Türk Dil Kurumu Kütüphanesi, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi ve Milli Kütüphane esas olarak alınmıştır.

Eski Türkçe dönemine ait eserler üzerinde çok sayıda çalışma yapılmıştır. Ancak bu eserler üzerine yeterli düzeyde çalışma yapıldığını söylemek de güçtür. Bu çalışmanın konusunu oluşturan astronomi terimleri üzerinde yazılmış birkaç makale dışında konu geniş olarak ele alınıp değerlendirilmiş değildir. Biz burada Eski Türkçe dönemine ait metinlerde kullanılan astronomi terimlerini bilimsel yönden ele alıp inceleyerek bu alandaki bir boşluğu doldurmaya çalıştık.

Araştırmanın “Giriş” kısmında çalışmanın konusu ve alanı, amacı, çalışmada uygulanan yöntemler, konuyla ilgili yapılmış çalışmalar ve konu külliyatında incelenen eserlerle ilgili bilgiler bulunmaktadır.

Birinci bölümde ise Proto-Türk hayat alanları ve Eski Türk yayılma alanları incelendikten sonra Eski Türklerde astronomiyle ilgili bilgilere yer verilmiştir.

Araştırmanın ikinci bölümünü ise, terimlerin inceleme kısmı oluşturmaktadır. Bu bölümde Eski Türkçe gök bilimi (astronomi) terimleri “*Gök, Gezegenler, Güneş, Ay, Yıldızlar, Burçlar, Zaman ve Gökle İlgili İnanışlar*” konu başlıkları altında ayrı ayrı maddeler hâlinde ele alınmıştır. Madde başı olarak alınan terimler ses bilgisi, anlam bilgisi ve köken bilgisi (etimoloji) bakımlarından incelenmeye çalışılmıştır. Terimin

hangi eserde geçtiği ve hangi anlamda kullanıldığı da belirtilmiştir. Bir terim birden fazla eserde geçiyorsa, bunlardan sadece bir eser tanık olarak alınmıştır. Her terimin geçtiği örnek bir cümle de verilmeye çalışılmıştır. Çalışmamız Eski Türkçe dönemini içine aldığı için terimlerin modern Türk lehçelerindeki biçimine ise zaman zaman değinilmiştir.

“Sonuç” başlığını taşıyan bölümde, özellikle terimlerin incelenmesine dair genel bir değerlendirme yapılmış ve “Kaynakça” bölümüyle de çalışma sonlandırılmıştır. Bu konunun tamamen bitirildiği gibi bir iddia taşımadığımızı özellikle vurgulayalım. Bu dönemdeki astronomi terimleri üzerinde yapılabilecek daha çok şeyler olabilir; konuya daha farklı açılardan bakılabilir.

Yapmış olduğumuz bu araştırma sırasında birçok eksik ve yanlışımızın olabileceğinin farkındayız. Özellikle kelimelerin kökenleriyle ilgili kişisel kanaatlerimizin yer aldığı bölümlere itiraz edilebilir. Buna rağmen birçok kelimenin kökeniyle ilgili fikirler öne sürmekten çekinmedik. Çünkü bu tür çalışmaların doğasında farklı düşünmenin yattığını, doğruların da farklı görüşlerden çıktığını biliyoruz. Bununla birlikte kelimelerin kökenleriyle ilgili olarak tutarlı ve kabul edilebilir açıklamalar yapmaya da gayret ettik. Bu çalışma Türk diline küçük bir katkı sağlayabilirse bundan mutluluk duyacağımızı belirtmek istiyoruz.

Bu tezin ortaya çıkışında kendilerine teşekkür borçlu olduğum insanlar da oldu: Teze şekil veren fikirleriyle yardımlarını esirgemeyen değerli hocam Prof. Dr. Fatma Sema BARUTCU-ÖZÖNDER’e, düşüncelerinden ve kütüphanesinden faydalandığım Dr. Bülent GÜL’e, bu konuyu seçmemi sağlayan ve çalışma sırasında bana yol gösterip teşvik ve desteklerini esirgemeyen kıymetli hocam Doç. Dr. Bilgehan Atsız GÖKDAĞ’a sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.

Osman KABADAYI
29.08.2007 / Kırıkkale

0. GİRİŞ

0.1. ÇALIŞMANIN KONUSU VE ALANI

Çalışmamızın konusunu başlangıçtan 11. yy'a kadarki Türk toplumunun bilim kaynaklarından biri olarak karşımıza çıkan astronominin dil merkezli bir incelemesi oluşturmaktadır. Çalışmada öncelikle Eski Türkçe (Köktürkçe-Uygurca-Karahanlı Türkçesi) gök bilimi (astronomi) terimleri tespit edilmeye çalışılmış ve bu terimler ses bilgisi, anlam bilgisi, terim türetmede kullanılan yöntemler ve köken bilimi bakımından incelenmeye çalışılmıştır.

Eski Türk toplum hayatının sosyal yapısının belirlenmesi kadar, en eski Türk toplum hayatı hakkında da tahminlerde bulunabilmek için en somut malzemeyi veren dilden hareketle Türk gök bilimi terminolojisinin işlenmesi, çalışma konumuzun sınırlarını çizmiştir.

0.2. ÇALIŞMANIN AMACI

Çalışmamızın amacı, Eski Türkçe dönemi metinlerinden hareketle Eski Türk gök bilimi terimlerini ortaya koyarak bu terimlerin nasıl oluşturulduğunu belirlemek, terim yapmadaki hareket noktalarını değerlendirmek, terimlerin köken bilimi incelemelerini yapmak, *Türkçenin Tarihsel Sözlüğü*'ne, gök bilimi tarihi araştırmalarına ve gök bilimi terimlerini Türkçeleştirme çalışmalarına katkıda bulunmaktır.

Araştırma özellikle Türkçe kökenli terimleri belirlemenin yanı sıra, eski dönem Türk hayatındaki gök bilimi faaliyetlerinde geçirilen evreleri ve gök bilimin Türk sosyo-kültürel hayatındaki durumunu göstermeyi de hedeflemektedir.

0.3. ÇALIŞMADA UYGULANAN YÖNTEMLER

Çalışmada Eski Türkçe gök bilimi terimlerinin ortaya çıkarılmasına yönelik şu metotlar kullanılmıştır:

Bu çalışmada gök bilimi terimleri bir bilim tarihi uzmanı gözüyle değil, bir dil uzmanı bakışıyla ele alınmıştır. Terimlerin konu külliyatında yer alan metinlerdeki kullanım şekilleri *ses bilgisi*, *anlam bilgisi* bakımından belirlenmeye çalışılmış; zaman zaman *köken bilgisi (etimoloji)* denemelerine de girilmiştir. Terimlerle ilgili daha önce yapılmış olan etimoloji denemelerinin de eklenmesi, gereken bilgilerin de verilmesinin faydalı olacağı düşünülmüştür. Terimlerin geçirmiş olduğu ses ve yapı değişiklikleri de gösterilmeye çalışılmıştır.

Çalışmamızda üzerinde durduğumuz terimler orijinal kaynaklara dayalı olarak taranmış “*Gök, Gezegenler, Güneş, Ay, Yıldızlar, Burçlar, Zaman ve Gökle İlgili İnanışlar*” konu başlıkları altında ayrı ayrı maddeler hâlinde ele alınmıştır. Madde başı olarak alınan terimler köken bilgisi bakımından incelenmeye çalışılmıştır. Terimin hangi eser veya eserlerde geçtiği ve hangi anlamda kullanıldığı da belirtilmiştir. Bir terim birden fazla eserde geçiyorsa, bunlardan sadece bir eser tanık olarak alınmıştır. Her terimin geçtiği örnek bir cümle de verilmeye çalışılmıştır. Özellikle Eski Uygur yazısıyla yazılmış eserlerde geçen terimlerin imlâsında farklılıklar olabilmektedir. Çalışmada taranan kaynak eserlerdeki imlâ hususiyetlerine aynen uyulmuştur.

Çalışmamız Eski Türkçe dönemini içine aldığı için terimlerin yaşayan Türk lehçelerindeki biçimine ise zaman zaman değinilmiştir.

Terimler dil yönünden incelenmenin yanı sıra sosyo-kültürel bağlamda da değerlendirilmiştir. Araştırma amaçları arasında gök bilimi terimlerinden yola çıkılarak Türk kültür tarihinin bu boyutu da gözler önüne serilmek istenmiştir. Terimlerin taşımış olduğu kültürel anlamı ve geçirmiş olduğu evrelerle Türk kültür hayatında görülen değişimler de gösterilmeye çalışılmıştır.

Bu çalışmada “Eski Türk Vergi Terimleri (Özyetgin, 2004)”, “Eski Türk Tarım Terimleri (Gül, 2004)” ve “Eski Anadolu Türkçesinde Tıp Terimleri (Türkmen, 2006)” adlı çalışmaları örnek aldığımızı ve bu araştırmalardan fazlaca yararlandığımızı belirtmek gerekir. Bu üç araştırmayı göz önünde bulundurmakla beraber kendimize göre bir yöntem de geliştirilmiştir.

0.4. KONUNUN SINIRLANDIRILMASI

Çalışmamız Eski Türkçe döneminin dil özelliklerini yansıtan eserlerdeki gök bilimi (astronomi) terimleri ile sınırlıdır. Bu eserler sadece gök bilimi terimleri bakımından ele alınacak, diğer terimler üzerinde durulmayacaktır. Terimlerin sadece bir dizini verilmeyecek aynı zamanda bu terimler yapı, anlam ve köken bakımından da değerlendirilmeye çalışılacaktır. Çalışmamızda esas aldığımız, terimleri taradığımız eserler sadece konu külliyatında gösterilen eserler ile sınırlandırılmıştır. Bu dönem eserlerinin tamamı üzerinde durmak bu çalışmanın hacmini çok aşacağından seçilen eserler üzerinde durulmuştur. Konu külliyatına dahil edilmemiş Eski Türkçe -bilhassa Uygurca- ile yazılmış eserler bulunabilir. Biz çalışmamızda Eski Türkçe döneminin dil malzemesini veren yayımlanmış ve sadece bizim ulaşabildiğimiz eserler üzerinde durduk. Üzerinde herhangi bir çalışma yapılmamış, henüz okunmamış metinlerdeki terimleri taramadık. Külliyatta taradığımız eserler seçilirken Türk Dil Kurumu Kütüphanesi, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi ve Milli Kütüphane esas olarak alınmıştır.

Araştırmamız, Eski Türkçe dönemi (Köktürkçe-Uygurca-Karahanlı Türkçesi) ile yazılmış metinlerde kullanılan gök bilimi terimleri ile sınırlandırılmıştır. Bu sebeple diğer tarihî veya yaşayan Türk lehçelerindeki gök bilimi terimleri üzerinde durulmamıştır. Eski Türkçe dışındaki gök bilimi terimlerinin ayrı çalışmalara konu olabileceğini, üzerinde durulacak daha pek çok gök bilimi teriminin olduğunu belirtmemiz gerekir.

Bu çalışmada esas olarak Türkçe kökenli terimler incelenmiştir. Yabancı dilden alınan bir kökten Türkçe yapım eklerini alarak türetilmiş terimler de çalışmaya dahil edilmiştir.

0.5. KONU İLE İLGİLİ YAPILAN ÇALIŞMALAR

Türkoloji araştırmaları içerisinde Türk astronomisiyle ilgili yapılan önemli çalışmalar vardır. Bu anlamda astronomi terimleriyle ilgili önemli bir çalışmayı Clauson yapmıştır. Sir Gerard Clauson, “Early Turkish Astronomical Terms” başlıklı

makalesinde belli başlı eski Türkçe astronomi terimlerini ortaya koymuştur. Araştırmasına önemli bir “Giriş”le başlayan Clauson, daha sonra eski Türkçe astronomi terimlerini alfabetik bir listeye vermiştir. İngiliz Türkoloğu Clauson’un sözünü ettiğimiz bu araştırmasında 33 adet terim yer almaktadır. Bu terimler şunlardır: *Uđ, Ađыр, Aq ađыр, Oylaq, İki, Öküz, Ülgü, Ülker, Oñay, Aruq taq, Eren tüz, Arslan, Arzu, Ay, Baqır soqum, Çadan, Çolpan, Temür qazñuq, Tirgek, Qara quş, Quzu, Gök, Gün, Körüd, Sevit, Sata, Sekentir, Yetigen, Yayız sıyın, Yalçıq, Yaldraq, Yulduz, Yaşıq.*

Eski Türk astronomi terimleriyle ilgili çalışma yapan bir diğer araştırmacı da Imre Gyarmati’dir. Araştırmacı, “An Enigmatic Turkic Planet Name” başlıklı yazısında *Kutadgu Bilig*’de *sewit* olarak geçen Venüs gezegenin Çağatay Türkçesinde *saqıt* şeklinde görüldüğünü, bunun da bir yazım hatası olduğu söylemektedir. *Kutadgu Bilig*’de *v* sesi Arap harfleriyle *kaf*’ın üzerine üç nokta ile gösteriliyordu. Bu ses Çağataycada *k* olarak algılanmış, böylece *Kutadgu Bilig*’deki *sewit* sözcüğü bu lehçede *saqıt* olmuştur, demektedir.

Asya toplumlarının astronomi faaliyetlerini konu edinen bir araştırma da Berthelot’a aittir: R. Berthelot, *La pensée de l’Asie, et l’astrobiologie*, Paris, 1938. Araştırmacı bu çalışmasında diğer Asya toplumlarıyla birlikte Türklerin de göğe büyük bir tutkuyla bağlı olduklarına değinmiş, Türklerin takvim bilgileriyle ilgili görüşlerini ortaya koymuştur.

Louis Bazin, “Über die Sternkunde in Alttürkischen Zeit” (*AW und der Literatur*, 5, Wiesbaden, 1963) başlıklı çalışmasında gezegenlerin Türkçe isimlerinin olduğunu, yalnızca Venüs, Jüpiter ve Mars’ı tanıyan Tu-kiuların biri Güneş’e çok yakın olduğu, diğeryse çıplak gözle zor görülebildiği için Merkür, ve Satürn’ü bilmediklerini düşünmektedir.

Astronomi terimlerini bütün hâlinde değil de, sözcük boyutunda ele alan çalışmalar da vardır. Bunlardan biri de Funda Toprak’a aittir: Funda Toprak (2005), “Türklerde Kozmoloji Bilgisi ve İslam Sonrası Metinlerde Geçen Yıldız-Gezegen

İsimlerinin Etimolojisi”, 31 Mayıs-4 Haziran 2005, I.Türkoloji Sempozyumu, Kırım/ Ukrayna.

Yine bir başka çalışma da şudur: Fatma Özkan (2003), "Yıldırım, Yıldız, Alev, Alaz/Yalaz, Işın ve Işık Kelimeleri Nereden Geliyor?", *bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi/Journal of Social Sciences of the Turkish World*, Ankara, Sayı: 27, Güz 2003, s.157-179.

Astronomi terimleri muhtelif tarihlerde çeşitli açılardan da araştırmacılar tarafından ele alınmış ve incelenmiştir. Ahmet Caferoğlu, “Türk Onomastiğinde Ay ve Güneş Unsurları” (*Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XIII. C. İstanbul, s. 19-28.) başlıklı makalesinde adbilim perspektifinden iki gök cismi Ay ve Güneş’i ele almıştır. Ay ile ilgili bir diğer araştırma Nail Tan’a aittir: Nail Tan (1974), “Türk Folklorunda Ay Tutulması”, *Türk Kültürü*, S. 146 Ankara, s. 81-85. Fikret Türkmen de “Türk Halk Hikâyelerinde Gökyüzü ile İlgili Alegoriler”, (*I. Uluslar arası Türk Folklor Semineri Bildirileri*, Ankara, 1973: 159-163.) başlıklı bildirisinde konuya halk hikâyelerindeki gökyüzüyle ilgili alegoriler açısından yaklaşmıştır.

Türklerin kozmografya bilgisiyle ilgili önemli bir çalışmayı da sanat tarihçisi Emel Esin yapmıştır. Esin’in, *Türk Kozmolojisine Giriş* adlı eseri eski Türk kozmografyası hakkında doyurucu bilgiler içermektedir.

Bahaeddin Ögel’in *Türk Mitolojisi II* adlı eseri de eski Türk astronomisi açısından bakıldığında önemli mitolojik bilgileri içermektedir. Eserin özellikle 12.-24. arasındaki bölümleri astronomiyle ilgilidir.

Tuncer Baykara’nın “Türklerde Gökyüzü İnceleme Merakı ve Uluğ Bey” (Uluğ Bey ve Çevresi Uluslararası Sempozyumu, Ankara, 30 Mayıs-1 Haziran 1994) başlıklı bildirisi de yine bu alanda yapılmış önemli bir çalışmadır.

Astrolojiyle ilgili bir çalışmayı da Sofi Tram-Semen yapmıştır: Sofi Tram-Semen (2004), *Türk Astrolojisi*, [Editör: M. Fatih Topaloğlu], 4 Kitap, Elips Yay., İstanbul.

Modern anlamda astronomi terimlerinin yer aldığı terim sözlükleri de mevcuttur. Bunlardan biri Abdullah Kızılırmak tarafından hazırlanan *Gökbilim Terimleri Sözlüğü*'dür. Bundan başka şu sözlükler de vardır: *Astronomi Terimleri, İlk ve Orta Öğretim İçin*, Maarif Vekâleti Yay., İstanbul, 1939., *İlk ve Orta Öğretim Astronomi Terimleri*, TDK Yay., Ankara, 1951. Sözünü ettiğimiz bu terim sözlüklerinin dışında Yavuz Unat tarafından hazırlanan şu sözlüğü de zikretmek yerinde olacaktır: Yavuz Unat (2000), "Eski Astronomi Metinlerinde Karşılaşılan Astronomi Terimlerine İlişkin Bir Sözlük Denemesi", *OTAM*, 11, Ankara, 2000: 633-697. Unat'ın bu çalışması daha çok İslâmiyet sonrası metinlerde geçen astronomi terimleriyle ilgilidir. Biz bu terim sözlüklerinden Eski Türkçe astronomi terimlerinin sınırlarını çizerken oldukça istifade ettik.

Türk astronomisiyle ilgili yapılan araştırmalar elbette yukarıda sözünü ettiğimiz araştırmalarla sınırlı değildir. Biz sadece Eski Türkçe (Köktürkçe-Uygurca-Karahanlı Türkçesi) gök bilimi (astronomi) terimleriyle ilgili yapılmış çalışmalara değinmek istedik. Astronomiyle ilgili yapılmış çalışmalar hakkında daha geniş bilgi için bkz. Yavuz Unat (2004), "Türk Astronomi Tarihi Literatürü (1923-2004)", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.2, S.4, 2004: 103-133.

0.6. TEZİN KORPUSU (KONU KÜLLİYATI)

Eski Türkçe (Köktürkçe-Uygurca-Karahanlı Türkçesi) dönemine ait gök bilimi terimleri ve faaliyetleri için yazılı metin kaynakları konu külliyatı içine alınmıştır.

Hunlardan ve diğer eski Türk boylarından bugüne elimize yazılı kaynaklar geçmemiştir. Köktürkler ve Uygurlar için ise bu dönemlerde yazılmış olan çeşitli yazılı kaynaklar taranmış ve bu kaynaklardaki gök bilim terimleri incelenmiştir. İslamî çevre dönemi olarak da Karahanlı Türkçesi metinleri Eski Türkçe dönemine dahil edilmiş ve incelenmiştir.

0.6.1. Köktürkçe Eserler

Türkçenin elimizdeki kaynaklara göre en eski metinleri olan Türk runik harfli metinler konu külliyyatımızda yer almaktadır. Çalışmamızda, Türk runik harfleriyle bengütaşlara ve kâğıda yazılmış metinler incelenecektir.

0.6.2. Uygurca Eserler

Eski Uygur Türkçesi ile yazılmış Buddhist ve Maniheist çevreye ait eserler, korpus içinde en geniş yeri tutan bölümdür. Buddhist ve Maniheist çevreye ait Türkçe eserler, korpus içine alınırken herhangi bir ayırım yapılmamış olup, ulaşılabilen her türlü eser korpus içinde değerlendirilmeye çalışılmıştır. Özellikle Buddhist çevreye ait Türkçe eserlerin çok fazla olması nedeniyle ulaşılamayan kaynaklarla ilgili olarak özellikle Klaus Röhrborn'un *Uigurisches Wörterbuch* adlı sözlüğü ile Eski Türkçenin söz varlığını toplayan eserlere de müracaat edilmiştir. Araştırmamızda kullanılan Buddhist ve Maniheist çevreye ait eserlerin kısaltmaları da yine *Uigurisches Wörterbuch*'da kullanılan kısaltmalardır. Bu eserde kısaltması olmayan eserler için ise tarafımızdan kısaltma yapılmıştır.

13.-14. yy. arasında tarihlendirilen sivil Uygur belgeleri de, tezimizin korpusunda yer almıştır. Bu belgeler çeşitli araştırmacılar tarafından makale ve kitap düzeyinde yayımlanmıştır. Aşağıda kitap düzeyinde yayımlanan sivil Uygur belgelerinin künyesini veriyoruz:

RADLOFF, Wilhelm (1928) *Uigurische Sprachdenkmäler. Materialien, nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen von S. Malov herausgegeben*, Leningrad, (USp.).

ARAT, Reşit Rahmeti (1987) [1964] "Eski Türk Hukuk Vesikaları", *Makaleler*, cilt I, Yay. Haz. O. F. Sertkaya, TKAE Yay., Ankara: 506-572.

CLARK, V. Larry (1975) *Introduction to the Uyghur Civil Documents of East Turkestan (13th-14th cc.)*, Dissertation of Indiana University, Ph. D., Bloomington (Clark).

YAMADA, Nobuo (1993) *Sammlung uigurischer Kontrakte*, I-II-III, Herausgegeben von Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umemura, Takao Moriyasu, Osaka University Press (**Yam.**).

JİNGWEİ, Li (1996) *Tu Lu Fan Hui Gu Wen She Hui Jin Ji Wen Shu Yan Jiu*, Xinjiang Ren Min chu Ban She, Wulumuqi, Ürümçi. (**JW-Li**)

RASCHMANN, Simone-Christiane (1995) *Baumwolle im türkischen Zentralasien. Philologische und wirtschaftshistorische Untersuchungen anhand der vorislamischen uigurischen Texte*, Wiesbaden: VIII+219.

SAYİT, Muhemmetrehim, İsrail Yusup (2000) *Kadimki Uygur Yezikidiki Vesikiler*, Şıñcan Halk Neşriyatı, Urumçi.

ÖZYETGİN, Melek (2004) *Eski Türk Vergi Terimleri*, Köksav, Ankara.

Eski Uygur sivil belgeleri üzerine yapılan ilk önemli bilimsel araştırma W. Radloff'un *Uigurische Sprachdenkmäler* (1928) adlı çalışmasıdır. 128 Uygur yazılı belgenin bulunduğu bu eser W. Radloff'un ölümünden sonra öğrencisi S. E. Malov tarafından yayımlanmıştır. Eserde her belgenin dökme Uygur harfleriyle metinleri de verilmiştir. W. Radloff baştan 46 belgenin Kiril esaslı transkripsiyon sistemine göre metinlerini vermiş ve metinleri Almanca'ya çevirmiştir. 47-106 arasındaki metinlerin sadece Uygur harfli tıpkıbasımları ve Almanca tercümeleri vardır. 107-128 arasındaki belgelerin ise sadece Almanca tercümeleri yer almaktadır. Çalışmanın sonuna Malov tarafından Rusça karşılıklı bir sözlük de eklenmiştir. Bugünkü Türkoloji bilgilerinin ışığı altında W. Radloff neşrinde özellikle kullanılışlı olmayan bir transkripsiyon sisteminin bulunduğunu söylemek mümkündür. Bununla birlikte eser, belgeler üzerinde yapılan ilk çalışma olması ve çok sayıda önemli belgeyi içermesi bakımından bu sahadaki araştırmacıların kaynak kitaplarından biridir.

Uygur sivil belgeleri üzerine yapılan bir değer önemli çalışma Japon ekolünden gelen Nobua Yamada'nın *Sammlung uigurischer Kontrakte*, I-II-III (1993) adlı çalışmasıdır. Eserin ilk cildinde Yamada'nın Uygur sivil belgeleri üzerine hazırladığı makaleleri toplanmıştır. İkinci ciltte 121 belgenin transkripsiyonlu metni ile birlikte Japonca ve Almanca tercümeleri verilmiştir. Bu cildin sonunda belgelerin Japonca ve

Almanca dizinleri de yer almaktadır. Eserin üçüncü cildi ise ikinci ciltte incelenen belgelerden 119 tanesinin tıpkıbasımını içermektedir.

Uygur sivil belgeleri üzerine yapılan toplu neşirlerden biri de Çinli Türkolog Li Jingwei'nin *Tu Lu Fan Hui Gu Wen She Hui Jin Ji Wen Shu Yan Jiu*, Xinjiang Ren Min chu Ban She, Wulumuqı (1996) adlı Çince çalışmasıdır. Araştırmacı eserinde 100 Uygur sivil belgenin transkripsiyonlu metnini vererek belgeleri Çinceye tercüme etmiş ve gerekli sözcükler için açıklamalar yapmıştır. Jingwei bu çalışmasında Radloff ve Yamada tarafından yapılan neşirlerdeki bazı okuma yanlışlarını düzelterek yeni eklemeler yaptığını söylemektedir.

Uygur sivil belgeleri üzerine başka bir çalışma da Çin'de Muhammetrehim Sayit ve İsrail Yusup tarafından yapılan *Kadimki Uygur Yezikidiki Vesikiler* (2000) adlı çalışmadır. Uygur sivil belgelerine ait 125 belgenin incelendiği bu eserde yer alan belgelerin 4'ü hariç, diğerleri Yamada'nın neşirinde yer alan belgeler ile aynıdır.

Uygur sivil belgeleri üzerine önemli bir inceleme de L.V. Clark'ın *Introduction to the Uyghur Civil Documents of East Turkestan (13th-14th cc.)* (1975) başlıklı doktora tezidir. Clark'ın bu kapsamlı çalışması 6 ana bölümden oluşmaktadır. Uygur sivil belgelerini resmî, idarî ve ticarî belgeler olmak üzere üç ana gruba ayıran Clark, çalışmasında 141 Uygur sivil belgeyi, tanımını, belgeler üzerine yapılan çalışmaları ve belgelerin içeriğini kısa bir özetle vererek numaralandırmıştır (Özyetgin 2004: 35-43).

0.6.3. Karahanlı Türkçesi Eserleri

Karahanlı Türkçesinin en önemli sözlüğü, şüphesiz Kaşgarlı Mahmud'un *Divanu Lugati't-Türk*'üdür. Divan, hem 11. yy. Türk dünyası kültür hayatı hakkında bilgi veren terimler hem de Budist ve Maniheizt çevre Türkçe eserlerde geçen gök bilimi terimlerinin yaşadığı değişimleri izlemek açısından önem taşımaktadır.

Karahanlı Türkçesiyle kaleme alınmış olan edebî eserlerden *Kutadgu Bilig* ile *Atebet'ül-Hakayık*'da da dönemin özelliklerini yansıtan terimlere rastlanılmaktadır.

Yine bu dönemde yapılmış *Kur'an Tercümesi* de konu külliyatımız içine alınmış olup taranmıştır.

0.6.4. Korpus (Konu Külliyatı) İçinde İncelenen Eserler ve Kısaltmaları

- AbhiKâr** Kudara, Kôgi: “A Fragment of an Uigur version of the Abhidharmakosakârikâ”, **Journal Asiatique**, 269, 1981: 325-346.
- AbhiKeng** Geng Shimin: “A Study of one newly discovered folio of the Uighur ‘Abhidharmakosa-sastra”, **CAJ**, 33, 1989: 36-45.
- AbitIst** Sertkaya, O. Fikri und Klaus Röhrborn: “Bruchstücke der alttürkischen Amitâbha-Literatur aus Istanbul”, **UAJb**, NF. 4, 1984: 97-117.
- Āgama** Shōgaito, Masahiro: “Three Fragments of Uighur Āgama”, **Bahşi Ögdisi**, 60. Doğum Yılı Dolayısıyla Klaus Röhrborn Armağanı, (Haz. Jens Peter Laut-Mehmet Ölmez), Simurg, İstanbul, 1998: 363-378.
- AH** Arat, R. R.: *Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki Atebetü'l-Hakayık*, TTK Yay., Ankara, 1992.
- Amitâbha** Röhrborn, Klaus: “Maitreya und Amitâbha im uigurischen Buddhismus”, **UAJb**, NF. 19, 2005: 122-130.
- AntPol** Tezcan, Semih und Peter Zieme: “Antiislamische Polemik in einem alttürkischen buddhistischen Gedicht aus Turfan”, **Altorientalische Forschungen**, 17, 1990: 146-151, (2 Tafeln).
- ApokrSü** Kara, Georg und Peter Zieme: “Die uigurische Übersetzung des apokryphen Sûtras ‘Fo ding xin da tuo luo ni’”, **Altorientalische Forschungen**, 13, 1986: 318-376.
- ĀtSü** Maue, Dieter: “Sanskrit-uigurische Fragmente des Ātânâtikasûtra und des Ātânâtihrdaya”, **UAJb**, NF 5, 1985: 98-122.

- AtaKuran** Ata, Aysu: *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası) Karahanlı Türkçesi (Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*, TDK Yay., Ankara, 2004.
- A.Le Coq** Le Coq, A. Von: *Türkçe Mani El Yazıları (Manichaika) C. I.*, (Çev.: Fuat Kösearif), TDK Yay., İstanbul, 1936.
- AY** Kaya, Ceval: *Uygurca Altun Yaruk. Giriş, Metin ve Dizin*, TDK Yay., Ankara, 1994.
- AY II** Ölmez, Mehmet: *Altun Yaruk III. Kitap (=5. Bölüm)*, Ankara, 1991.
- BahşıÖg** Ölmez, Mehmet / Laut, Jens Peter: *Bahşı Ögdisi 60. Doğum Yılı Dolayısıyla Klaus Röhrborn Armağanı*, Simurg Yay., İstanbul, 1998.
- Barat** Barat, Kahar: "The Uighur Xuanzang Biography Volume III", *Journal of Turkish Studies. Türklük Bilgisi Araştırmaları*, Vol. 16, 1992: 5-65.
- Barutcu** Barutcu Özönder, S.: "Yenisey Kitabeleri ve Yer-Sular.", *Journal of Turkish Studies*, Vol. 22, 1998: 171-184.
- Bay-Bulun** Tekin, Talat: "İkinci Bay-Bulun (= E 49) Yazıtı", *Türk Dilleri Araştırmaları* 10, 2000: 81-90.
- Bodhic** Raschmann, Simone und Peter Zieme: "Ein Bodhicaryâvatârâ-Kommentar in alttürkischer Überlieferung", *Altorientalische Forschungen*, 12, 1985: 309-318.
- BT I** Hazai, Georg und Peter Zieme: *Fragmente der uigurischen Version des 'Jin'gangjing mit den Gâthâs des Meister Fu'. Nebst einem Anhang von T. Inokuchi*, Berlin, 1970 (Berliner Turfan-Texte I).
- BT II** Röhrborn, Klaus: *Eine uigurische Totenmesse. Text, Übersetzung, Kommentar*, Berlin, 1971 (Berliner Turfan-Texte II).
- BT III** Tezcan, Semih: *Das uigurische Insadi-Sutra*, Berlin, 1974 (Berliner Turfan-Texte III).
- BT V** Zieme, Peter: *Manichäisch-türkische Texte*, Berlin, 1975. (Berliner Turfan-Texte V).

- BT VII** Kara, Georg und Peter Zieme: *Fragmente tantrischer Werke in uigurischer Übersetzung*, Akademie Verlag Berlin, 1976 (Berliner Turfan-Texte VII).
- BT XIII** Zieme, Peter: *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren*, Berlin, 1985 (Berliner Turfan-Texte XIII).
- BuddhBio** Laut, Jens Peter: “Ein Bruchstück einer alttürkischen Buddhabiographie”, **UAJb**, NF 3, 1983: 88-101.
- BuddhKat** Maue, Dieter und Klaus Röhrborn: “Ein ‘buddhistischer Katechismus’ in alttürkischer Sprache und tibetischer Schrift Teil I”, **ZDMG**, 134, 1984: 286-313; Teil II, **ZDMG**, 135, 1985: 68-91.
- BuddhStab** Zieme, Peter: “Zur buddhistischen Stabreimdichtung der alten Uiguren”, **AOH**, 29, 1975: 187-211.
- Bhūmis** Raschmann, Simone-Christiane: “Bruchstück eines Kommentars zur Beschreibung der zehn bhūmis”, **Türk Dilleri Araştırmaları** 10, 2000: 17-24.
- BuyanKäl** Raschmann, Simone: “Das Gelöbnis des Buyan Kälmis”, **Altorientalische Forschungen**, 14, 1987: 160-174.
- Caityastotra** Maue, Dieter, Klaus Röhrborn: “Ein Caityastotra aus dem alttürkischen Goldglanz-Sūtra”, **ZDMG**, 129, 1979: 282-320.
- Candraūtra** Zieme, Peter: “Verse des Candraūtra nach chinesisch-uigurischen Bilinguen”, **Türk Dilleri Araştırmaları** 10, 2000: 65-80.
- Clark** Clark, L. V.: *Introduction to the Uyghur Civil Documents of East Turkestan (13th-14th cc.)*, Indiana University, Bloomington, 1975.
- ClarkII** Clark, Larry V.: “The Manichean Turkic Pothi-Book”, **AOH**, IX, 1982: 145-218.
- Comment** Oda, Juten: “A Fragment of the Commentary on the *Säkiz yükmäk yaruq* Sūtra”, **Bahşı Ögdisi**, 60. Doğum Yılı Dolayısıyla Klaus Röhrborn Armağanı, (Haz. Jens Peter Laut-Mehmet Ölmez), Simurg, İstanbul, 1998: 231-234.

- Çaştani** Müller, F.W.K. / Gabain, A. Von: *Çaştani Bey Hikayesi*, (Çev.: S. Himran), TDK Yay., Ankara, 1945.
- DhāSū** Röhrborn, Klaus: “Fragmente der uigurischen Version des ‘Dhāranî-Sûtras der grossen Barmherzigkeit’”, **ZDMG**, 126, 1976: 87-100.
- DLT** Kaşgarlı Mahmud: *Divanü Lügat-it-Türk*, I-II-III (Haz.: Besim Atalay), Ankara: TDK Yay., 1999.
- DLT-DİZİN** Atalay, Besim (Haz.): *Divanü Lügat-it-Türk Dizini “Endeks” IV*, TDK Yay., Ankara, 1999.
- DreiPrinz** Geng Shimin, H. J. Klimkeit und J. P. Laut: “Die Geschichte der Drei Prinzen. Weitere neue manichäisch-türkische Fragmente aus Turfan”, **ZDMG**, 139, 1989: 328-345.
- DruTur** Gabain, Annemarie von: *Die Drucke der Turfan-Sammlung*, Berlin, 1967.
- DaşakarI** Shimin, Geng, Jens Peter Laut, Jens Wilkens: “Fragmente der uigurischen *Daşakarmapathāvadānamālā* aus Hami”, **UAJb**, NF 19, 2005: 72-121.
- DaşakarII** Shimin, Geng und Jens Peter Laut: “Aus der Einleitung der uigurischen *Daşakarmapathāvadānamālā* aus Hami”, **Türk Dilleri Araştırmaları** 10, 2000: 5-15.
- DTSl.** Nadelyaev, V. M., D. M. Nasilov, E. R. Tenişev, A. M. Şçerbak: *Drevnetyurkskiy Slovari*, Leningrad, 1969.
- ED** Clauson, Sir Gerard: *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish*, Oxford, 1972.
- Erforsc** Raschmann, Simone: “Zum Stand der Erforschung der Uigurischen Dokumente”, **TDAY-B 1987**, 1992: 257-263.
- Ernte** Zieme, Peter: “Ein uigurischer Erntesege”, **Altorientalische Forschungen**, III, Berlin, 1975: 109-143 (Tafeln 19-120).

- Ernte II** Zieme, Peter und Adam Molnar: “Ein weiterer uigurischer Erntesege”, **Altorientalische Forschungen**, 16, 1989: 140-152.
- ETG** Gabain, A.Von: *Eski Türkçenin Grameri*, (Çev.: Mehmet Akalın), TDK Yay., Ankara, 2000.
- ETS** Arat, R. Rahmeti: *Eski Türk Şiiri*, TTK Yay., Ankara, 1986.
- ETY** Orkun, H. N.: *Eski Türk Yazıtları*, TDK Yay., Ankara, 1987.
- EUTS** Caferoğlu, Ahmet: *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Enderun Kitabevi, Ankara, 1993.
- Geng** Geng, Shimin: “Qadimgı uygurca iptidayi drama piyesası ‘Maitrisimit’ (Hami Nushası)ning 2- Pärđäsi häqqıdiki Tätqıqat”, **Journal of Turkish Studies. Türklük Bilgisi Araştırmaları**, Vol. 4, 1980: 101-156.
- Genzan** Kudara Kôgi: “Uigurische Fragmente eines Kommentars zum Saddharmapundarika-Sûtra”, Jens Peter Laut und Klaus Röhrborn (ed.): *Der türkische Buddhismus in der japanischen Forschung*, Wiesbaden, 1988: 34-55; 102-106.
- Hamilton** Hamilton, James Russell: *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, (Çev.: Vedat Köken), TDK Yay., Ankara, 1998.
- Hazai** Hazai, Georg: “Ein buddhistisches Gedicht aus der Berliner Turfan-Sammlung”, **AOH**, 23, 1970: 1-21.
- HazaiII** Hazai, G.: “Fragmente eines uigurischen Blockdruck-Faltbuches”, **Altorientalische Forschungen**, III, 1975: 91-108.
- Heilk I** Arat, Reşid Rahmeti: *Zur Heilkunde der Uiguren I*, Berlin, 1930.
- Heilk II** Arat, Reşid Rahmeti: *Zur Heilkunde der Uiguren II*, Berlin, 1932.
- Ht I** Gabain, Annemarie Von: *Die uigurische Übersetzung der Biographie Hüen-tsangs. I. Bruchstücke des 5. Kapitels*, Berlin, 1935.
- Ht II** Gabain, Annemarie Von: *Briefe der uigurischen Hüen-tsang-Biographie*, Berlin, 1938.

- Huastuanift** Le Coq, A. Von: *Huastuanift*, (Çev.: S. Himran), TDK Yay., Ankara, 1941.
- Hsüan** Tezcan, Semih: *Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi X. Bölüm*, Ankara, 1975.
- IrkBit** Tekin, Talat: *Irk Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı*, [Editör: Nurettin Demir-Emine Yılmaz], Öncü Kitap, Ankara, 2004.
- JINGWEI** JINGWEI, Li: *Tu Lu Fan Hui Gu Wen She Hui Jin Ji Wen Shu Yan Jiu*. Xinjiang Ren Min chu Ban She, Wulumuqi, Ürümçi, 1994.
- KayaYaz** Özönder, Barutçu F. Sema: “Eski Türk Çağı Kaya Yazıtları: I. Örük Yazıtı, II. Hangiday Yazıtı, III. Arhanan Yazıtı”, *Kök Araştırmalar*, C II, S I, Ankara, Bahar 2000: 121-133.
- KB** Arat, Reşid Rahmeti: *Kutadgu Bilig I: Metin*, İstanbul, 1947.
- KB-DİZİN** Arat, Reşid Rahmeti: *Kutadgu Bilig III İndex*, (Haz.: Kemal Eraslan, Osman Fikri Sertkaya, Nuri Yüce), TKAE Yay., Ankara, 1979.
- Königreich** Gabain, A. Von: *Das Uigurische Königreich von Chotscho 850-1250*, Akademie Verlag, Berlin, 1961.
- KP** Hamilton, James: *Manuscrits ougours de Touen-Houang. Le Conte bouddhique du bon et du mauvais prince en version ougoure*, Paris, 1971.
- Kuan** Radloff, Wilhelm: *Kuan-si-im Pusar*. Eine türkische Übersetzung des XXV. Kapitels der chinesischen Ausgabe des Sadharma-pundarîka, St.Petersbourg, 1911.
- LautBemerk** Laut, Jens Peter: “Bemerkungen zur spätuigurischen Handschrift Mainz 713 T II Y 58”, *ZDMG*, 133, 1983: 263-272.
- LautHöllen** Laut, Jens Peter: “Zwei Fragmente eines Höllenskapitels der uigurischen Daśakarmapathāvadānamālā”, *UAJb*, NF 4, 1984: 118-133.
- LautVersenk** Laut, Jens Peter: “Die unerschütterliche Versenkung, ein Fragment der alttürkischen buddhistischen Erzählliteratur”, Ewald Wagner und

Klaus Röhrborn: *Kaşkül. Festschrift zum 25. Jahrestag der Wiederbegründung des Instituts für Orientalistik an der Justus-Liebig-Universität Giessen*, Wiesbaden, 1989: 38-51.

- LeCoqChuast** Le Coq, Albert Von: *Chuastuanift, ein Sündenbekenntnis der manichäischen Auditores. Gefunden in Turfan (Chinesisch-Turkistan)*, Berlin, 1911.
- Lieder.** Bang, Willi, und G. R. Rahmati: "Lieder aus Alt-Turfan", *Asia major*, 9, 1933: 129-140.
- Lobpreis** Laut, Jens Peter und Peter Zieme: "Ein zweisprachiger Lobpreis auf den Bäg von Koco und seine Gemahlin", Jens Peter Laut und Klaus Röhrborn: *Buddhistische Erzählliteratur und Hagiographie in türkischer Überlieferung*, Wiesbaden, 1990: 15-36.
- M I** Le Coq, Albert Von: *Türkische Manichaica aus Chotscho I*, Berlin, 1912.
- M II** Le Coq, Albert Von: *Türkische Manichaica aus Chotscho II*, Berlin, 1919.
- M III** Le Coq, Albert Von: *Türkische Manichaica aus Chotscho III*, Berlin, 1922.
- Maitr I** Gabain, Annemarie von: *Maitrisimit. Faksimile der alttürkischen Version eines Werkes der buddhistischen Vaibhāsika-Schule. (I). In Faksimile hrsg. Annemarie v. Gabain. Mit einer Einleitung von Helmuth Scheel*, Wiesbaden, 1957.
- Maitr II** Gabain, Annemarie von: *Maitrisimit. Faksimile der alttürkischen Version eines Werkes der buddhistischen Vaibhāsika-Schule. (II). In Faksimile hrsg. Annemarie v. Gabain mit einem Geleitwort von Richard Hartmann*, Wiesbaden, 1961.
- MaitrH V** Geng Shimin und Hans-Joachim Klimkeit: *Das Zusammentreffen mit Maitreya. Die ersten fünf Kapitel der Hami-Version der Maitrisimit. In Zusammenarbeit mit Helmut Eimer und Jens Peter Laut*

herausgegeben, übersetzt und kommentiert, Bd.1-2, Wiesbaden, 1988.

- MaitrH X** Geng Shimin, H. J. Klimkeit und J. P. Laut: “‘Der Herabstieg des Bodhisattve Maitreya vom Tusita-Götterland zur Erde’. Das 10. Kapitel der Hami-Handschrift der Maitrisimit”, **Altorientalische Forschungen**, 14, 1987: 350-376.
- MaitrH XI** Geng Shimin, H. J. Klimkeit und J. P. Laut: “‘Das Erscheinen des Bodhisattva’. Das 11. Kapitel der Hami-Handschrift der Maitrisimit”, **Altorientalische Forschungen**, 15, 1988: 315-366.
- MaitrH XIII** Geng Shimin, H. J. Klimkeit und J. P. Laut: “‘Die Weltflucht des Bodhisattva’. Das 13. Kapitel der Hami-Handschrift der Maitrisimit”, **Altorientalische Forschungen**, 18, 1991: 264-296.
- MaitrH XIV** Geng Shimin, H. J. Klimkeit und J. P. Laut: “‘Der Gang zum Bodhi-Baum’. Das 14. Kapitel der Hami-Handschrift der Maitrisimit”, **Materialia Turcica**, 16, 1992: 25-47.
- MaitrH XV** Geng Shimin, H. J. Klimkeit und J. P. Laut: “‘Das Erlangen der unvergleichlichen Buddhawürde’. Das 15. Kapitel der Hami-Handschrift der Maitrisimit”, **Altorientalische Forschungen**, 20, 1993: 182-234 (13 Tafeln).
- MaitrH XVI** Geng Shimin und Hans-Joachim Klimkeit: “Das 16. Kapitel der Hami-Version der Maitrisimit”, **Journal of Turkish studies. Türklük Bilgisi Araştırmaları**, 9, 1985: 71-132.
- ManErz.** Bang, Willi: “Manichäische Erzähler”, **Le Muséon**, 44, 1931: 1-36.
- Mängi** Zieme, Peter: “Mängi bulzun! – Ein weiteres Neujahrssegen”, **Türk Kültürü Araştırmaları**, 24, 1986: 131-139.
- ManTürkFrag** Zieme, Peter: “Ein manichäisch-türkisches Fragment in manichäischer Schrift”, **AOH**, 23, 1970: 157-165.
- ManTürkGed** Zieme, Peter: “Ein manichäisch-türkisches Gedicht”, **TDAY-B**, 1968: 39-51.

- ManUigFrag.** Le Coq, Albert Von: “Ein manichäisch-ugurisches Fragment aus Idiquit-schahri”, **SKPAW**, 1908, 19, s. 398-414.
- Maue** Maue, Dieter, Klaus Röhrborn: “Zur alttürkischen version des Saddharmapundarika-sūtra”, **CAJ**, 24, 1980: 251-273.
- MaueKat** Maue, Dieter: *Alttürkische Handschriften Teil 1: Dokumente in Brahmi und tibetischer Schrift*, Stuttgart, 1996.
- Oda** Oda, Juten: “Eski Uyurca bir vesikanın Budizmle ilgili küçük bir parçası”, **TM**, c. 19, 1977-1979: 183-205.
- OdaNewFrag** Oda, Juten: “New fragments of the Buddhist Uighur text ‘Säkiz yükmäk yaruq’”, **Altorientalische Forschungen**, 10, 1983: 125-142.
- OğuzK** Bang, W., G.R. Rahmeti: *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul, 1936.
- OTG** Tekin, Talât: *Orhon Türkçesi Grameri*, İstanbul, 2003.
- OTWF** Erdal, Marcel: *Old Turkic word formation. A functional approach to the lexicon*, Bd. 1-2, Wiesbaden, 1991 (Turcologica 7).
- Özyetgin** Özyetgin, Melek: *Eski Türk Vergi Terimleri*, Köksav, Ankara, 2004.
- PañcFrag.I** Geissler, F. und Peter Zieme: “Uigurische Pañcatantra-Fragmente”, **Turcica**, 2, 1970: 32-70.
- PañcFrag.II** Ölmez, Mehmet: “Ein weiteres alttürkisches Pañcatantra-Fragment”, **UAJb**, NF. 12, 1993: 179-191.
- Para** Sertkaya, Osman Fikri / Rysbek Alimov: *Eski Türklerde Para (Göktürklerde, Uygurlarda ve Türgişlerde)*, Ötügen, İstanbul, 2006.
- Paul** Pelliot, Paul: *Uygur Yazısıyla Yazılmış Uğuz Han Destanı Üzerine*, TDK Yay., Ankara, 1995.
- Pfahl** Müller, F. W. Karl: *Zwei Pfahlinschriften aus den Turfanfunden. 1. Die uigurische Inschrift auf dem Pfahle I B 4672. 2. Die chinesische Pfahlinschrift*, Berlin, 1915.
- RachmBaumwolle** Raschmann, Simone-Christiane: *Baumwolle im türkischen Zentralasien. Philologische und wirtschaftshistorische*

- Untersuchungen anhand der vorislamischen uigurischen Texte,*
Wiesbaden, 1995.
- ReşMak** Arat, Reşid Rahmeti: *Makaleler*, TKAE Yay., Ankara, 1987.
- Şāripūt** Zieme, Peter: “Der Wettkampf Śāripūtras mit den Häretikern nach einer alttürkischen Version”, **Bahşı Ögdisi**, 60. Doğum Yılı Dolayısıyla Klaus Röhrborn Armağanı, (Haz. Jens Peter Laut-Mehmet Ölmez), Simurg, İstanbul, 1998: 429-447.
- Scharlipp** Scharlipp, Wolfgang: “Fragmente eines uigurischen Kommentars zur Trimsikavijñaptimâtratâsiddhi des Vasubandhu”, **UAJb**, NF 6, 1986: 122-136, (8 Tafeln).
- Sertkmanz** Sertkaya, Osman Fikri: *Uygur Harfleriyle Yazılmış Bazı Manzum Parçalar II*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 1975.
- SertkLobpr** Sertkaya, Osman Fikri: “Ein Fragment eines alttürkischen Lobpreises auf Tämür Qagan”, **Altorientalische Forschungen**, 16, 1989: 189-192, (1 Tafel)
- SertkÖrnek** Sertkaya, Osman Fikri: “Eski Uygur Türklerinden hukuk belgeleri örnekleri”, *Tarih boyunca Türklerde insani değerler ve insan hakları, başlangıcından Osmanlı dönemine kadar*, 1, İstanbul, 1993: 131-148.
- ShōAv** Shōgaito, Masahiro: “Drei zum Avalokitesvara-sūtra passende Avadānas”, *Der türkische Buddhismus in der japanischen Forschung*, (ed. J. P. Laut-Klaus Röhrborn), Wiesbaden, 1988: 56-99.
- SPZieme** Zieme, Peter: “Zwei neue alttürkische Saddharmapundarika-Fragmente”, **Altorientalische Forschungen**, 16, 1989: 370-379, (3 Tafeln).
- StabUig** Zieme, Peter: *Die Stabreimtexte der Uiguren von Turfan und Dunhuang. Studien zur alttürkischen Dichtung. Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades Doktor der Wissenschaften,*

- eingereicht bei der Akademie der Wissenschaften der DDR*, Berlin, 1983 (unpubliziert).
- SuvStockh** Kudara, Kôgi und Klaus Röhrborn: “Zwei verirrte Blätter des uigurischen Goldglanz-Sûtras im Etnografiska Museum, Stockholm”, **ZDMG**, 132, 1982: 336-347.
- SuvTekin** Tekin, Şinasi: “Altun Yaruk ’un 20. Bölümü: İligler qanlarning köni törüsin aymaq (=Râjasâstra)”, **Journal of Turkish Studies. Türklük Bilgisi Araştırmaları**, 11, 1987: 133-199.
- TekinKuan** Tekin, Şinasi: *Uygurca Metinler I. Kuansı im Pusar (ses işiten ilâh). Vaphuaki atlıg nom çeçeki sudur (Saddharmapundarîka-sûtra)*, Erzurum, 1960.
- TekinMaitr** Tekin, Şinasi: *Uygurca Metinler II. Maytırsimit Burkancıların Mehdîsi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidaî Bir Dram*, Ankara, 1976.
- TekinSingku** Tekin, Şinasi: “Uygur bilgini Singku Seli Tutung’un bilinmeyen yeni bir çevirisi üzerine”, **TDAY-B**, 1965 (1966): 29-233.
- T.Tekin 1988** Tekin, Talât: *Orhon Yazıtları*, TDK Yay., Ankara, 1988.
- T.Tekin 1998** Tekin, Talât: *Orhon Yazıtları*, Simurg Yay., İstanbul, 1998.
- Tibet** Ölmez, Mehmet: “Tibet Budizmine Ait Eski Uygurca *Bahşı Ögdisi*”, **Bahşı Ögdisi**, 60. Doğum Yılı Dolayısıyla Klaus Röhrborn Armağanı, (Haz. Jens Peter Laut-Mehmet Ölmez), Simurg, İstanbul, 1998: 261-293.
- Topos** Ehlers, Gerhard: “Zum Topos der Vollzähligkeit”, **Bahşı Ögdisi**, 60. Doğum Yılı Dolayısıyla Klaus Röhrborn Armağanı, (Haz. Jens Peter Laut-Mehmet Ölmez), Simurg, İstanbul, 1998: 73-82.
- Töpfer** Ehlers, Gerhard: “Ein alttürkisches Fragment zur Erzählung vom Töpfer”, **UAJb**, NF 2, 1982: 175-185.
- TT I** Bang, Willi, und Annemarie von Gabain: *Türkische Turfan-Texte I*, Berlin, 1929.

- TT II** Bang, Willi, und Annemarie von Gabain: *Türkische Turfan-Texte II*, Berlin, 1929.
- TT III** Bang, Willi, und Annemarie von Gabain: *Türkische Turfan-Texte III*, Berlin, 1930.
- TT IV** Bang, Willi, und Annemarie von Gabain: *Türkische Turfan-Texte IV*, Berlin, 1930.
- TT V** Bang, Willi, und Annemarie von Gabain: *Türkische Turfan-Texte V*, Berlin, 1931.
- TT V-Dizin** Bang, Willi, und Annemarie von Gabain: *Analytischer Index zu den fünf ersten stücken der Türkischen Turfan Texte*, Berlin, 1931.
- TT VI** Bang, Willi, Annemarie von Gabain und G. R. Rahmati: *Türkische Turfan-Texte VI. Das buddhistische Sûtra Säkiz Yükmäk*, Berlin, 1934.
- TT VII** Rahmeti Arat, Reşid: *Türkische Turfan-Texte VII. Von Dr. G. R. Rachmati. Mit sinologischen Anmerkungen von Dr. W. Eberhard*, Berlin, 1937.
- TT VIII** Gabain, Annemarie von: *Türkische Turfan-Texte VIII. Texte in Brahmischrift*, Berlin, 1954.
- TT IX** Gabain, Annemarie Von und Werner Winter: *Türkische Turfan-Texte IX. Ein Hymnus an den Vater Mani auf "Tocharisch" B mit alttürkischer Übersetzung*, Berlin, 1958.
- TT X** Gabain, Annemarie Von: *Türkische Turfan-Texte X. Das Avadana des Dämons Ātavaka. Bearbeitet von Tadeusz Kowalski. Aus dem Nachlaß herausgegeben*, Berlin, 1959.
- U I** Müller, F. W. Karl: *Uigurica I. Die Anbetung der Magier, ein christliches Bruchstück. 2. Die Reste des buddistischen 'Goldglanz-Sutra'. Ein vorläufiger Bericht*, Berlin, 1908.
- U II** Müller, F. W. Karl: *Uigurica II.*, Berlin, 1911.

- U III** Müller, F. W. Karl: *Uigurica III. Uigurische Avadâna-Bruchstücke (I-VIII)*, Berlin, 1922.
- U IV** Müller, F. W. Karl: *Uigurica IV*, Hrsg. A. Von Gabain, Berlin, 1931.
- UigBrief** Tezcan, Semih und Peter Zieme: “Uigurische Brieffragmente”, L. Ligeti (ed.): *Studia Turcica*, Budapest, 1971: 451-460.
- UigLand** Zieme, Peter: “Ein uigurischer Landverkaufsvertrag aus Murtuq”, *Altorientalische Forschungen I*, Berlin, 1974: 295-308.
- UigLeih** Zieme, Peter: “Ein uigurischer Leihkontrakt über Weizen”, *Altorientalische Forschungen*, 7, 1980: 273-275.
- UigOn II** Zieme, Peter: “Materialien zum uigurischen Onomasticom II”, **TDAY-B 1978-79**: 81-94.
- UigOn III** Zieme, Peter: “Materialian zum uigurischen Onomasticon III”, **TDAY-B 1984**, 1987: 267-283.
- UigPacht** Zieme, Peter: “Uigurische Pachtdokumente”, **Altorientalische Forschungen**, 7, 1980: 197-245.
- UigSteu** Zieme, Peter: “Uigurische Steuerbefreiungsurkunden für buddhistische Klöster”, *Altorientalische Forschungen*, 8, 1981: 237-263.
- UigStud** Bang, Willi, und Annemarie von Gabain: “Uigurische Studien”, *Ungarische Jahrbücher*, 10, 1930: 193-210.
- UigSukh** Zieme, Peter: “Uigurische Sukhāvātīvyūha-Fragmente”, *Altorientalische Forschungen*, 12, 1985: 129-149.
- UigSün** Zieme, Peter: “Ein uigurisches Sündenbekenntnis”, **AOH**, 22, 1969: 107-121.
- USp** Radloff, Wilhelm: *Uigurische Sprachdenkmäler. Materialien, nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen von S. Malov herausgegeben*, Leningrad, 1928.

- UWb.** Röhrborn, Klaus: *Uigurische Wörterbuch*, 1-4, Wiesbaden, 1: 1977, vii+72; 2: 1979, 73-148; 3: 1981, 149-224; 4:1988, v+225-298; 5: 1996, vi+299-372; 6: 1998, v+373-446.
- UygSat** Yamada, Nobuo: “Uygur Satış Mukavelesi Belgelerinin Şekilleri”, (Çev. Emine Gürsoy-Naskali), **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi C. XXVI**, 1993: 195-230.
- UygFamArch** Clauson, Sir Gerard: “A Late Uyğur Family Archive”, C. E. Boswort: **Iran and Islam**. In memory of the late Vladimir Minorsky, Edinburg, 1971:167-196.
- ÜçHik** Müller, F.W.K. / Gabain, A. Von: *Uyğurca Üç Hikâye Uigurica IV-B, C, D*, (Çev.: S. Himran), TDK Yay., Ankara, 1946.
- Üİ** Özönder, Barutçu F. Sema: *Üç İtigsizler*, TDK Yay., Ankara, 1998.
- VEWT** Räsänen, M.: *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki, 1969.
- Vorarbe** Raschmann, Simone-Christiane: “Aus den Vorarbeiten F.W.K. Müllers zum *Altun Yaruk Sudur*”, **Bahşı Ögdisi**, 60. Doğum Yılı Dolayısıyla Klaus Röhrborn Armağanı, (Haz. Jens Peter Laut-Mehmet Ölmez), Simurg, İstanbul, 1998: 295-304.
- WarnkeFragm** Warnke, Ingrid: “Fragmente des 25. Und 26. Kapitels des Kşanti qılğuluq nom bitig”, **Altorientalische Forschung**, 10, 1983: 243-268.
- Wettkampf** Geng Shimin, H. J. Klimkeit und J. P. Laut: “Manis Wettkampf mit dem Prinzen. Ein neues manichäisch-türkisches Fragment aus Turfan”, **ZDMG**, 137, 1987: 44-58.
- Windgott** Bang, Willi, und Annemarie von Gabain: "Ein uigurisches Fragment über den manichäischen Windgott", **Ungarische Jahrbücher**, 8, 1928: 248-256.
- Xuan III** Röhrborn, Klaus, Mehmet Ölmez: *Die alttürkische Xuanzang-Biographie III*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2001.

- Xuan VIII** Röhrborn, Klaus: *Die alttürkische Xuanzang-Biographie VIII*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 1996.
- Yam.** Yamada, Nobuo: *Sammlung uigurischer Kontrakte I-II-III*, Herausgegeben von Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umemura, Takao Moriyasu, Osaka University Pres, 1993.
- Yosıpas** Zieme, Peter: “Die türkischen Yosıpas-Fragmente”, **Mitteilungen des Instituts für Orientforschung**, 14, 1968:45-67.
- Yüan.** Tekin, Şinasi: *Buddhistische Uigurica der Yüan Zeit*, Wiesbaden, 1980.
- ZiemeI** Zieme, Peter: “Das nestorianische Glaubensbekenntnis in einem alttürkischen Fragment aus Bulayıq”, **UAJb**, Band 15, 1997/1998, s. 173-180.
- ZiemeII** Zieme, Peter: “Ein alttürkisches Avalokiteśvarastava”, **Altorientalische Forschungen**, 14, 1987: 221-223.
- ZiemeAltKomm** Zieme, Peter: “Aus einem alttürkischen Kommentar zum Goldglanzsūtra”, Arpad Berta, Bernd Brendemoen und Claus Schönig: *Symbolae Turcologicae. Studies in honour of Lars Johanson on his sixtieth birthday, 8 March 1996*, Uppsala, 1996: 231-238.
- ZiemeBeiträge** Zieme, Peter: “Beiträge zur Erforschung des Xvâstvânıft”, **Mitteilungen des Instituts für Orientforschung**, 12/2, 1966-1967: 351-378.
- ZiemeBhaiş** Zieme, Peter: “Zur alttürkischen Bhaişajyagurusūtra-Übersetzung”, **Altorientalische Forschungen**, 16, 1989: 198-200.
- ZiemeEloge** Zieme, Peter: “Eine Eloge auf einen uigurischen Bäg”, **Türk Dilleri Araştırmaları**, 3, 1993: 271-284.
- ZiemeFam** Zieme, Peter: “Ein uigurisches Familienregister aus Turfan”, **Altorientalische Forschungen**, 9, 1982: 263-267.

- ZiemeKP** Zieme, Peter: “Ein uigurisches Turfanfragment der Erzählung vom guten und vom bösen Prinzen”, **AOH**, 28, 1974: 263-268.
- ZiemeKşit** Zieme, Peter: “Ein alttürkisches Fragment des Kşitigarbha-Sûtras aus Bâzâklik”, **Altorientalische Forschungen**, 17, 1990: 379-384, (2 Tafeln).
- ZiemeLegenden** Zieme, Peter: “Zu den Legenden im uigurischen Goldglanzsûtra”, **Journal of Turkish Studies. Türklük Bilgisi Araştırmaları**, 1, 1977: 149-156.
- ZiemeProbleme** Zieme, Peter: “Probleme alttürkischer Vajracchedika-Übersetzungen”, Alfredo Cadonna (ed.): *Turfan and Tun-huang, the text. Encounter of civilisations on the Silk Route*, Firenze, 1992: 21-42.
- ZiemeVorr** Zieme, Peter: “Die Vorrede zum alttürkischen Goldglanz-Sûtra von 1022”, **Journal of Turkish studies. Türklük Bilgisi Araştırmaları**, 13, 1989: 237-243.
- ZiemeWirtschaft** Zieme, Peter: “Ein uigurischer Text über die Wirtschaft manichäischer Klöster im uigurischen Reich”, Louis, Ligeti (ed.): *Researches in Altaic languages. Papers read at the 14th meeting of the Permanent International Altaistic Conference held in Szeged, August 22-28, 1971*, Budapest, 1975: 331-338.
- ZiemeXuan** Zieme, Peter: “Xuanzangs Biographie und das Xiyuji in alttürkischer Überlieferung”, Jens Peter-Laut und Klaus Röhrborn (edd.): *Buddhistische Erzählliteratur und Hagiographie in türkischer Überlieferung*, Wiesbaden, 1990: 75-107.
- ZweiFrag** Maue, Dieter – Klaus Röhrborn: “Ein zweisprachiges Fragment aus Turfan”, **CAJ**, 20, 1976: 208-221.

0.7. KISALTMALAR

ağ.	Ağız
Ac.	Acemce

Akt.	Aktaran
Alt.	Altay Türkçesi
AoF	Altorientalische Forschungen
AOH	Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
Ar.	Arapça
Atü.	Ana Türkçe
AzTü.	Azerbaycan Türkçesi
Başk.	Başkurt Türkçesi
Bkz.	bakınız
C.	Cilt
CAJ	Central Asiatic Journal
Çev.	Çeviren
Çin.	Çince
Çuv.	Çuvaşça
Etü.	Eski Türkçe
Far.	Farsça
Haz.	Hazırlayan
JA	Journal Asiatique
KBalk.	Karaçay-Balkar Türkçesi
Kıpç.	Kıpçak Türkçesi
Kırg.	Kırgız Türkçesi
KKlp.	Karakalpak Türkçesi
KökTü.	Köktürkçe
krş.	Karşılaştırınız
Kzk.	Kazak Türkçesi
Mo.	Moğolca
Nog.	Nogayca
Özb.	Özbek Türkçesi
PT	Proto-Türkçe
S.	Sayı
s.	sayfa
Skr.	Sanskritçe

Sogd.	Sogdca
ST	Studia Turcica
Tat.	Tatar Türkçesi
TDAY-B	Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten
TDK	Türk Dil Kurumu
Tib.	Tibetçe
TM	Türkiyat Mecmuası
Toh.	Toharca
Trkm.	Türkmen Türkçesi
TTK	Türk Tarih Kurumu
TTü.	Türkiye Türkçesi
Tuv.	Tuva Türkçesi
Tü.	Türkçe
UAJb	Ural-Altaysche Jahrbücher
Uyg.	(Eski) Uygur Türkçesi
Yak.	Yakutça
YUyg.	Yeni Uygur Türkçesi
ZDMG	Zeitschrift Der Deutschen Mongenländischen Gesellschaft

0.8. İŞARETLER

*	Tespit edilemeyen, tanıklandırılmamış şekil; tahmin edilen şekil
>	Bu şekle gider.
<	Bu şekilden gelir.
~	değişken şekil
?	kökeni tespit edilemeyen şekil

1. BÖLÜM TÜRKLERDE GÖK BİLİMİ (ASTRONOMİ)

1. TÜRK HAYAT ALANLARI*

1.1. Proto-Türk Hayat Alanı Üzerine

Türklerin tarih sahnesine ilk çıktıkları yer, yani Türklerin ana yurdu üzerine çeşitli görüşler vardır. Genel kabule göre Türklerin en eski anayurdu Orta Asya'dır. Doğuda Kingan dağları; Batıda Hazar denizi; Güneyde Hindikuş ve Karanlık dağları; Kuzeyde ise, Altay dağları ve Baykal gölüyle çevrili alandır. Çok tartışmalı olan Türklerin ana yurdu ile ilgili görüşler, özellikle Batılı bilim adamlarınca 19. yüzyıl sonlarında başlayan araştırmalarla ortaya atılmaya başlanmıştır. Bu araştırmalar kendi tarihini araştıran Batı'nın kendi köklerini ararken Türklerle karşılaşması sonucu ortaya konulmuştur ve araştırmacılar doğal olarak Türk tarihini ve coğrafyasını, maddî kültür unsurları, dil özellikleri ya da tarihî realite açısından değerlendirmeye çalışmışlardır. Kimi araştırmacılar Türk ana yurdu olarak Altaylar ve çevresini, kimileri de Altaylar'ın doğusu ve Kadırgan Dağlarına kadar olan bölgeleri ile Altaylardan Urallar'a kadar uzanan sahayı kabul etmişlerdir. Kurat, Türk ana yurdu ile ilgili daha önceki görüşleri şöyle bir araya getirir ve değerlendirir: "Türk tarihi üzerinde incelemeler yapmış Avrupa'lı bilginlerden Klaproth ve Vambéry, 'Türk ana yurdu'nu Altaylar'ın çevresinde göstermişlerdi; büyük Türkolog Radloff ise bu sahanın Altayların doğusunda, yani bugünkü Moğolistan'da olduğunu kabul etmişti; tanınmış Mongolist Ramstedt ise, Türk ve Moğol dilleri arasındaki yakınlığı göz önünde tutarak, Türklerin Moğolistan'dan türemiş olduklarını ileri sürmüştü. Orta Asya Türk tarihinin büyük mütehassısı Barthold da, 'Türk ana yurdu'nu Moğolistan'a koymak taraftarı idi. Bu görüşler şimdi eskimiş ve bu sahanın genişletilmesi gerektiği anlaşılmıştır; dil tetkikleri ve arkeolojik araştırmalar, 'Türk ana yurdu'nun Altaylar'ın batısına doğru epey uzadığını göstermektedir."

* Bu bölümün hazırlanmasında Bülent Gül'ün *Eski Türk Tarım Terimleri*, s.54-74 başlıklı çalışmasından büyük ölçüde yararlanılmıştır.

Görüldüğü üzere Türk ana yurdu Altay çevresi olarak genel kabul görür. Ancak bu görüşleri değerlendirerek ana yurdun coğrafi sınırlarını tespit etmek mümkün olmakla birlikte, Türk tarihi ve kültürü incelendiğinde bu görüşlerin kesinlik taşıyamayacağı düşünülmelidir. Tek bir bölgede yaşamış veya o bölgeye yerleşip kalmış milletler için arkeolojik bulgular yeterli sonuçlar verebilir. Fakat Türklerin tarihini ve kültürünü ortaya koyma açısından sadece bir bölgede bulunan arkeolojik bulgular yeterli görünmemektedir. Çünkü Türklerin tarih boyunca çok geniş bir alan üzerinde pek çok bulgu bıraktıkları bilinmektedir. Dolayısıyla Türkler için çok geniş alan üzerindeki hayatlarını ve tarihî maceralarını bir yana bırakıp arkeolojik bulguların yer aldığı belirli ve dar bir bölgeyi ana yurt olarak tespit etmek ve kabullenmek bilimsel bir yaklaşım kabul edilemez. Çünkü hareketli bir hayat tarzına sahip millet olan Türkler, bunun neticesi olarak en eski devirlerden itibaren geniş bir alana yayılmışlar ve kültürlerini çeşitli alanlara yaymışlardır. At vasıtasıyla konar-göçer bir hayat tarzı süren Türkler, zamanla bilinen veya bilinmeyen sebeplerden dolayı alanlardan alanlara yayılmışlar ve gittikleri yerlerde kendi devletlerini kurarak ve kültürlerini de kimi zaman yerleşik kültüre etki ederek, kimi zaman da etkilenip geliştirerek yaşatmışlardır. Başlangıç olarak bugünkü bilgi ve tahminlerimize göre ilk coğrafya, geniş Orta Asya bozkır coğrafyasıdır ve konar-göçer yaşantılarını, bozkır coğrafyasının etkisiyle devam ettirmişlerdir. Bu sebeplerden dolayı Türklerin ana yurdu olarak Orta Asya bozkırlarını düşünmek yanlış olmayacaktır. Orta Asya'nın sınırları doğuda Baykal gölünden Batıda Hazar ve Ural dağlarına; kuzeyde Sibiry bozkırlarından güneyde Tanrı dağları ve Gobi çölüne uzanmaktadır. Kafesoğlu'na göre Türk ana yurdu "Altay Dağları; Tanrı Dağları-Kuzey Batı Asya Sahası; İrtiş-Ural Arası; Altay-Kırgız Bozkırları Arası; Baykal Gölünün Güney Batısı; Altayların Doğusu veya 90. Boylamın Doğusu" olabilir.

Kurat'ın Türk ana yurdu ile ilgili görüşü şudur: "Dil, arkeologya ve tarih tedkikleri ışığı altında eski Türk yurdunun şu sahada olması gerekir: Batı'da Aral gölü çevresinden başlayarak, doğuda Orhon ve Tula nehirlerine kadar uzanır; kuzey'de Lena nehrinin baş kısımları, İrtiş boyları, orta Yenisey sahası; güney'de de Talas-Sır Derya boylarına kadar gitmiştir; esas nüveyi de Altay çevresi ile orta Yenisey sahasının teşkil etmesi mümkündür; Köktürk alfabesinin ilk kullanılış sahasının Yenisey boyu olması da bu görüşü kuvvetlendirmektedir. Sonraları bu saha genişleyerek Orhon boyu ve bilhassa

Ötüken dağları çevresinde meydana geldiği de kuvvetle muhtemeldir; dolayısıyla Ötüken dağı Türkler nazarında kudsiyet kazanmış ve burası Türk devletinin dayanak noktası olarak kabul edilmiştir. Altaylar çevresinde M.Ö. I. Bin yılda göçebelik yaşayış tarzı geliştiğine ve bununla ilgili olarak hayvan sürülerini otlatmak için geniş ve bol otlu mera'lara ihtiyaç olduğuna göre, Türk kavimlerinin Altay çevresinden batı'ya, Aral Gölü istikâmetindeki yayılışları da en geç M.Ö. I. binin ortalarında vuku bulsa gerektir.”

Zeki Velidî Togan da, eserinde, Türk ana yurdu ile ilgili görüşleri belirtip bu görüşlerle ilgili kendi yorumlarını yaptıktan sonra, kendi görüşünü de şöyle açıklamıştır: “Bence Türkün anavatanı, Tiyanşanın garp ve şimal yamaçları ile Aral gölü mıntıkasıdır.”

Kültür çevreleri incelendiğinde milletlerin kökleri, yani prototipleri hakkında bilgilere ulaşmak mümkün olabilmektedir. Kafesoğlu'na göre, “...Orta Asya'da, S. V. Kiselev ve S. S. Çernikov tarafından yapılan arkeolojik araştırmalar M.Ö. 2000'den daha önceki zamanlara ulaşan, Türk kültürünün tecelli zeminlerinden olan, Minusinsk bölgesindeki Afanasyevo kültürü (M.Ö. 2500-1700) ile özellikle aynı bölgedeki Adronovo kültürünün (M.Ö. 1700-1200) temsilcileri olan 'brakisefal savaşçı beyaz ırk'ın Türk soyunun protipi” olabilir. Orta Asya bozkırlarında çeşitli Türk kültür merkezleri vardır ki, bu merkezler birbirleriyle bağlantılı olmakla birlikte çok değişik farklılıklar da gösterebilmektedir. Arkeolojik kazılar ve araştırmalar Orta Asya medeniyetinin M.Ö. 5. bine kadar uzandığını göstermektedir. Batı Türkistan'da, bugünkü Aşkabat (Türkmenistan) çevresinde yapılan kazılarda, M.Ö. 5. bine ulaşan yerleşme merkezleri bulunmuştur. Anav kültürü olarak bilinen bu medeniyetin kimlere ait olduğu kesinlik kazanmamış ise de, Türklerin bu bölgedeki varlıklarının ilk izlerini yansıtabileceği düşünülen ipuçlarını vermesi açısından Anav önemli bir merkezdir. Anav'da kazı yapan Prof. Fredrik Talmage Hiebert'in kazı sonucundaki bulguları ve düşünceleri Türk tarihi ve kültürü açısından çok ilginçtir. Hiebert, Anav bölgesinde Baktria ve Margiana kazı alanlarından M.Ö. 4500'lere ait olduğu tahmin edilen parçalar buldu. Bu uygarlığın mirasçıları olarak Türkleri düşünen Hiebert, kazılar sırasında üzerinde kırmızı sembollerin bulunduğu önemli siyah bir mühür taşı da bulur. Bu taşıki

sembollerle ilgili olarak Tok, şunları söylemektedir: Kazılar sırasında taş mühürün bulunduğu tabakada odun kömürüne rastlanmıştır; bu da mühürün yaşının bulunmasında kolaylık sağlıyor. Yapılan karbon testine göre mühür MÖ 2300'lü yıllara ait, yani günümüzden 4300 yıl öncesine. Türkmenistan'ın Afgan sınırına yakın Anav bölgesinde sürdürülen çalışmalar buranın en eski tarım toplumlarından birine evsahipliği yaptığını da gösteriyor. Yaklaşık 10 000 yıl önce dünyada tarımın başladığı biliniyor. Bu bölgede de Mezopotamya'daki gibi tarım ve hayvancılık yapıyordu. Buluntular bize günümüzden yaklaşık 5000 yıl önce yaşayan Sümerlerin Orta Asya'daki bu uygarlıktan ve onların yaptığı eşyalardan haberdar olabileceği görüşünü destekler nitelikte.”

Proto-Türkler için ilk kültür merkezi olarak Altay-Sayan dağlarının kuzey batısında yer alan ve M.Ö. 3000 başlarına ait olan Afanasyevo kültürü ileri sürülmektedir. Bu kültürün en büyük özelliği Türk sosyal hayatının ilk örneğini yansımasıdır. Bu kültürde atın ehlileştirildiği ve koyun beslendiği görülmektedir. Ayrıca toprak kaplar, bakır ve tunçtan yapılmış çeşitli silâh ve süs eşyaları da bulunmuştur. Bu kültürün devamı olan Andronovo kültürü ise Altaylardan, Ural dağları-Aral gölü çevresine kadar yayılmıştır (M.Ö.1700-1200). Coğrafya, kültürlerin oluşmasında ve gelişmesinde etki eden önemli faktörlerdendir. Kafesoğlu'na göre “Türk Bozkır kültürünün geliştirildiği bölge, yani Andronovo kültürü sahası (Altay Dağları-Sayan dağları'nın güneybatısı düzlükleri) râkımı 500-1000 m. arasında değişen, bol otlakları ile besiciliğe çok elverişli, hattâ kuru ziraate imkân verecek ölçüde rutubetli bir yayla durumundadır.” Bu kültürde tunçtan ve altından eşya yapımının geliştiği bilinmektedir.

Andronovo kültürü özelliklerini yansıtan diğer bir kültür ise, Yenisey-İrtiş çevresinde yer alan Karasuk kültürüdür (M. Ö.1300-800). Karasuk Kültürünü oluşturan Türk boyunun da Ting-ling boyu olduğu ileri sürülmektedir. Taşağıl, Ting-ling boyu ile ilgili şunları kaydeder: “... Ting-ling'lerin Baykal Gölü'nün batısından Yenisey nehrinin kaynakları, Güney Sibiry ve Batı Kazakistan bozkırlarına kadar uzanan bir sahaya yayılmış olmaları söz konusudur. Diğer taraftan arkeolojik araştırmaların sonucuna göre M.Ö. XII-VII. asırlar arasında varlığını sürdüren Karasuk Kültürü'nün Ting-ling'lerin atalarına ait olduğu ileri sürülmektedir.”

Karasuk kültürünün en büyük özelliği demirin işlenip, silâh yapımında kullanıldığı ilk kültür olmasıdır. Yeni yapılan arkeolojik araştırmalar, Karasuk kültürü ile ilgili ilginç sonuçlar vermektedir. Karasuk kültürünün yaşandığı yerde tahıl ambarlarının bulunmuş olması, bu kültürü yaşayanların yerleşik bir hayat tarzına da sahip olduklarını göstermektedir: “Karasuk kültürü metal işlemecilerinin ürünleri yüksek düzeyde teknik yetkinlik gösteriyordu. Metal araç-gerecin geniş bir alanda kullanılmış olması metalurjik üretimin çapının o döneme dek görülmedik ölçüde olduğunu göstermektedir. İskit dönemi öncesi Tunç Çağı madencilerinin yaklaşık bir milyon ton civarında maden çıkardığı sanılmaktadır. Karasuk maden fırıncıları da bakıra arsenik ve kalay karıştırıp alaşımın niteliklerini ve ondan yapılan metal nesnenin özelliklerini büyük ölçüde geliştiren tekniklerin ustası olmuşlardı. Güney Sibirya’daki Karasuk kabilelerinin ekonomisinin sürü yetiştiriciliğine dayandığı düşünülüyor. Bu bölgede bulunan kemikten yapılmış ve gem yapmakta kullanıldığı düşünülen bir parça, arkeologlara burada ata binildiğini düşündürmüştü. Ne var ki bölgede Karasuk halkının yerleşik yaşam sürdürdüğünü gösteren evlerin ve tahıl depolarının bulunması onların göçebe sürü ekonomisine dayalı değil, yerleşik tarımcı bir hayat sürdürdüğünün göstergesi olarak değerlendiriliyor.”

Minusinsk ve Abakan bölgesinden Altaylara uzanan bölgede Tagar kültürü olarak bilinen ve M.Ö.700'e tarihlenen buluntularda demir işçiliğinin örnekleri yer almaktaydı. Ayrıca, M.Ö. 3. yüz yıla ait, Orhun ve Selenga boylarına değin uzanan Pazırık kültürü, binlerce yıllık Türk kültürünün Hun çağına nasıl ulaştığını göstermektedir. Bütün bu buluntular Türk coğrafyasının tabii sınırlarını tespit etmek açısından da büyük bir öneme sahiptir.

Orta Asya’daki Türk kültür çevrelerinde, kurganlarda bulunan bazı eşyalar, Türklerin çok eski zamanlardan beri konar-göçer hayata has bir kültür geliştirdiklerini gösterir. Av ve savaş aletleri, demir ve deriden çeşitli eşyalar, at ve kurt ağırlıklı hayvan figürlü kaplar, bu yaşayışın temel özelliklerini bizlere gösterir. Nitekim Türk köken mitolojisine dair sözlü ve yazılı kaynaklar da bu tespitleri destekler.

Proto-Türklerin ana yurdu ve Proto-Türk kültürü bugün de dâhil olmak üzere tam olarak bir zemine oturtulamamıştır. Bunun bir çok sebebi vardır. Türklerin bir alanda sabit kalmamaları, devamlı olarak yeni alanlara fetihler veya göç yoluyla gitmeleri, hem kendi boyları hem de yaşadıkları alanlarda yaşayan diğer kavimleri de kendi birlikleri içine katarak devletler kurmaları, kimi zaman da birleştikleri kavimlerle kaynaşmaları sonucunda -özellikle Moğollarla kaynaşmış olmaları ki, kimi zaman kimin Türk kimin Moğol olduğu sorusuna cevap vermek zordur- kayıtlarda karışıklıkların olması ve eldeki kayıt ve belgelerin eksik bilgiler vermesi gibi sebeplerden dolayı Proto-Türk ana yurdu ve Proto-Türk kültürü konusunu çözmek problemlili olmuştur.

Çin Tarihi adlı eserinde Çin'e göre Kuzey-batı kültürü içinde Proto-Türk kültürünü inceleyen W. Eberhard şunları kaydetmiştir: "Kuzey-batı kültürü de, menşei bakımından, bir avcı kültürüdür ve sonra çoban kültürü olmuştur. Bunun yanında pek ehemmiyetsiz olmayan bir ziraat kültürü de vardır. En mühim hayvanları sığır değil, attı. Çin kaynaklarından öğrenildiğine göre bu kültürün merkezi bugünkü Shensi ve Kansu eyaletleridir ve bu kültürü yaşatanlar, bilhassa yüksek düzlük yerlerde otururlardı. Bu kültürü getirenlerin sonraki Türklerin ataları olduklarına şüphe yoktur. Onlar ilk gördükleri zamanlar yani M.Ö. 3 üncü bin yılın ortalarında bile, sonraları da taşıdıkları vasıfları haiz bulunuyorlardı. Tabii bununla Türklerin ilk vatanlarının Çin eyaletleri olan Shensi ve Kansu olduğu iddia edilmemektedir. Buraların, asıl Türklere ait bölgenin yalnız bir kenar parçası olduğu tesirini vermektedir; fakat bu devre ait Çin kaynakları, Türk bölgesinin merkezini tespit etmeye yetmemektedir.

Eberhard, Proto-Türk kültürü için de asıl kültürel yaşam şeklinin çoban kültürü biçiminde olduğunu söylerken, kimi araştırmacılara göre M.Ö. 3000, kimilerine göre de M.Ö. 5000 yıllarına ait olabileceği ileri sürülen Anav kültürü ile de karşılaştırmakta ve Çindeki Yang-shao kültürü ile Anav kültürü arasındaki, özellikle boyalı çanak çömlekler gibi, benzerliklerden de yola çıkarak çok gelişmiş Anav kültürü ile Türk kültürü arasında ilişki kurmaktadır: "Yang-shao kültürü, yalnız orta-kuzey Çin'de, Kuzey Çin'de ve Batı Çin'de, yani dağlık bölgelerde görülüyor... Eski Çin'in iskân yerleri hakkında bilinenlere nazaran, bu kültürün bulunduğu bütün bu bölgelerde Tibet

kabileleri galiba Türklerle karışmış olarak yaşamakta idiler. Yang-shao kültürü, içerisinde en kuvvetlisi Tibet unsuru, sonra Türk ve bunlara ilâveten daha zayıf bir unsur olarak Tai kavimlerinin unsuru bulunan çok karışık bir kültür olacaktır. Eğer bu kabul edilecek olursa, Çin'deki boyalı çanak çömleğin muayyen izlerinin Doğu Türkistan'da bulunmasının sebebi de anlaşılacaktır. O halde Türk kavimleri tarafından yapılmış olacaktıdır. Fakat diğer taraftan da bazı Tibet kabilelerinde örneklerin Yang-shao kültüründekilere benzeyen, boyalı tahta kapların, hâlâ bugün bile kullanılmasının sebebi de anlaşılacaktır.”

M.Ö. 1050 yıllarında Çin'i yöneten *Chou* sülâlesi Türk kökenliydi. Chou sülâlesi zamanındaki olayları inceleyen Eberhard çok önemli tespitlerde bulunmuştur. Bu sülâle ülkeyi çeşitli garnizonlar kurarak yönetiyordu. Özellikle Türkler ve Moğollar devamlı olarak bu garnizonlara saldırıyordu. Çünkü bu garnizonların kurulması ile bu bölgelere çiftçiler yerleşmeye başlayınca, Türk ve Moğollara ait otlaklar küçülmeye başladı. Bundan dolayı yağma hareketleri başladı. Hatta Türkler Eberhard'a göre yağma yoluyla tarımsal ürünleri de elde ettikleri için, ziraati bir kenara bırakmaya başladılar.

Destanlarda da Türk ana yurdu ile ilgili bilgilere rastlanmaktadır. Bu konuda eserinde bir bölüm hazırlayan Togan, kendi ana yurt görüşünü de destanlarda verilen bilgilerden yola çıkarak örneklendiriyor: “Türk anayurdunun Tiyaşan-Aral mıntıkası olduğu ve Türklerin muhtelif kavimlerle temasları ve fütuhatları eski Türk, Çin, İran ve Yahudi rivayetlerinden de öğrenilebiliyor. En eski Türk rivayetleri, biri 6'ncı asırda, belki daha önce muayyen şeklini aldıktan sonra Çinlilere malûm olan ve Wei sülâlesi (M.Ö. 366-558) tarihine geçen 'Köktürk-Çin versiyonu', diğeri de 8'inci asrın ilk yarısında yazılan iki eserden alınarak Selçuklular namına 1126 da yazılan anonim *Mücmel ut-tavarih va-l-qisas* kitabına dercolunan 'İran-Hazar versiyonu' şekillerinde bize vasıl olmuştur. Her iki versiyon, Tiyaşan-Aral sahasında muayyen şeklini aldıktan sonra, Uzakdoğuya ve Önasya'ya kadar yayılmıştır. Bunların her ikisinde de Türkün asıl vatani, Isık-Göl ve Çu mıntakasıdır. Köktürk-Çin versiyonunda Türkün Çu havzasında, Isık-Göl, Izık-Art (Azığart, şimdiki Işıgart)'ın soğuk yaylalarına gelmeden önce, Sihai, yani garp denizi diye anılan bir deniz, yani Aral, yahut Hazar denizleri

yanında yaşamış olduklarını anlatır. ‘İran-Hazar versiyonu’nda ise Isık-Göl, Izık-art ve Ceyhun (Amuderya) vazih olarak zikredilmişlerdir.”

Türk Destanlarından *Oğuz Kağan Destanı* bizlere Türk köken mitolojisinin yanı sıra Türk anayurdu ve Türk kültürü hakkında çok önemli bilgiler vermektedir. Reşideddin’in kaydettiği İslâmî dönem Oğuz Destanı, her ne kadar içine İslâmî unsurlar katılmış olsa bile, bize Eski Türk yaşayışı hakkında da bilgiler verir. Oğuz Destanı’na göre Türklerin ilk yaşadıkları yerler ve bunun sebebi şudur: “Türk tarihçileri ve dili çabuk râviler şöyle anlatırlar: Nuh Peygamber A.S. yeryüzünü oğulları arasında bölüştürdüğü zaman büyük oğlu Yafes’e Doğu illeri ile Türkistan’ı ve o tarafları verdi. Yafes, Türklerin deyişine göre Olcay Han diye lâkap alır. O göçebe olarak yaşıyordu. Yaylak ve Kışlak’ı Türkistan’da olup yaz aylarını Ipanç şehri yakınlarındaki Ortaq ve Kürtaq’da, kışları da aynı yörelerdeki [Karakurum diye meşhur olan] Qaraqum’daki Barsuq adlı yerde geçiriyordu. Bura iki şehir vardı: Birisi Talas, birisi Qarı Sayram ki, bu son şehrin çok büyük kırk kapısı vardır...”

Destanda Talas ve Sayram çevresi Oğuz Han’ın yurdu olarak bildirilmektedir. Oğuz Han ilk önce yurdunun çevresinde yaşayan düşmanlarını dize getirip, sonra da fetihlerine başlamıştır: “Talas, Sayram ve o tarafların askerleri, Oğuz’un ülkesinde dikbaşlılık gösterdiler. Oğuz onların üzerine yürüyüp yendi. Talas ve Sayram’dan başlayıp Maveraünnehir, Buhara ve Horezm’e kadar zaptedip idâresine aldı.”

Oğuz Han’ın dünyayı fethetmek amacıyla çıktığı seferler ve ele geçirdiği ülkeler hakkında destanda çok fazla bilgi verilmektedir. Destanda verilen bilgilerden bazılarını alarak, destanî dönemdeki ülkeler hakkında da bilgi vermek istiyoruz: “Oğuz Hindistan üzerine sefere çıktı ve bu ülkeyi doğu tarafından işgal etmeye başladı. Önce Uludaq vilâyetine varıp, bir müddet orada oturdu. Oradan İqariyye’ye gitti. ... Böylece bütün Çin’i, Maçin diyarını ve Nenkiyas’ı ele geçirdi. Oralardan pek çok mal ve ganimet alıp kendi vatani olan Türkistan’a dönerek Ortaq ve Alataq’a indi. ...”

Oğuz Han’ın kendine bağladığı ülkeler ve eyaletlerden bazıları şunlardır: Hazar Derbendi, Arran, Mugan, Şirvan, Azerbaycan, Gücistan, Mısır, Diyarbekir, Erbil,

Musul, Antakya, Bağdat, Şam, Rakka, Isfahan, Basra, Şiraz, Irak-ı Acem, Hemedan, Nişabur, Merv, Horasan, Herat vb. Bütün bu yer adlarının çok geniş bir coğrafyayı içine aldığı ve bunun bir Oğuz Han imparatorluğu sınırları çizdiği anlaşılıyor.

Oğuz Han bu kadar ülke ve şehirleri kendine bağlarken kendi anayurdunu da unutmamıştı. Anayurdu ile ilgili destanda verilen şu açıklama çok önemlidir: “Biz cihanı fethetmek gâyesiyle dünyanın her tarafına gideceğiz. Hucavur yani asıl vatan ve yurdumuz olan Talas ve Sayram geride kaldı. Eğer düşmanlar bizim yokluğumuzda buraları alırlarsa bizim için talihsizlik (bednâmlık), düşmanlar için de bir şöret vesilesi olacaktır. Faizli kâr ümidiyle sermâyeyi harcamak olmaz dedi. Esas yurtlarının muhafazası için Ogur kavimlerini görevlendirdi. Ogur kavimleri Talas ve Almalık vilâyetine geri döndü ve bu yurtların muhafazası için orada yerleşti.”

1.2. İlk Türk Yayılmaları ve Yayılma Alanları

Türklerin birleşerek güç oluşturmaları, hâkim güç olmaları ve devlet kurmaları ile birlikte nüfus artışının olması, devlet sınırlarının genişlemesi ve çeşitli sebeplerden dolayı pek çok göç hareketi meydana gelmiştir. Bu göçleri, Zeki Velidî Togan’a göre fetih, yani devlet sınırlarının genişletilmesi ve iktisadî-coğrafî sebeplere bağlı olarak ikiye ayırabiliriz. Fetih sebepli göçlerin dışındaki göçler Orta Asya’da kuraklığın baş göstermesi, iklim şartlarının değişmesi, otlak alanlarının azalması, tarım ürünlerinin yetersiz olması, nüfus artışı, soydaş veya yabancı kavimlerle yapılan savaşlar sonucunda yenilen Türklerin yurdu terk etmesi veya terk etmek zorunda kalması gibi sebeplerden meydana gelmiştir.

M.Ö. 4. yüzyıldan itibaren Hazar ve Rusya’nın güneyinde de, Türklerin yaşadıkları bilinmektedir. Türk boylarının oluşturduğu, konar-göçer kültüre sahip bir kavimler topluluğu olan İskitler (Sakalar) buna örnektir. İskitler, M.Ö. 8. yüzyılda, Orta Asya’nın Tanrı dağları ile Hazar denizi arasındaki bozkırlarında yaşarlarken, daha sonra göç ederek, Karadeniz’in kuzeyinde, İtil ve Tuna nehirleri arasındaki alanlara yayılmışlardır. İskitler, Karadeniz’in kuzeyinde varlıklarını M.Ö. 2. yüzyıla kadar devam ettirmişlerdir.

Milâttan sonra Türklerin yayıldıkları sahaları incelemeden önce Türk göçlerinin bu dönemde batı yönünde gelişmeye devam ettiğini belirtmek gerekir. Hunların, Orta Asya'dan Hindistan'ın kuzeyine ve Rusya'nın güneyine kadar genişledikleri bilinmektedir. Bilindiği üzere bu Hunların bir kısmı Orta Avrupa'ya kadar ilerlemiştir. Ayrıca Sabar, Avar, Bulgar, Peçenek, Uz ve Kuman boyları da Hazar ve Karadeniz'in kuzeyi ile Orta Avrupa ve Balkanlara kadar uzandılar.

Kalabalık Oğuz ve Kıpçak boyları da 8.-11. yüzyıllar arasında Maverâünnehir üzerinden İran, Irak, Azerbaycan, Mısır ve Anadolu'ya doğru göç etmişler ve bu bölgelerde devletlerini kurarak kendi kültür ve medeniyetlerini geliştirmişlerdir. Bu bölgelerde kurulan devletler arasında, Oğuz ve Kıpçakların kurduğu (Mısır) Memluk Devleti ile ağırlıklı Oğuz boylarının kurduğu Büyük Selçuklu Devleti, Anadolu Selçuklu Devleti ve Osmanlı Devleti yer alır.

Türk Göçlerine bakıldığında, Türklerin hep Batı'ya doğru göç ettikleri ve göçlerinde iki yolu kullandıkları görülür. Bu göç yolları:

1. Göç yolu diyebileceğimiz Hazar'ın kuzeyinden Orta Avrupa'ya doğru, batıya göç edenler ki; bunlar Hun, Bulgar, Kuman-Kıpçak, Oğuz Türkleridir. Bu boylar, gittikleri Orta Avrupa ve Balkan ülkelerine yerleşmişler, devletler kurmuşlardır; bazıları da, bu topraklarda yerli halkla karışarak zamanla kendi benliklerini kaybedip eriyip gitmişlerdir.

2. Göç yolu diyebileceğimiz Hazar'ın güneyinden İran üzerinden batıya doğru göç yolunu takip edenler İran, Mezopotamya, Mısır ve Anadolu'ya yerleşmişlerdir. Bu yolu takip edenlerin büyük çoğunluğunu ise, Oğuz boyları oluşturmaktaydı ve Oğuzlar kendi devletlerini ve medeniyetlerini kurmuşlardır. İslâm toplulukları ile komşu olmaları ve onlarla ilişki kurmaları sonucu da, Oğuzlar, Müslüman olmuşlardır. Dil yönünden de, Arapça ve Farsçanın etkisi edebî yazı dillerinde kendini göstermeye başlamıştır.

Moravcsik'in verdiği bilgiye göre, Hunların ve diğer kavimlerin kullandıkları 3 tane göç yolu vardır. Bu kavimlerin Batıya gelişleri şu şekildedir:

1. Doğudan Hazar denizini aşarak bugünkü İran'ı ve Anadolu'yu aşarak geldiler. Daha sonra Selçuklular ve Osmanlılar da bu yolu kullanmışlardır.

2. Ural dağlarından Hazar'ın kuzeyini aşarak, Kafkas'lardan doğu Avrupa'ya akınlar ettiler.

3. Ural dağlarının kuzey kıyılarını takip ederek bütün Karadeniz'i aşarak Tuna'ya ve Karpat'lara doğru yüzyıllarca sürecek bir kavim yolu oluşturdular.

Bizans kaynaklarında Türklerle ilgili çok bilgi bulunmaktadır. Avrupa Hunları zamanında Karadenizin kuzeyinden "Ogur" adı ile tanınan Saragur, Ogur ve Onogur'lar önceden yaşadıkları Ural'ın doğusundan geldiler. Hazarların da Bizans kaynaklarında Türk ve özellikle doğu Türkleri olarak tanındığını ve 626 yılında Kayzer Herakleos ile Hazar Kağanı'nın Tiflis yakınlarında karşılaştıklarını anlatan bilgiler bulunmaktadır.

Bu göç yolları üzerinden geçip giden Türk kavimlerinin kültür ve medeniyetlerinde de değişiklikler yaşanmıştır. Göç ettikleri bölgelerde, beraber yaşadıkları milletlerle kültürel etkileşimlere girmişlerdir. Yeterli nüfus yoğunluğu olmayan veya hâkim güçlerini kaybeden bazı Türk boyları, meselâ Orta Avrupa'da güçlerini kaybeden Hunlar, Kumanlar, Peçenekler, Uzlar (Oğuzlar), Agaçeriler ve Balkanlardaki Bulgarlar benliklerini kaybetmişler ve zamanla diğer toplulukların içinde eriyip gitmişlerdir.

1.3. Eski Türk Çağı Türk Hayat Alanı

Eski Türk çağı hayat alanları incelenirken, eski Türklerin yaşadıkları yerlere ve komşularına dikkat edilecektir. Eski Türkleri incelemeye, Türk ana yurdunda ilk devleti kuran ve haklarında geniş bilgi bulunan Hunlardan başlanacaktır. Hunlar, bilindiği üzere, Orta Asya'da büyük bir imparatorluk kurmuştu. Bir kavimler birliği şeklinde olduğu düşünülen Hun Devletinin nasıl kurulduğuna bakmadan önce, onların en çok savaştıkları ve çok sıkı ilişki içinde buldukları Çin devletinin durumuna bakmak gereklidir. Çin sınırlarına bakıldığında, Çin'in kuzeydoğusunda Mançurya ve Güney

Sibirya kavimleri karışık bir şekilde bulunuyordu. Çin kuzey sınırlarında ise, Proto-Moğollar, Tunghular vardı. Kuzeybatıda ise, Hun Türkleri ve batıda da Tibetliler bulunuyordu.

Tabii, bu halklar arasında da karışmalar olmuş; Çin kaynaklarında bazı kavimler için farklı adlandırmalar veya genel adlandırmalar yapılmıştır. Ancak değişmeyen, Çin'in kuzeyinde hep Türk ve Moğolların olduğudur. Hunların devamlı olarak kuzeyden Çin'e girmeleri kaynaklarda yer almıştır. Hunların ve Moğolların birlikte hareket ettikleri dönemler olmuştur ve bunları birbirlerinden ayırmak zordur: "Eski çağlarda Çin'in kuzeyi baştan başa Türk ve Moğol kavimleri tarafından kuşatılmıştı. Bunlardan kimlerin Türk ve kimlerin de Moğol olduklarını, kesin olarak söylemek çok güçtür. Ancak bir gerçek varsa, doğuya doğru eski Moğol dünyasının başladığı ve batıya doğru da Türklerin çoğaldığı idi."

Daha önce de belirtildiği üzere, Hunlar, Sakalardan sonra, tarihî süreçte ana yurttan bilinen ilk büyük Türk devletidir. Hunlar, Ötüken merkez olmak üzere Orhun bölgesi ve Altay dağları civarında yayılmış bir şekilde yaşıyorlardı (M.Ö. 204-M.S. 216).

M. Ö. III. yüzyılın ikinci yarısına doğru Çin kaynaklarında Hiung-nu adıyla geçen Hun boylarının Çin üzerindeki baskıları iyice artırmıştır. Kuzeyden gelen bu Hun saldırılarına engel olabilmek için Çinliler, ünlü Çin Seddi'ni yapmışlardır. Hunların bilinen ilk hükümdarı, Şanyü ünvanını taşıyan, Tuman (Teoman)'dır. Tuman zamanında güçlü bir birlik oluşturan Hunların en ünlü hakanı Tuman'ın oğlu Mete'dir. Mete, kışkırtmalar sonucunda babasıyla girdiği mücadeleyi kazanmış ve tahta oturmuştur. Mete devletini yeniden teşkilatlandırmış ve doğudaki Tunghu'larla (Moğol-Tunguzlar) savaşarak onları da hâkimiyeti altına almış ve sonra da, İpek Yolu'na sahip olmak için Yüecilerle savaşmış onları batıya sürmüştür. Daha sonra da Mete Han'ın Çinle yaptığı savaşlar vardır ki, bu savaşların sonucunda Çinliler Hunlara vergi vermeye başlamışlardır.

Mete zamanında devletin sınırları, kuzeyde Sibiryâ'nın içlerinden güneyde Çin Seddi'ne ve Tibet'e ve doğuda Mançurya'dan batıda Aral Gölü'ne kadar uzanmış oluyordu. Mete Han zamanında çok güçlü bir devlet olan Hun devleti, ondan sonra gerilemiş ve M.Ö. 48 yılında Hun prenslerinin taht kavgaları sonucunda devlet parçalanmış, Orta Asya'daki Hun hâkimiyeti dağılmış ve Hunların göçleri başlamıştır.

Hun İmparatorluğunun dağılması ile birlikte Hunların büyük bir kısmı Volga Irmağı üzerinden batıya göç ederken; bir kısım Hunlar da güneybatıya yani İran'a doğru göç etmişler ve böylelikle Asya'daki varlıkları devam etmiştir. Bu Hunlar İran ve Hindistan'ın kuzeyine inerek Akhun (Eftalit) Devleti'ni kurmuşlardır. Akhunlar (420-562) “yüz yıldan fazla bir süre Horasan, Pencap, Afganistan, Hindistan, Harzem, İran ve Doğu Türkistan bölgelerinde egemen olmuşlar ve imparatorluklarını sürdürmüşlerdir.”

Akhunların egemen olduğu bölgeye bakıldığında, Akhunların İranlılar, Hindliler ve Toharlar ile ilişkiye girdikleri ve bu ilişki sonucunda da özellikle Toharlardan etkilendikleri söylenmektedir. Hatta, bu hususta Çeçen, “Toharistan'a yerleştikten sonra ortaya çıkan Toharca dili aslında Akhun dilinden başka bir şey değildir” görüşünü savunmaktadır.

Akhunlar, 5. yüz yılın ortalarında çok güçlü bir hâle gelmişlerse de, Köktürklerin ve Sasanilerin baskıları ile, 552'den sonra varlıklarını yitirmişlerdir. İstemi Kağan'ın Sasanilerle birlikte hareket etmesi ve Akhun'lara karşı ortak savaşmaları sonucunda Akhun ülkesi bu iki ülke tarafından paylaşılmıştı. Sasaniler, Toharistan ve Belh'i ele geçirdi; Köktürkler de, Asya ekonomisini ellerinde tutmak için İpek yolu üzerindeki bölgeleri hâkimiyetleri altına aldılar. Akhunlar, artık Köktürk egemenliğine girmişlerdi. Türkçeye Toharca'dan girmiş kelimelerin Hun, Akhun ve Wu-sun'lar döneminde ödünçlenmiş olabileceği düşünülebilir. Çünkü, Toharistan'ı egemenlikleri altına alan devletler bunlardır.

Hunların, M.Ö. 48 yılında dağılmaları sonucunda İran'a, güneybatıya gidenler, Akhun Devleti'ni kurmuşlardı. Batı'ya doğru gidenler de, İli havzasına göç etmişlerdi. M. S. 1. yüzyılda Çinlilerin ve Siyenpilerin baskıları sonucu daha batıya göç eden Hun

birlikleri, Güney Rusya'ya doğru yönelmişler ve 4. yüzyılın ortalarına doğru siyasî bir birlik kurarak, Alanlara ait toprakları ele geçirmiş ve 374 yılında artık İtil (Volga) kıyılarına ulaşmışlardı. Bu tarihlerde İdil boylarında Germenler, Gotlar ve bazı Slav kavimleri yaşıyordu. Hunlar, Alan Türklerini hâkimiyetleri altına aldıktan sonra Gotlara saldırdılar. Gotlar karşı çıkamadılar. Ostrogot'ların bir kısmı Westgot'lara sığındı. Westgot'lar ise Romalılara sığındı. Avrupa halkları Hunlardan kaçarak kavimler göçünü başlattı. Hunlar, Roma'ya da saldırdılar. 432'de hükümdar olan Attila zamanında Hunlar, Volga nehrinden Rein'e ve Makedonya'dan Baltık Denizi'ne kadar olan alanda güçlü bir devlet kurdular.

Attila, Katalaun savaşında Romalı komutan Aetius komutasındaki orduyla savaştıysa da, başarılı olamadı. İki taraf bu savaşta kesin bir netice elde edemedi. Attila, Katalaun savaşının ikinci yılında Roma seferine çıktı. Roma, Attila'nın karşısına ordu çıkaramadı. Hediyeler göndererek Papa'nın ricasıyla barış yapıldı. Attila'nın ölümü ile, oğulları arasındaki çekişmeler yüzünden devlet zayıfladı ve daha sonra hâkimiyetleri altındaki kavimler isyân ettiler. Hunlar, Macaristan'dan çekildiler. Dinyester ve Tuna arasına sığındılar. Burada Bulgar, Ogur ve Avar Türkleri ile karıştılar.

Batı Hunları, yani Avrupa Hunları, Sasanî ve Germen kavimlerinden etkilendiler. Onlardan süsleme sanatı konusunda etkilendiler. Altın ve gümüş işçiliğinde Hunlar çok ilerlediler. Aynı zamanda toprak ve seramik işçiliğini sürdürdüler.

Asya'dan Avrupa'nın içlerine kadar gelerek büyük bir devlet kuran Hunların, göçebelikten vazgeçmeyen kısımları birkaç yüzyıl sonra geri gittiler veya öteki Türk kavimleri ile karıştılar ve Avrupa'da belirgin bir yerleşik kültür kuramadılar. Hun kültürünün bazı yansımaları kısmen bugünkü Macaristan'da yaşamaktadır. Batı Hun kültüründe, Büyük Hun Devleti'nin kültürü etkilidir.

Wu-sun'lar

Asya Hun İmparatorluğu zamanında devlet kurmuş bir Türk boyu da Wu-sun'lar idi. Hunlara bağlı bir şekilde yaşayan Wu-sun'ların doğusunda "Hunlar, kuzey

batılarında K'ang-chü krallığı, batılarında Fergana (Ta-yüan) vardır. Güneyde ise, surlarla çevrili şehir devletleri ile komşudurlar.”

Wu-sun'lar, Yüe-chih'larla savaşımlar ve onların batıya doğru göç etmelerine sebep olmuşlardır. Böylelikle de, “Toharistan'ı idareleri altına aldılar.”

Çin kaynaklarına göre Wu-sun'lar hayvancılık ve avcılık ile uğraşıyorlardı. Ancak, Taşağıl'a göre, Wu-sun'lar ziraat faaliyetler de yapmışlardır.

Hazarlar

Başlangıçta Karadeniz ile Hazar Denizi arasında çeşitli Türk grupları, boyları yaşamışlardır. Avrupalılar, bu bölgede yaşayanlardan Milâdî 4. yy'da, özellikle de Hunlar sebebiyle, haberdar olmuşlardır. Daha sonraları bu halkların kuzey taraflarından Bulgar, Ogur ve Avar grupları gelerek bunlara katılmışlardır. Bizans kaynaklarında bunlara Doğu Türkleri adı verilmiştir.

Araplar çekik gözlü olan bu halka 'Hazar' demişler. Bu kelime tüm Bulgar şehirlerini de kapsamıştır. Karadeniz ile Hazar denizi arasındaki bölgede Aşağı Bulgarlar yaşıyordu. Batıdaki Bulgarlar ise, Bizans ile savaşıyorlardı. Doğudakiler ise, İran ile çatışıyorlardı. Milâdî 7. yy.'da Hazarlar güçlü bir devlet kurdular. Asıl gücünü Aşağı Bulgarlardan alan Hazar Kağanlığı o kadar güçlenmişti ki, İran ve Bizansla baş ediyordu. Hazarlar, Arap-Hazar savaşları ile İslâm dini ile tanıştılar. Müslümanların baskısı sonucu Hazar Kağanlığı yıkıldı. Hazarlar Musevî oldular. Karaim adını aldılar. Kırım'a göç eden Hazarlar burada varlıklarını devam ettirdiler. Hazarların Karadeniz ve Hazar Denizi sahillerinde bulunan asıl devleti ise, Rus istilâsına kadar varlığını korudu.

Rus egemenliği ile Hazaryada, İtil çevresinde tarım sınırlı kaldı. Aşağı İtil-Dağıstan arasındaki topraklarda göçebe yaşam devam etti. Halkın büyük bir kısmı göçebe idi. Yerleşik olanlar ise, ekili alanlarda tarım yapıyordu.

Hazar Devleti göç ve ticaret yolu üzerinde kurulmuş olduğundan hem Orta Asya hem de Doğu Avrupa ticareti üzerinde egemen oldular. Çünkü, Hazarlar'ın yaşadıkları

saha İdil, Yayık, Kuban ve Don (Ten) nehirlerinin arasında ve Çin, Karadeniz-Kafkaslar, Önasya, Mezopotamya, Hazar, İran vs. yollarının kesiştiği yerdi.

Bulgar Devletleri

Bulgar boy birliği Hazarların batısından Kuban boylarında ve Karadeniz bozkırlarının doğusunda Köktürk ilerleyişinden önce teşekkül etmiştir. Burada tarım ve zanaatla yarı yerleşik hâle geldiler. Aynı zamanda kürk ticareti de yapıyorlardı. Bazı Ogur boyları Avar hâkimiyeti ile Panonya'ya göçtüler. 7. yüz yıl başlarında Ogur-Bulgar boylarından bazıları Avar hâkimiyeti altında ayrıştı. Bulgar önderi Kubrat, Bizans ile Avar-Sasani ittifakına karşı anlaştı. 635 civarında Avar hâkimiyetine karşı ayaklanıp büyük Bulgar Devleti'ni kurdu. Kubrat 660'da ölünce, çocukları birbirinden ayrıldılar. Bir kısmı Hazar egemenliğine girdi. Bir kısmı ise, Panonya'ya gelip yerleşti. Burada, 8. yüz yıl sonuna kadar varlıklarını korudular. Hazarların saldırıları karşısında Tuna nehrini aşarak bugünkü Bulgaristan'a yerleştiler. Karadeniz bozkırında kalan Bulgarlar (Kara Bulgarlar), Hazar hâkimiyetine girdiler.

Tuna Bulgar Devleti

Asparux'un (679-702) önderliğinde Tuna'yı aşip gelen Bulgarlar, kuzeydoğu Balkanlardan Bizans topraklarına girdiler. Ogur Türkleri tarafından kurulan en uzun ömürlü devlet olan Tuna Bulgar Devleti, Bizans ve Avar imparatorlukları arasında hâkimiyetini sürdürmüştür. Bizans'ın Araplarla mücadelesinden de yararlanarak bir Bizans ordusunu yenerek Bizans'la anlaştılar. Bizans, 681'de yapılan bu antlaşmayla bugünkü Bulgaristan olacak yerin sahiplerini tanımış oldular. Asparux'un 701 civarında ölmesi ile işbaşına geçen Tervel, Bizans'a yardımlar yaptı. Bulgarlar, 717-718'de İstanbul'u kuşatan Arapların yenilmesinde rol oynadılar.

Bulgar nüfusunun Slav nüfusuna göre çok az olması Bulgarların Slavlaşmasına yol açtı. Bulgarlar, burada Slavlarla karışarak Slav-Bulgar'lar hâline geldiler.

İdil Bulgarları

Hazar hâkimiyetine girmek istemeyerek, kuzeye yönelen bir kısım Bulgarlar, İtil boylarında yerleşmişler ve burada Moğol istilâsına kadar devam edecek bir devlet

kurmuşlardır. İtil Bulgarlarının yerleştiği bölge, İslâm ülkeleri ile Hazarlar ve İskandinav kavimleri arasında ticaret yolları üzerinde idi. Bulgar boylarının orta İdil'e varış tarihleri 7. yy ortası ile 9. yy başlarına kadarki süre olarak tahmin ediliyor. Karadeniz Bulgarları geliş tarihleri ne olursa olsun bölgedeki askerî ve siyasî olarak en ileri topluluktur. Ticaret ve tarım ile uğraştıklarını bildiğimiz Bulgarlar, uzun bir süre Hazarlara bağlı kalmışlardır. Bulgar Şehri diye bilinen başkentleri, zamanın önemli ticaret merkezlerinden biri idi.

Bulgar hanı Almuş, Müslüman olup Halifeden yardım istedi ve Oğuzlarla akrabalık kurdu. Böylece üstündeki Hazar nüfuzunu kırdı. İslâm dünyası da doğu, batı, kuzey ve güney ticareti, İdil Bulgarlarının elinde olduğu için, onlara yoğun ilgi gösterdi. İdil Bulgarları, bu bölgedeki ticareti ellerinde tuttular. 13. yy. başlarında Ruslarla mücadele kızıştı. Ruslar ve Bulgarlar, kürk ticareti için rekabet ediyorlardı. Bulgarlar 1218'de Yuğra'ya ilerlediler. Ruslar ise 1220'de Kama ötesini işgal ettiler. Ruslar 1221'de Novgrad'ı inşa ederek Mordva topraklarında nüfus mücadelesine girdilerse de, bu mücadele sonuçlanamadı. Kısa bir süre sonra da, bölge tamamen Moğol hâkimiyetine girdi.

Avar Kağanlığı

Çin kaynakları bu kavim için Juan-Juan adını kullanırken, Arap ve Bizans kaynakları onları Avar diye kaydeder. Bazı Macar tarihçileri ise, Avarların, Hunların bir boyu olduğu ve *var-hun* adını taşıdığını belirtirler. Bu kavim Uygur bölgesinden Avrupa'ya gelmiştir.

Avar tarihi, Asya ve Avrupa olarak ikiye ayrılır. Asya dönemi, 3. ve 5. yy. arası, Avrupa dönemi ise, 6.-9. yy. arasını kapsar. Bunlar 200 yılından 552 yılına kadar İrtiş Irmağından Kora yarımadasına kadar uzanan bölgede hâkimdiler. Çinliler ile mücadeleye girdilerse de, Çinlilere yenildiler. Avarlar, Batı Asya'da egemenliklerini sürdürürken Köktürkler bu devleti yıktılar. Avarlar, batıya doğru göç ederek Volga Irmağı bölgesi ile Kafkaslar arasındaki bölgeye yerleştiler. Avarlar, buradan Avrupa içlerine doğru akınlar yaptılar. Avarlar, Avrupa topraklarında yeniden toparlanarak 563 yılında Bayan Kağanın önderliğinde devlet kurdular. Macaristan'dan Elbe vadisi, Alp

dağları, Sava vadisinden Don ırmağına kadar olan bölgede egemen oldular. Avarlar, Bizansla yaptıkları savaşlarda İstanbul'u bile kuşattılsa da başarısız oldular. Avarlar, Franklara yenildiler ve 803 yılında devlet dağıldı. Avar kalıntıları bugünkü Macaristan'da ve Bulgaristan'da varlıklarını sürdürür. Bugün, Kafkaslarda Avarların bakiyeleri mevcuttur.

Avar Devleti, genelde kavimler ve kabilelerden meydana gelen bir federasyon yapısında kurulmuştu. Ülkede bir çok kavim vardı. Bulgar-Türk kavimleri, Ogur, Oturgur, Kuturgur ve Onurgur kavimlerini de gittikleri yere sürüklediler. Germen ve Slav kavimleri de Avar egemenliğine girdi.

Köktürk Devleti

Köktürk Devleti, tarihte Türk adını ilk kullanan devlettir. Yakut Türkleri, Ogur Türkleri (Bulgarlar) dışındaki tüm Türk kavimlerini egemenlikleri altında birleştirdiler.

Çin kaynaklarında Altay Türkleri olarak belirtilen Köktürkler 6. yy.'da Kuzey denizinden Kırım yarımadasına kadar yayılan 12 Milyon km²'lik bir alanda kurulan bir devlettir. Devlet, Avar Kağanlığına karşı ayaklanarak 552 tarihinde Bumın Kağan tarafından kurulmuştur.

Mukan Kağan zamanında devlet güçlenmiştir. Köktürkler, Sasanîlerle anlaşarak Akhunları da ortadan kaldırmıştır. Köktürkler, Doğu ve Batı olarak ikiye ayrıldılar. Önce Doğu Türkleri, daha sonra da zayıflayarak Batı Türkleri Çin egemenliğine girdi. Yaklaşık 50 yıl süren bu dönem, Kutluğ'un isyânı ile sona erdi. Böylelikle devlet yeniden kurulmuş oldu. Bilge Kağan ve Kültigin zamanında devlet en güçlü zamanını yaşadı. Çinlilerin entrikaları sonucu Uygur kabileleri ayaklanarak devleti yıktı.

Sosyal hayat hakkında kesin bilgiler elimizde yoktur. Ancak, Köktürk yazıtlarından bilgi ediniyoruz. Çin kaynaklarında Türklerin esas olarak keçe çadırda yaşayan, et yiyen ve kımız içen göçebeler olduğu anlatılır. Köktürk yazıtlarından onların yerleşik komşularından ipek, pamuk, tahıl, altın ve gümüş, mücevher ve tarım aletleri aldığını biliyoruz. Bunlar, ya Çin şehirleri ve sınır bölgesindeki ticaretle, ya da

akınla elde edilirdi. Avrasya üzerinde yapılan mücadelelerin başlıca sebeplerinden biri de, uluslar arası ticaretin en önemli merkezi olan İpek Yolu'nun denetimini ele geçirmektir. Türkler, uluslar arası ticarete önemli araçlardı. Onların imparatorluğu, Çin ve Hindistan'ın Doğu Akdeniz ile ticaretinde köprü görevi yapıyordu.

Türk barışı, doğu ile batı arasında malların serbest akışını sağladı. Bunun, uluslar arası ticaretin büyümesini teşvik ettiği tahmin edilebilir. Türkler, taht kavgaları ve iç mücadelelerle zayıfladılar. Batı Köktürkleri, siyaseten ortadan kalkmalarına rağmen, onların varisleri, yerleşik komşularınca sürekli tazyik edildiler. Bu dış uyarıcıların yokluğunda ise, devletleşme baskıları azaldı.

Uygurlar

Uygurlar, 630 yılında Tula ırmağı çevresinde yaşıyorlardı. Uygurlar, Karluk, Basmıl, Dokuz Oguz boylarını yanına çekerek Köktürk devletini yıkarak, Uygur Devleti'ni kurdular. 744 yılında Uygur Yabgusu, Basmıl Kağan'ını mağlup ederek kendini kağan ilan etti ve Kutluk Bilge Kül Kağan unvanını aldı. Böylece Uygur Kağanlığı kurulmuş oldu.

Bögü Kağan, Manihaizm dinini kabul etmiştir. Bu dinin etkisiyle Uygurlardaki ilim, sanat ve edebiyatta ilerlemeler olmuştur. Uygurlar arasında Budizm dininin yayılması, özellikle Uygur edebiyatının gelişmesine yol açmıştır. Çünkü bu yeni dillerin öğrenilmesi için dinî kitapların çevirilerinin yapılması gerekiyordu. Bu dinler, Uygurların şehir yaşamına girmelerine de sebep olmuştur.

Uygurların kuzeybatısında yaşayan Kırgızlar, Uygur hâkimiyetine son vermişlerdir (840). Kırgızların Uygur devletine son vermesiyle birlikte yaşayan Uygur boylarının önemli bir kısmı Doğu Türkistan'a göç etmişlerdir. Doğu Türkistan'a göç eden Uygurlar, Turfan ve Karaşar şehirlerinin yakınlarında yaşamışlardır. Bu bölgeler, tarım ve ticaret bölgeleridir. Bu bölgelerde güçlerini toplayan Uygurlar, tekrar kağanlık kurmuşlardır (856). Turfan Uygurları da denilen bu Uygurlar, kültür ve medeniyet bakımından ilerlemişlerdi ve hâkimiyetlerini de, 1355 yılına kadar da sürdürmüşlerdir.

Kırgızların devleti ele geçirmelerinden sonra dağılan Uygurların bir kısmı, Çin ile Doğu Türkistan arasındaki Kansu bölgesine göç ettiler. Kansu Uygurları da denilen bu Uygurlar, yaşadıkları bölgenin İpek Yolu üzerinde olması nedeniyle ticaretle de geliştiler. Bugün bu Uygurlara, Sarı Uygurlar adı verilmektedir.

Türk halkları içinde yazılı kaynakların da çok olması nedeniyle, en fazla bilgiye sahip olduğumuz Uygurların, medeniyet alanında ileri olduklarını biliyoruz.

Karahanlı Devleti

Karahanlılar, Türk ve İslâm medeniyetini ilk imtizaç ettiren Türk devletidir. 10. yy.'da Orta Asya'da Tanrı dağlarının kuzey ve güney bölgelerinde kurulan Karahanlı Kağanlığı, Satuk Buğra Han'ın zamanında İslâmiyetle tanıştı ve Müslümanlık yayıldı. Devlet, geniş sınırlara ulaşmıştı; ancak Horasan'ı almak için Gaznelilerle yaptıkları savaşta yenildiler. Yusuf Kadir Han'ın devleti oğulları arasında paylaşılması ve oğulları arasındaki çekişmeler sonucunda devlet ikiye bölündü. Doğu Karahanlılara Karahıtaylar; Batı Karahanlılara ise, Harzemşahlar son verdi. (Gül 2004: 54-74).

2. TÜRKLERDE GÖK BİLİMİ (ASTRONOMİ)

2.1. Astronomi

“Astronomi (gökbilim – İng., astronomy – Fran., astronomie – esk. ilm-i hey'et, ilm-i felek), astron (Yunanca, gökcismi) ve nomos (Yunanca, kanun) kelimelerinin bileşiminden gelir. Gökcisimlerini ve evreni inceleyen bilim dalıdır. Etrafımızı çevreleyen evreni, gezegenleri, diğer gökcisimlerini (göktaşları, yıldızlar, kuyruklu yıldızlar, çift yıldızlar, kara delikler, galaksiler, vb.), bu cisimlerin oluşumlarını, evrimlerini, fiziksel yapılarını ve kimyasal bileşimlerini, birbirlerine göre konumlarını ve hareket yasalarını inceler. Aristoteles'te dört matematiksel bilimden birisidir ve amacı yıldızların görünen hareketlerini incelemekten ve geometrik yapılarının belirlenmesinden ibarettir.

Astronominin gelişimini beş evrede incelemek mümkündür. Astronominin olgusal olarak geliştiği ilk evrede, astronomi mevsimleri belirlemek ve tarımsal

faaliyetleri düzenlemek üzere sosyal bir önem taşımaktaydı. M.Ö. ikinci bin yılın ortalarında Babil astronomlarınca gezegenlerin konumları sistematik bir şekilde gözlemlendi ve yaklaşık olarak ikinci bin yılın başlarında kaydedilmeye başlandı. M.Ö. 600 yıllarında da, tutulmaları, karşılaşma konumlarını yeteri derecede kesin bir şekilde belirleyebilmek için gezegen hareketlerini tanımlayan oldukça yüksek düzeyde matematiksel yöntemler geliştirdiler. Fakat bu yöntemler Yunanlıları gibi, geometrik-kinematik modelleri içermemekteydi. Bu ilk dönemlerde astronomi bilimi hemen hemen tamamıyla olgusaldı ve astronomiye ilişkin problemler genellikle mitolojik olarak ele alınıyordu.

İkinci evreyi oluşturan kuramsal astronominin gelişmesi, Eski Yunan dönemini kapsar. Eski Yunanlılar, astronomide daha karmaşık problemler üzerinde durdular ve fiziksel gerçekliği olan ya da olmayan geometrik modellerle gezegenlerin hareketlerini belirlemeye yönelik sistemler kurma girişiminde bulundular. Astronomiyi geometri ile temellendirdiler ve geometrik-kinematik modellerle gökyüzündeki hareketleri açıklamaya çalıştılar. Bu sayede gezegen hareketlerinin açıklanmasına ve anlamlandırılmasına olanak sağlayan sistem fikrine ulaştılar.

Astronominin temelini geometrinin konması Pythagorasçılar ile matematikselleşmesi ise Eudoxus (M.Ö. 408-355 yılları) ile başladı. Ancak burada amaç, gök cisimlerinin yapısı değil, konumlarının hesabını verebilmek yani *görüntüyü (ya da olguyu) kurtarmaktı (saving the phenomenon)*. Eudoxus bu amaçla Ortak Merkezli Küreler Sistemi'ni ileri sürdü. Ancak, onun kurguladığı bu sistem, fizik yapısını Aristoteles'te bulacaktır. Aristoteles, bu sistem üzerine evrenin fiziksel bir şemasını geliştirdi ve bu şema Kepler (1571-1630) ve Newton'a (1642-1727) kadar geçerliğini korudu.

Astronominin gerçek anlamda matematikselleşmesi Batlamyus (M.S. 150 yılları) ile gerçekleşmiştir. Batlamyus, Yer'i evrenin merkezine alan, muntazam ve dairesel hareket ilkelerine dayanan matematiksel-geometrik bir sistemin temellerini atmış ve Yer Merkezli Sistem'i kurmuştur. Bu kuramda amaç, yine gökyüzündeki hareketlerin matematiksel olarak izahı, yani *görüntüyü kurtarmaktır*" (Unat 2003a:637).

2.2. 12. yüzyıla Kadar Astronomi Tarihine Bir Bakış

“Astronominin doğuşu mevsimlerin zamanını önceden bilmeye, yani takvim bilgisine ihtiyaç gösteren tarım faaliyetlerinin başlamasıyla ilişkilidir. Takvim ise, gök cisimlerin hareketlerinin bilinmesi ve anlaşılması demektir ve bu da çağlar boyunca yaşamsal önem taşımıştır. Toprağın sürülmesi, tohumlama ve ürünün toplanması gibi tarımsal faaliyetler için en elverişli zamanların bilinmesi de takvim çalışmalarına olan önemi arttırmıştır.

Eski dönemlerden kalma papirüslerden öğrendiklerimize göre, milattan önce ikinci bin yılın ortalarında, Mısır’da mevsim değişiklikleri kaydedilmiş ve bu değişimler sabit yıldızların helyak doğuşları (bir gökcisminin Güneş’ten az önce doğması) ile ilişkilendirilmişti. Yine, gezegenlerin doğuya doğru yaptıkları ileri hareketleri, geri hareketleri ve duruş noktaları da bilinmekteydi. Mezopotamya’da Babil astronomisinde ise tutulma gözlemleri çok önemli bir yere sahipti. Babil astronomlarınca gezegenlerin konumları da sistematik bir şekilde gözlemlenmiş ve yaklaşık olarak ikinci bin yılın başlarında kaydedilmeye başlanmıştır.

Yaklaşık M.Ö. 600 yıllarında Babil astronomları, tutulmaları, karşılaşma konumlarını yeteri derecede kesin bir şekilde bilebilmek için gezegen hareketlerini tanımlayan oldukça yüksek düzeyde matematiksel yöntemler geliştirmişlerdi. Fakat bu yöntemler Yunanlılarınki gibi, hareketli geometrik-kinematik modeller içermemekteydi. Babil astronomisi, hemen hemen tamamıyla olgusaldı.

Mezopotamya astronomisi en yüksek düzeyine Selökidler (M.Ö. 250’ler) çağında erişmiş ve Yunan astronomisi üzerinde oldukça önemli etkiler yapmıştır. Hint uygarlığındaki astronomi çalışmalarının başarısı daha geç tarihlidir. Hintliler, M.S. 5. ve 12. yüzyıllar arasında trigonometrik oranları da dikkate almak suretiyle, Güneş-Yer, Ay-Yer uzaklıklarını, Güneş, Ay ve diğer gezegenlerin konumlarını ve dolanım sürelerini hesaplamaya çalışmışlar ve bunlarla ilgili sayısal değerleri içeren eserler bırakmışlardır. Teknik açıdan devrine nispetle oldukça gelişmiş bir düzeyde bulunan Çin astronomisinde, Galilei’den önce Güneş lekeleri konusunda bilgi verildiği

görülmektedir (M.Ö. 28 civarı). Ayrıca astronomi metinlerinde, meteor ve meteoritler ile nova ve süpernovalar hakkında kayıtlara da rastlanmaktadır. M.Ö. 6. yüzyıla ait kuyruklu yıldız kayıtları ve M.Ö. 350'lerde Shih Shen tarafından, M.S. 310'larda da Chhen Cho tarafından hazırlanmış yıldız katalogları mevcuttur. M.S. 350 yıllarında Yü-Hsi presesyondan bahseder. Çin'de ilk gök küresi ise M.S. 440'larda Chhien Lo-Chih tarafından yapılmıştır. Su Sung'un yıldız katalogu ise M.S. 1086 yılında hazırlanmıştır.

Eski Yunan astronomisi kronolojik olarak Mezopotamya'da Selökidler çağındaki astronomi çalışmalarıyla büyük ölçüde çağdaştır. Ancak Mezopotamya astronomisinin temelinde aritmetikle cebir bulunmasına karşın, Yunanlılar astronomiyi geometri ile temellendirebilmişler ve geometrik-kinematik modellerle gökyüzündeki hareketleri açıklamaya çalışmışlardır. Bu sayede astronomik olguları açıklayabilecek düzeyi yakalayabilmişler, gezegen hareketlerinin açıklanmasına ve anlamlandırılmasına olanak sağlayan sistem fikrine ulaşmışlardır.

Astronominin temelinde geometrinin konması Pythagorasçılar (M.Ö. 6. yüzyıl) ile başlar. Pythagorasçılardan ve özellikle Platon'dan beri, gökyüzündeki hareketlerin düzenli ve dairesel, gezegen hızlarının muntazam ve sabit olduğu kabul edilmiştir. Aynı zamanda Pythagorasçılar, Yer'i küre şeklinde düşünmüşler ve onu merkezden alıp merkeze "Merkezî Ateş"i yerleştirmişlerdir.

Yunan astronomisinin matematikselleşmesi Eudoxus (M.Ö. 408-355 yılları) ile başlar. Eudoxus, kurmuş olduğu Ortak Merkezli Küreler Sistemi ile bilimsel astronominin öncülüğünü yapmıştır. Bu astronomik sistem, astronomik olguların matematiksel izahına girişen ilk Yunan astronomi sistemidir. Eudoxus'un Ortak Merkezli Küreler Sistemi daha sonra Aristoteles ile önemli bir konuma kavuşmuş, özellikle bu sisteminde yer alan "küre" anlayışı Kepler'e kadar devam etmiştir. Aristoteles'e göre, küre en mükemmel biçim olduğu için, evren ve Yeryüzü küreseldir; gezegenler kristal yapıdaki kürelerine çakılı bir şekilde Ay, Merkür, Venüs, Güneş, Mars, Jüpiter, Satürn sırası ile taşınırlar. Bu küreler, göksel cisimlerin hareket ettiği büyük bir makinenin fiziksel varlığı olan parçalarıdır. Aristoteles'e göre Ay küresi evreni iki farklı bölgeye ayırır. Yer'den Ay'a kadar olan kısım, Ayaltı Evren'i, Ay'dan

sabit yıldızlar küresine kadar olan kısım ise Ayüstü Evren'i oluşturur. Bu iki evren yapı bakımından çok farklıdır. Ayüstü Evren ve burada yer alan gök cisimlerinin hareketleri daireseldir ve doğal hareketi dairesel olan fiziksel bir element olan *eter*den yapılmışlardır. eterin mükemmel doğası, Ayüstü Evren'e öncesiz ve sonrasız bir mükemmellik sağlar. Yıldızlar ve küreler, bu elementten yapılmışlardır.

Eudoxus'un ve Aristoteles'in ortak merkezli küreler sisteminin karmaşık olması ve gözlemleri yeterince açıklayamaması nedeniyle Sisamlı Aristarchos (M.Ö. yaklaşık 310-230) yeni bir sistem kurma ihtiyacı duydu ve Güneş'i evrenin merkezine yerleştirdi. Ancak onun bu sistemi, algılarımıza ters olduğundan ve Güneş'in neden merkezde olduğunu açıklayamadığından ötürü taraftar bulamadı. Aristarchos'un asıl başarısı tamamen geometrik bir yöntemle, Güneş'in Yer'e olan uzaklığını belirleyebilmesidir.

Yunan astronomisinin en son temsilcisi milattan sonra ikinci yüzyılda yaşamış olan İskenderiyeli Batlamyus'tur. Batlamyus, zamanına kadar ulaşan astronomi bilgilerinin sentezini yapmış ve bunları *Almagest*, ya da asıl adı ile *Matematik Sentezi (Mathematike Syntaxis)* adlı yapıtında toplamıştır. Batlamyus bu eserinde, Yer'i evrenin merkezine alan ve muntazam ve dairesel hareket ilkelerine dayanan matematiksel ve geometrik bir sistemin temellerini atmıştır. Yer Merkezli Sistem olarak bilinen bu kuram, Kopernik Güneş Merkezli Sistem'ini sununcaya kadar egemen olmuş ve gezegen hareketlerini matematiksel ve geometrik olarak verebilen yegâne sistem olma özelliğini korumuştur.

Aristoteles'in Yer'e ve Evren'e ilişkin betimlemeleri Ortaçağ kozmolojisinin temelini oluşturur; bu betimleme, 16 ve 17. yüzyıllarda ortadan kalkıncaya kadar geçerliliğini korumuştur. Aristoteles'in Evren tasarımı olduğu gibi, Ortaçağ Hıristiyanlarının Evren tasarımı da, Yer, Evren'in merkezinde bulunur ve küre biçimindedir. Gerçi Hıristiyanlığın ilk dönemlerinde, bazı Kilise Babaları, *Kutsal Kitap*'tan esinlenerek Yer'in düz olduğuna ilişkin birtakım görüşler ortaya atmışlar, gökyüzünü ise onun üzerine kapanmış bir yarımküre olarak düşünmüşler, Yer'i küresel kabul edenleri dinsizlikle suçlamışlardır. Ancak, Aristoteles'in bir yetke olarak

görüldüğü son dönemlerde bu görüş ciddiye alınmamıştır; zira Aristoteles'in Yer'in küreselliğine ilişkin kanıtlamaları çok güçlü ve akla yatkındı. Matematiksel astronomlar arasında ise Batlamyus astronomisi yine yaygındı. Batı'da Batlamyus astronomisi, Battanî ve Fergânî'nin kitapları aracılığı ile on ikinci yüzyıl ortalarına doğru tanınmaya başlandı. Batlamyus'un orijinal çalışması *Almagest* ilk olarak Arapça başlığın bir kısmının bozulmasıyla 1184'lerde 73 yaşında ölen Cremonalı Gerard tarafından Latince'ye çevrildi" (Unat 2003b: 639).

2.3. Eski Türklerde Astronomi ve Kozmoloji

“Orta Asya Türk tarihi M.Ö. 8000'lere ve hatta çok daha eskilere kadar götürülmektedir. Arkeologlar tarafından bugün de sürdürülmekte olan kazılarda, taş devrinden kalma çanak ve çömleklere, çakmak taşından ve taştan yapılmış topuz veya kargı biçimindeki silahlara, buğday ve arpa yetiştirildiğine ilişkin izlere rastlanmıştır. Daha sonra, demir kullanılıncaya kadar geçen süre içinde hayvanlar evcilleştirilmiş, bakır ve kurşundan çeşitli eşyalar yapılmıştır. İlk defa alaşım olarak bronzu kullanan Türklerdir. Demir devrinden sonra, iklim koşullarının bozulması nedeniyle, Türklerin güneye doğru göç ettikleri görülmektedir. Orta Asya'da atı evcilleştirmişler ve M.Ö. 2800 yılı sıralarında arabayı icat etmişlerdir. Evrenin çeşitli görünüşlerini, mekan ve zaman içinde tüm evreni kapsayan bir düzen olarak açıklama girişimi Proto-Türk sanılan Çular'a (M.Ö. 1059–249) atfedilmektedir. Çular'a göre evren ve evrenin görünüşleri, gök ve yeryüzünü temsil eden ve birbirini tamamlayan iki zıttan, iki evrensel nefesten oluşmuştur. Çular'ın bu kozmolojine evrensel olma iddiasında bulunduğundan “Evrenselcilik” ya da “Evrencilik” adı verilmektedir. Çular'a göre evren, silindirik gövdeli ve kubbeli bir otağa ya da üstünde otağ şeklinde şemsiye bulunan iki tekerlekli bir arabaya benzer. Şemsiye 28 bölümdür ve bunlar 28 burcu; arabanın iki tekerleği ise Güneş ve Ay'ı temsil eder. Gök bir kubbe biçiminde; yeryüzü ise dört veya sekiz köşelidir ve deniz içinde yüzer. Kutup Yıldızı (Altun- Kazguk – Altın Kazık ya da Demir-Kazguk – Demir Kazık) gök kubbenin merkezidir. Bu kubbe, altın veya demirden bir kazık, yani Kutup Yıldızı çevresinde, muntazam bir hızla döner. Kutup Yıldızı göğün hükümdarıdır; göksel tanrının sarayıdır (Esin 2001: 39). Etrafındaki yıldızlar hükümdarın ailesine ve etrafındakilere benzer. Burçları taşıdığı düşünülen ekliptik çarkı ise buna dik olarak yerleştirilmiştir. Hükümdarın arabası

Yitiken (Yedi Hanlar, Büyük Ayı Takımyıldızı), Kutup Yıldızı'na bağlı olarak dairesel hareket yapmaktadır. Bu yıllık takvimi belirler. Yıllık dolanımın yanında yıldızları taşıyan gök çarkının da dolanımı vardır. Gökteki bu düzen, Yeryüzü'ne de yansımıştır. Kutup Yıldızı'nın tam altında, Yeryüzü'nün yöneticisi olan hakanın oturduğu kent bulunur. *Ordug* adı verilen bu kentin plânı da göksel düzeni yansıtır. Nasıl gök, kutup yıldızının çevresinde dönüyorsa, toplumdaki işler de hükümdarın çevresinde dönmektedir.

Köktürk ve Uygur döneminde de kâinat silindir ve kubbeli hükümdar otağına benzetiliyordu. Bir Uygur metninde ise kâinat otağ şeklinde düşünülüp, otağın ortasındaki ağaç sütuna benzeyen; fakat sekiz köşeli oluşuyla dört ana yön ve dört ara yön kavramına da işaret eden *yiti erdinilig* (yedi cevherli) bir *sıruk*'un (sırık) sular üstündeki yeryüzünü desteklediği ifade edilmektedir. Kâinatın eksenini sekiz köşeli sütunu Hint kozmolojisinin eski bir düşüncesi idi (Esin 2001: 40,41).

Eski Türk boyları arasında gök cisimlerinin önemli bir yeri vardı. Örneğin; Kırgızlar, Venüs ve Satürn'e taparlar; ancak Mars'ın uğursuz olduğuna inanırlar. Komanlar, yıldızlara taparlar. Çiğil Türkleri de Güneş'i ve yıldızları büyük bir tutkuyla sevmektedirler. M.S. birinci yüzyıldan başlayarak yüksek Asya'nın göçebe toplumlarında "gök, Güneş ve yıldızlar kültü" veya "yıldızlar, Güneş ve Ay kültü" gelişmiştir. Özellikle Güneş ve Ay önemli bir rol oynamakta ve dolayısıyla en çok bunların adı anılmaktadır (Roux 2002: 132).

Eski Türklerde şaman davulları üzerindeki göksel cisimlerin varlığı da dikkat çekmektedir. İvanov'un elli Altay davulu üzerinde yaptığı istatistikî bir araştırmaya göre, bu davulların otuz sekizi Güneş, Ay ve Venüs'ün resimlerini içermektedir. Diğerlerinde de çeşitli takımyıldızlar sergilenmektedir (Roux 2002: 134).

2.4. Türklerin Kullandıkları Takvimler ve On İki Hayvanlı Türk Takvimi

Bilinen ilk Türk yazılı anıtı olan Orhun Yazıtları'nı ortaya koyan Göktürkler (552-745), Türklerin takvimler olarak varsayılan on iki hayvanlı Türk takvimini kullanmışlardır. Güneş yılı esasına dayanan bir takvim olan On İki Hayvanlı Türk

Takvimi'nde, yılların ve ayların adları hayvan isimleri ile adlandırılır. Sâl-ı Türkân (Türk Yılı) olarak adlandırılan ve on ikili devreye giren hayvanlar şöyledir; 1) Sıçan. 2) Sığır. 3) Pars. 4) Tavşan. 5) Ejder. 6) Yılan. 7) At. 8) Koyun. 9) Maymun. 10) Tavuk. 11) Köpek. 12) Domuz. On iki yıl süren her devreden sonra aynı adları taşıyan ikinci bir devre başlıyordu. Devreyi teşkil eden hayvanlar devrederken ait oldukları yılların özelliklerini de belirliyordu. Bir gün 12 eşit kısma ayrılır ve her birine “çağ” denirdi. Yani bir çağ 12 saate karşılık geliyordu. Bu çağlara da yine 12 hayvanın adı veriliyordu. Gün gece yarısı, yıl da ilkbahar başlangıcı ile başlardı. Dört mevsim vardı. Yıl, 60 günlük 6 haftaya ayrılmıştı. İslâmiyet'in kabulünden sonra da On İki Hayvanlı Türk Takvimi bir çok Türk devletinde kullanılmaya devam etmiş, ancak Hicrî-Kamerî Takvim kullanımı ağırlık kazanmıştır. Bu takvimde yılın başı, 21 Mart'tır. Ancak Güneş Yılı ile Ay Yılı arasında 13 günlük bir fark bulunduğundan, 21 Mart tarihi, bazı topluluklarda Mart'ın 9'una, nadiren bazı topluluklarda 1-3 Nisan ve 21 Haziran'a tekabül eden kutlamalara yol açmıştır. Türklerin bir de Ay-Güneş yılı vardır. Burada aylar Ay'ın hareketine göre, yıl ise Güneş'e göre hesaplanır. 1 yıl 12 aya bölünür. Bu aylar şöyledir: 1) Aram. 2) İkinci (İkinci) Ay. 3) Üçünç Ay. 4) Törtünç Ay. 5) Beşinç Ay. 6) Altınç Ay. 7) Yitünç Ay. 8) Sekizinç Ay. 9) Tokuzinç Ay. 10) Onınç Ay. 11) Bir Yigirminç (On Birinci Ay). 12) Çakşapat Ay.

2.5. Ortaçağ Türklerinde Astronomi

4. ve 10. yüzyıllar arasında Ortaçağ Hıristiyan Dünyası karanlık bir dönemden geçerken, Ortadoğu'da yeni bir din doğdu: İslâm Dini. Bu dinin mensupları, Hıristiyanların talip olmadıkları bilim ve felsefe mirasını sahiplendiler ve 8. ve 9. yüzyıllarda Müslümanlar Yunan biliminin büyük bir bölümünü Arapçaya aktarıp bilime katkıda buldular. İlk dönemlerde İslâm astronomları Hint astronomisinden etkilenmelerine karşın daha sonra, Antik Yunan astronomisi ile tanıştılar ve Antik Yunan astronomisinden etkilendiler. İslâm Dünyası'nda astronomlar hem gözlem aletleriyle gökyüzünü gözlemlədiler (pratik astronomi) hem de gözlem verilerini hareketli geometrik düzeneklerle anlamlandırmaya çalıştılar (kuramsal astronomi). İslâm astronomları pratik astronomi alanında daha başarılı oldular. İlk gözlemevleri onlar tarafından kuruldu; gözlemlerin dakikliğini arttırmak için yeni gözlem araçları ve gözlem teknikleri geliştirdiler; açıların ölçümünde kirişler yerine trigonometrik

fonksiyonları kullandılar. Kuramsal astronomi sahasında ise Müslüman astronomlar, Batlamyus (M.S. 150 yılları) ve Aristoteles'in (M.Ö. 384-322) yolundan giderek, Yer'in hareket etmeksizin evrenin merkezinde durduğuna ve Güneş de dahil olmak üzere diğer bütün gök cisimlerinin onun çevresinde dairesel yörüngeler üzerinde sabit hızlarla dolandığını kabul ettiler. Türkler yaklaşık olarak 10. yüzyıldan itibaren İslâmiyet'i benimsemeye başladılar ve hâkim oldukları dönemlerde ve memleketlerde, gerek açtıkları bilim ve öğretim kurumları ve gerekse yetiştirdikleri bilim adamları aracılığıyla bilimin gelişimine çok önemli hizmetlerde bulundular. 9. ve 10. yüzyıllarda Mâverâünnehir yoluyla İslâm Dünyası'na giren Türklerin büyük bir bölümü Abbâsî halifelerinin ve eyâletlerdeki Arap ve Acem valilerin hizmetinde asker veya muhafız olarak görev yapmaktaydılar. 10. yüzyılın başlarından itibaren Sâmânî Devleti'nde Türk vali ve kumandanları güçlenerek denetimi ve yönetimi ele geçirdi ve 1005 yılında Sâmânîlerin toprakları Türkler tarafından ikiye bölündü. Ceyhun Irmağı'nın batısındaki bölgelerde Gazneliler ve doğusundaki bölgelerde ise Karahanlılar hâkimiyeti ele geçirdi.

963-1186 yılları arasında Horasan, Afganistan ve Kuzey Hindistan'da hüküm süren Gazneliler, Sâmânîlerin Horasan Orduları Kumandanı Alp Tegin ile onun en çok güvendiği kişilerden biri olan Sebük Tegin tarafından kuruldu ve Sebük Tegin'in oğlu Gazneli Mahmud'un hükümdarlığı döneminde en parlak günlerini yaşadı. Yapmış olduğu fetihler sonucunda Türk, Arap, Acem ve Yunan uygarlıklarının, bir defa daha Hint uygarlığı ile karşılaşmasını ve kaynaşmasını sağlayan ve bu yolla Eski Dünya'nın önde gelen uygarlıkları arasındaki bağları sağlamlaştıran Gazneli Mahmud, çeşitli uluslara mensup Müslüman sanatçı ve bilginleri devletin başkenti olan Gazne şehrinde biraraya getirdi. Bir yanda büyük Acem şâiri Firdevsî'nin *Şâhnâme*'si (1010) diğer yanda Ortaçağ'ın en büyük bilginlerinden birisi olan Beyrûnî'nin matematik ve astronomi bilimlerine ilişkin yapıtları, Türk yönetiminin burada sağlamış olduğu olanaklar içinde düşünüldü ve yazıldı. Karluk Türklerinden gelen ve 840-1211 yılları arasında Mâverâünnehir ve Doğu Türkistan'a egemen olan Karahanlılar, Saltuk Buğra Han'ın 940'a doğru İslâm'ı benimsemesiyle, yavaş yavaş yeni bir medeniyete doğru adım attılar; İslâm uygarlığının oluşturmuş olduğu birikimi öğrendikten ve sindirdikten sonra, bilimin çeşitli alanlarında yapıtlar vermeye başladılar. Kaşgarlı Mahmud'un

Divânu Lugâti't-Türk'ü, Yusuf Has Hâcib'in *Kutadgu Bilig'i* ve Edib Ahmed Yüknekî'nin *'Atebetü'l-Hakâyık'* bu dönemde Türkçe olarak yazıldı.

Karahanlılar, Ortaçağ İslâm Dünyası'nın doğu ucunda kurulmuş yerel Türk devletlerinden biriydi ve İslâm tarihindeki yerleri Selçuklularınki kadar önemli değildi. Selçuklular ise, bütün Müslümanları aynı bayrak altında toplamaya çalışmışlar ve bu yöndeki girişimleri ile sadece Ortaçağ İslâm tarihi üzerinde değil, Ortaçağ Hıristiyan tarihi üzerinde de çok etkili olmuşlardı.

1038-1194 tarihleri arasında hüküm süren ve en güçlü oldukları dönemde Harezm, Horasan, İran, Irak ve Suriye'ye egemen olan Selçuklu Türkleri 1038'de Gaznelileri yenerek Büyük Selçuklu Devleti'ni kurdular. 1075'te ise Anadolu Selçuklu Devleti kuruldu. Yüksek eğitim ve öğretim kurumları olan medreseler, ilk defa Selçuklu sultanı Alp Arslan'ın başveziri Nizamü'l-Mülk tarafından kuruldu. Kazvinî'nin bildirdiğine göre, bir gün Sultan Alp Arslan, başveziri Nizamü'l-Mülk ile Nîşâbûr'da dolaşırken, bir caminin kapısında üstleri başları perişan vaziyette bir takım gençler görür ve orada ne aradıklarını sorar. Nizâmü'l-Mülk de 'Bunlar insanların en şereflipleri olup, Dünya zevkleri olmayan ilim talipleridir.' deyince, Alp Arslan bunlar için bir yurt inşa edilmesini ve giderlerini karşılayacak kadar para verilmesini emreder. Böylece ilk Nizâmiye medresesi 1063 yılında Nîşâbûr'da kurulmuş olur. Bundan sonra, medreseler süratle yayılır ve sultanlar, vezirler, beyler ve hatunlar medrese inşa ettirmek için adeta birbirleriyle yarışır; kısa bir süre içinde Bağdat başta olmak üzere, Basra, Herat, Merv, Belh, Amûl ve Musul gibi İslâm kentleri medreselerle donatılır.

2.6. Gözlemleri ve Türkler Tarafından Kurulan Gözlemleri

Bir kurum olarak gözlemleri ilk defa İslâm Dünyası'nda ortaya çıkmıştır. Astronomi tarihinde oldukça önemli olan bu gelişme sayesinde gözlem yapmanın önemi anlaşılmış ve bu amaçla hükümdarların desteğiyle büyük gözlemleri kurulmuştur. Bu gözlemlerinde, muntazam ve devamlı gözlemler yapılmıştır. Gözleminin sabit bir yeri, özenle ve dikkatle hazırlanmış âletleri, özel bir kütüphanesi, gözlemcileri, hesapçıları ve bu gözlem ve hesapları değerlendiren astronomları vardı. Araştırmacılara yardımcı olmak amacı ile idarî elemanlar da görevlendirilmişti.

Gözlemevlerindeki çalışmalar, astronomi biliminin ve ona yardımcı bilim dallarının sorunları üzerindeki araştırma ve çalışmalara ayrılmıştı. Amaç, dakik gözlemlere dayanan yeni astronomik katalogların oluşturulması idi. Bu kataloglara *zîc* denilmekteydi. *Zîc*ler, bu tabloların yanı sıra, dönemlerindeki trigonometriye, küresel astronomiye, takvim çeşitlerine ve yapımına, izdüşüm yöntemlerine, gözlem âletlerinin yapılışı ve kullanımı, astrolojiye ve ibadet vakitlerinin belirlenmesine ilişkin bilgileri de kapsamaktaydı.” (Unat 2005: 9-12).

2. BÖLÜM ESKİ TÜRÇE GÖK BİLİMİ (ASTRONOMİ) TERİMLERİ

1. Gök

Bu bölüm “Kâinat” ve “Gökyüzü, Hava, Atmosfer” olmak üzere iki ana başlık altında incelenmiştir.

1.1. Kâinat

Roux, Eski Altay kozmogonileri hakkında bilgilerin yetersiz olduğunu, bu durumda da Türklerin kâinatın oluşumuna oldukça az ilgi duyduklarını söylemektedir. *Orhon Yazıtları*’nda geçen “*üze kök teñri asra yağız yer kılntukda ekin ara kişi oğlı kılınmış kişi oğlınta üze eçüm apam Bumın Kağan İştemi Kağan olurmuş*” {Üstte mavi gök (yüzü) altta (da) yağız yer olduğu zaman ikisinin arasında insan oğulları ortaya çıkmış. İnsan oğullarının üzerine (de) atalarım dedelerim Bumın Hakan ve İştemi Hakan (hükümdar olarak) tahta oturmuş.} ifadeleri belki de Türklerin kâinatın oluşumuna yönelik düşüncelerinde hareket noktası olabilir; ancak bu ifadeler zorunlu olarak yoktan var etme anlamına gelmez. Burada kullanılan fiilin dönüşlü-edilgen yapısı kesin bir anlama varmayı olanaklı kılmamaktadır. Ayrıca *kıl-* fiili yaratma fikrini içermez ve ona bu anlamı vermek hatalı olur. *Kıl-* fiili sadece “yapmak” anlamına gelir. Buna karşın bugün “yaratmak” anlamına gelen; ama o zamanlarda “düzenlemek, var etmek” anlamlarında kullanılan *yarat-* fiili, hükümdarı tanımlamak için olağan olarak kullanılan şu deyimde görülmektedir: “*teñri yaratmış*” {Tengri (Gök) tarafından var edilmiş} (Roux 2002: 110,111). Dolayısıyla kâinatın oluşumuna yönelik kozmolojik bilgilerimiz bu dönem için sınırlıdır. Eski Türkçede “kâinat”la ilgili terimler ise şunlardır:

1.1.1. evren

< Tü. *ew-ü-r-gen* : fiil kökü-yardımcı ses-fiilden fiil yapma eki (ettirgenlik eki)-fiilden isim yapma eki.

“Kâinat, âlem, devrân, felek” (KB-DİZİN 1979: 164).

“evren” sözcüğü Köktürk ve Uygur dönemi yazılı eserlerinde görülmemektedir. Bu sözcük, Eski Türkçe döneminden sadece Karahanlı Türkçesinde ve bir de On İki Hayvan Takvimi’nin Bulgarca şeklinde görülmektedir. “evren” sözcüğü bizce “evür-, evrül-” fiilleriyle ilişkilendirilebilir. Çünkü Uygur el yazıları ile yazılmış birçok eserde “evür-, evrül-, tevür-, çevrül-” gibi sözcüklere çok rastlanılmaktadır. Eski Türkçe döneminde sıfat-fiil eki *-ğan/-gen* şeklinde idi. Kaşgarî bu ekin pekiştirilmiş sıfatlar yaptığını belirttiikten sonra Oğuzlar’ın *-ğ/-g-* seslerini düşürdüğünü ifade etmektedir. “evren” sözcüğündeki *-en* ekinin eski şeklinin *-gen* olduğunu düşünüyoruz.

Clauson, *evren* sözcüğü için tahminen *evir-* şeklinden geldiğini, eğer böyleyse yaygın olan yan anlamının dönen bir şeyin anlamı olduğunu, bundan dolayı da dönen kubbe gibi görülen “gök kubbe” anlamında olduğunu ve *Kaşgarî*’de “kubbe şekilli fırın” olarak geçtiğini, *Kutadgu Bilig*’de de *yarattı kör evren tuçı evrülür* “(Allah) durmadan dönen gök kubbeyi yarattı” şeklinde geçtiğini söylemektedir. Ayrıca bu sözün muhtemelen vücudunu kıvırdığından “yılan” için de kullanıldığını ifade etmektedir (ED: 13). Nişanyan da bu sözün döndürmek, çevirmek anlamındaki *evür-* biçiminden geldiğini, “gök kubbe, kubbe şeklindeki fırın, felek, kâinat, âlem” anlamlarında olduğunu söylemektedir (Nişanyan 2003: 122). Tietze ise “*evren/evran*” sözcüğünün “büyük yılan” anlamını vererek Etü. *evren* “çöreklenen şey” anlamına geldiğini ifade etmektedir (Tietze 2002: 755). Eyuboğlu, etimoloji sözlüğünde bu sözcüğü *ev-ren* şeklinde incelemiştir (Eyuboğlu1988: 251). Sözcüğün morfolojik bakımdan bu şekilde incelenmesi bizce doğru değildir. Biz “*evren*” sözcüğünün kökünün “bir şeyin etrafında koşuşmak” anlamına gelen *ew-* (DLT-DİZİN 1999: 206) fiili olduğu kanısındayız. Bu fiilden *-(ü)r-* ile *ew-ür-* fiili yapılmış, sonrada da *-gen* ile isim yapılmıştır diye düşünüyoruz. Daha sonra ise *-gen* ekindeki *-g-* sesi düşmüştür. Bu düşüncemizi *DLT*’deki “her zaman evirip çeviren” anlamındaki *ewürgen tewürgen* (DLT-DİZİN 1999: 209) sözünün varlığıyla somutlaştırabiliriz.

bolu birsü evren tuçı evrilü

koğı bolsu düşman başı kıavrılı (KB / 119).

*yarattı kör evren tuçı evrilür
anıñ birle tegzinç yime teziginür (KB / 126).*

Eski Türklerde “tuç” sözü, “tunç” ve “bronz” manasında da söylenmiştir. Aslında bu söz şöyle anlaşılmalıdır: *evren tuçı evrilür* yani “evren sürekli döner.” Felek evrilirken hayat da (tegzinç) dönüyor ve devrediyordu (teziginür) (Ögel 2002: 158).

1.1.2. sumır

< Toh. *A/B sumir* < Skr. *Sumeru* “Evrenin merkezi” (AY II 1991: 111).

*pratyikabut-larğa birer birer sumır tağ-ça yiti ertini-lerig ögüp buşı
birser* “(Bütün) Pratyekabuddhaları tek tek (bütün) Sumeru dağı kadar
yedi mücevherleri övüp sadaka verse...” (AY II 176/12).

1.1.3. sav

< Skr. *sahā* ? “Kâinatın adı” (DTSI: 492; EUTS 1993: 131).

bu sav atlıg yersuvda yoriyur tınlıglarıg kutkarur (Kuan / 15).

1.1.4. saman oğrısı

< Tü. *sap-an* + **oğur-t-sı* : isim kökü-isimden isim yapma eki + fiil kökü-fiilden isim yapma eki-üçüncü teklik şahıs iyelik eki.

“Samanyolu” (KB)

Kutadgu Bilig’de geçen ve “Samanyolu” anlamına gelen *saman oğrısı* söz grubu *Kutadgu Bilig*’in dizininde yer almamaktadır.

“Saman” (Etü. *sap+an* > *saban* > *saman*) sözcüğü modern lehçelerde AzTü. *saman*, Tuv. *savañ*, Kırg. *saman*, Kzk. *saban*, KKlp. *saban*, Tat. *saban*, KBalk. *salam/saman*, Özb. *sâmân*, YUyg. *saman*, Trkm. *sāman* şeklinde bulunmaktadır.

“Modern Türk lehçelerine bakıldığında kelimenin *saman* ve *saban* şekillerinde yer aldığı görülür. Çalışmasında bu durum üzerinde duran Hasan Eren, “Türkçe *saman* biçimiyle Tatarca, Kazakça gibi diyaleklerde kullanılan *saban* biçimi arasındaki ilişki fonetik bakımdan açıktır. Türk diyalektlerinde –m- ~ -b- değişmelerine sık sık tanık oluyoruz” demektedir.

Makalesinde –m- ~ -b- değişmeleri ile ilgili örnekleri verdikten sonra, *saban* ve *saman* adları üzerinde duran Eren’in görüşü şu şekildedir: “Bu örneklerle göre, *saman* biçiminin *saban* sözünden çıktığı açık olarak anlaşılıyor. Türk diyalektlerinde *saban* sözünün *saman* biçimini almasında -n- sesinin rolü açıktır”. Eren, son olarak kelimenin gelişimini şu şekilde göstermiştir: “Bizim inancımıza göre, *saban* (> *saman*) biçimi Türkçe *sap* “tarladan harman yerine getirilen ve henüz dövülmeyen hububat” kökünün -n ekiyle yapılmış bir türevidir: *sap+an* > *saban* > *saman*”

Clauson ise sözlüğünde *saman* için “straw” anlamını vermiştir; ancak kelimenin kökeni konusunda herhangi bir açıklama yapmamıştır (ED: 829)” (Gül 2004: 332).

“*oğrı*” ise “hırsız, haydut” anlamına gelir (EUTS 1993: 93). Hasan Eren, sözcüğün kökünün bilinmediğini yazmıştır (Eren 1999: 421). Biz bu sözcüğün kökünün “çalmak, hırsızlık etmek” anlamıyla ilişkilendirdiğimiz **oğur*- fiili olabileceğini düşünmekteyiz. Taradığımız Eski Türkçe sözlüklerde **oğur*- fiiline rastlayamadık; ancak “niyetlenmek, yapmak istemek, yapmayı düşünmek” anlamındaki *oğura*- fiili ve “hırsızlık etmek, çalmak” anlamına gelen *oğurla*- (EUTS 1993: 93) fiilinin varlığı bizim bu düşüncemizi desteklemektedir: *oğurla*- < **oğur-(u)ğ-la*-

Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi* adlı eserinde “Samanyolu” deyiş ve anlayışının Türklere İran edebiyatı ve mitolojisi yoluyla girdiğini söylemektedir. Ögel, *Samanyolu* ile ilgili şu bilgileri vermektedir: İranlılar bu yola “*kah-keşân*”, yani “saman çeken” derlerdi. İran düşüncesine göre *Samanyolu*, gökte saman çekilirken yere düşen saman tozlarından ve saman parçalarından oluşmuştu. *Bir saman hırsızının bıraktığı izler* diye de Türk düşüncesine yansımıştır. Eski Türkler *saman oğrısı* yani “saman hırsızı”

demişlerdir. “Hacılar yolu, Hac yolu” ise Türklerin İslâmiyet’e girişinden sonra oluşmuş deyimlerdir. Çünkü bu yol, güneydoğuya doğru gidiyordu. Bu sözlerde de İran tesiri vardır. “Samancı yolu, Samanlık yolu” deyişlerimizin kaynağı da Fars edebiyatı olmalıdır. “Gök yaruğu, Gök kapısı” ise orijinal Türk deyişleri olsa gerektir. Anadolu’da görülen “Gök dere” ile “Gök yolu” ise eski Türk mitolojisinin izlerini taşımaktadır. “Ordu yolu, Kuşlar yolu” orijinal bir eski Türk düşüncesidir. Bizce en eski ve orijinal deyim “Kuşlar yolu” veya “Kuş yolu” idi. Çünkü göçebe kuşların izledikleri yön de *Samanyolu* idi. Bunun altında da bir efsane ve mitolojik bir düşünce yatmaktadır. Kırgız Türkleri *Samanyoluna* “Kuş colu”, Türkmenler “Kuşlar yolu”, Kazan Türkleri ise “Kiyik kaz yulı” derler (Ögel 2002: 219,221).

1.2. Gökyüzü, Hava, Atmosfer

1.2.1. kök

< Tü. **kö-k* : fiil kökü-fiilden isim yapma eki.

“Mavi, gök rengi; sema, gök; gece” (EUTS 1993: 77).

“*kök*” sözcüğü AzTü. *göy*, Başk. *kük*, Kzk. *kök*, Kırg. *kök*, Özb. *kök*, Tat. *kük*, Trkm. *göök*, YUyg. *kök*, Yak. *küöq*, Çuv. *kovak* biçimindedir.

Bu sözcüğün *kök* şeklinde isim kökü olduğu da söylenebilir; ama biz sözcüğün kökünün “yanmak” (örneğin *kö-mür*) anlamına da gelen **kö-* fiili olduğunu düşünüyoruz. Bu fiilin anlamlarından biri de “yukarıda olmak” olabilir (Hamilton 1998: 195). Köktürk dönemi metinlerinde *kök* sözcüğünün renk (*mavi*) anlamı, *gökyüzü* anlamına göre daha kuvvetlidir. Bu dönemde *gökyüzü* anlamı ise daha çok *teñri* kelimesiyle karşılanmaktadır. *teñri* kelimesi Köktürkçe metinlerde hem *gökyüzü* hem de *Tanrı* anlamında kullanılmaktadır. *Teñri* kelimesi daha sonraki dönemlerde *gökyüzü* anlamında kullanılmamış ve kelime, anlam daralmasıyla sadece *Tanrı* anlamına bürünmüştür. Bu sözcüğün bıraktığı boşluğu da *kök* kelimesi doldurmuştur diye düşünüyoruz. Çünkü o dönemlerde bu iki kelime genellikle *kök teñri* şeklinde birlikte kullanılmaktadır. Böylece *kök* sözcüğü anlam genişlemesiyle “gökyüzü, sema” anlamını da almıştır.

“Gök” sözcüğü, astronomi literatüründe “gözerimi üzerine kapanan, sonsuz yarıçaplı mavi kubbe; bu kubbenin iç yüzü” (Kızılırmak 1969: 36) şeklinde tanımlanmaktadır.

Uygur Türkçesinde *kük*, *kök* sözcükleri *gök* anlamındadır, Anadolu halk ağzında genellikle *göğ* denir. Azeri, Çağatay ağzında *gök* sözcüğü sağlam, sağlıklı, esen karşılığında da kullanılır. Anadolu Türkçesinde *gök* sözü “mavi, yeşil” gibi anlamlarda yaygındır. Nitekim *gök*’ten türeyen *göğermek*, *gövermek* eylemleri de *yeşermek*, *mavileşmek* demektir (Eyuboğlu 1988: 286).

Türklerde *gök*, yıldızlarla arşı, Güneş ile Ay’ı da içine alan geniş bir deyimdir. *Orhon Yazıtları*’nda her şeyin üzerinde olan *gök* idi. Bu yazıtlarda önce yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer oluşmuş; sonra da insanoğlu ortaya çıkmıştır. Altay ve Kırgız destanlarında da önce *gök* yaratılıyor, sonra da *yer* yaratılıyordu. Yaratılıştta *gök+yer+insan* üçlüsü birlikte görülüyordu. “*Gök-yer*” ikilisinde önceleri *gök* söylenirken 11. yy’dan sonra *Kutadgu Bilig*’de *yerni kökni yaraktan* “yeri göğü yaratan” denme yoluyla *yer* öne geçiyordu; ancak Uygur yazılarında yücelerden olan *gök*, üstünlüğünü koruyordu (Ögel 2002: 145).

Gökyüzü, Türkler tarafından kutsal sayılan mekânlardan biridir. “Köktürk ve Uygur kağanları *teñri teg teñride bolmuş* sayılıp açık olmayan bir şekilde göğe aittiler. Kağan soyundan kimselerin ruhunun göğe veya Yitiken yıldız takımına, yani Gök Tanrısının mekânı olan Kutup yıldızı yönüne uçtuğu sanılıyordu. Bu durumda Türklerin hükümdarlarının göksel ruhlar arasında yer aldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Çin’de olduğu gibi Köktürk kitabelerinde de Gök Tanrısı bir hükümdar olarak düşünülüp *teñri-kan* denmekteydi” (Esin 2001: 59).

En eski çağlarda evren iki bölümden oluşmaktaydı: Gök (*kök*) ve yeryüzü (*yér/sub*). Türklerde göğün şekli hem dünyaya paralel bir daire hem de kubbe olarak düşünülmektedir; bunun açık bir çelişki olmasının yanı sıra, bu birliktelik bir arada yaşamıştır. Eski Türk yazıtlarında *gök*, iki sıfat kazanır. Gök *üze*, “yüksek”tir ve *kök*, “mavi, mavimtrak”tır. Ayrıca *küç* “güç” ve dolayısıyla *küçlüg* “kudret”le donatılmıştır;

ancak bu sözcük hiçbir zaman kullanılmamaktadır. Bütün bunlar yaklaşık olarak bir Gök Tanrısı'nın olağan nitelikleridir. *Üze* sözcüğü Tu-kiularda daha yaygın şekilde kullanılmaktadır. Gerçek anlamı “üstte” olan, yeri belirten bir sözdür.

Kök ismine yazıtlarda daha ender rastlanmakta olup *Orhon Yazıtları*'nda ancak iki, *Eleges Yazıtı*'ndaysa bu sözle bir kere karşılaşılmaktadır. *Codex Comanicus*'ta *kök* kelimesi Lâtinçeye *caelum* olarak ve *teñri* de *deus* olarak çevrilmektedir. *Kök* kelimesinin tam anlamı tartışılmaktadır ve bunun maviden çok gri anlamına geldiği kabul edilmektedir. En azından göğün o denli özel bir rengini hatırlatmaktadır ki *kök*, göğü adlandırmadan önce “göksel” anlamını kazanmıştır. Türkler kendilerini kök türük olarak, Moğollar da köke olarak adlandırmışlardır (Roux 2002: 119-120).

Evrensel iki ilkeli (kök-yér sub) kâinat düşüncesinin yazılı işaretleri de vardı ve bunlara Çince *kua*, Türkçe *ırk* (kozmojik ideogram) denirdi. Gök, Eski Türkçe *kök* veya *teñri*, Çince *ch'ien* (t'ien) sayıları 1, 3, 5, 7, 9'dur. İlkesi yaruk, ırk'ları bir aydınlık nokta veya tek çizgi veya üç ya da altı çizgidir. Yönü *üze* (yukarıda) ve daha genel anlamıyla güney veya kuzeybatıdır. *Türkische Turfan Texte* metinlerinde *kidin-tağtın teñri kapığı* (batı-kuzey arası gök kapısı) ve *yırgaru tün ortusu* (yukarı gece yarısı) tabirleri, belki gök tanrısının mekanı sayılan Kutupyıldızı'nın gece göğündeki yerine işaret ediyordu. Göksel cisimleri, gök tanrısının mekanı sayılan ve Türkçe adı *temür kazuk* olan Kutupyıldızı ile Kutupyıldızı'nın etrafında yıl boyunca dönerek yirmi evre ile takvime işaret eden Eski Türkçe adıyla *Yitigen* yıldız takımıdır (Esin 2001: 30).

Türkler gök, göksel cisimler ve atalar için ayinler de düzenlemekteydiler. Bu ayinlerde davullar çalınmakta, hatta en büyük davul gök ayinine ayrılmaktadır. Ayinler sırasında bulutlar kararır ve yağmur yağarsa gök tanrısı davete gelmiş sayılırdı. O zaman elinde kalkan ve balta tutan hükümdar ile askerî okulda yetiştirilen gençler gök tanrısını eğlendirmek için dans ederdi. Kadınlar da çiçek serperdi. Gök ayininde hükümdar koç postu giyerdi (Esin 2001: 108). Çin kaynaklarında Kök Türklerin gök ayini için şöyle denilmektedir: “Beşinci ayın orta günü içinde Temir suyunda buluşur ve gök tanrısına kurban sunarlar. Beşinci ay içinde Türkler koçlar ve atlar öldürüp göğe kurban ederler.” (Esin 2001: 114).

tört(din) yıñaq yorı(yur-)lar ... üstün kökte alt(ın)... yağızta öt(rü) ... kövrügler... “Dört cihetten yürürler yukarıda, gökte, altta, yerde, sonra... davullar...” (TekinMaitr 36/7).

üze kök teñri asra yağız yer kılıntukda ekin ara kişi oğlı kılınmış kişi oğlın(a) üze eçüm apam Bumın Kağan İştemi Kağan olurmış “Üstte mavi gök (yüzü) altta (da) yağız yer oluştuğu zaman ikisinin arasında insan oğulları ortaya çıkmış. İnsan oğullarının üzerine (de) atalarım dedelerim Bumın Hakan ve İştemi Hakan (hükümdar olarak) tahta oturmuş.” (Tekin 1998: 38-39).

İçinde “kök” sözcüğü bulunan ve gök bilim (astronomi) terimi olmayan sözcükler de vardır: **kökşin** “Göğümsü, gök renkte” (DLT-DİZİN 1999: 358), **kömkök (köpkök)** “Gömgök” (DLT-DİZİN 1999: 356), **kök türük** “Doğu Türkleri, Göktürkler” (T.Tekin 1988: 149), **kök täyän** “Gök sincap” (ETY 1987: 814), **kök buymul toğan** “Mavi, boynu beyaz doğan” (ETY 1987: 866).

1.2.1.1. kök kalık

< Tü. *kö-k + kalı-ğ : fiil kökü-fiilden isim yapma eki + fiil kökü-fiilden isim yapma eki.

“Gök yüzü, uzay, esir” (Üİ 1998: 157).

kalık

halıg ~ kalık ~ kalak (AtaKuran 2004: 420; ETG 2000: 277; EUTS 1993: 108).

“Yukarı kat, kule; gök (ETG 2000: 277; EUTS 1993: 54,108); hava, atmosfer, gök, sema” (DLT-DİZİN 1999: 255).

Clauson bu sözcüğün normalde “hava, atmosfer” anlamında olduğunu, bazen tek başına bazen de genellikle “gökyüzü” anlamında *kök kalık* biçiminde görüldüğünü söylemektedir (ED: 620). Bizce “*kalık*” sözcüğünün kökü “sıçramak” anlamına gelen “*kalı-*” fiiliyle ilişkilendirilebilir. Bu düşüncemizi *DLT*’deki *kalı-* “sıçramak, çamışlanmak”, *kalıma* “güneşlik, yüksek çardak”, *kalış-* “sıçraşmak”, *kalıt-* “kalkıtmak, sıçratmak”, *kalkan* “kalkan” (belki *kalı-k-an* veya *kalk-an*) sözcükleriyle desteklememiz mümkündür (DLT-DİZİN 1999: 255,256). “*kalı-*” fiilinde “sıçramak” yani yükseklik anlamı bulunduğuna göre *kök kalık* da gökyüzünün yüksekte olduğunu ifade etmektedir. “güneşlik, yüksek çardak” anlamındaki *kalıma* sözcüğü bizim bu düşüncemizdeki hareket noktamız olmuştur. *kalık* sözcüğündeki *-k* ise, fiilden isim yapar.

Türkler hava ile diğer gök varlıklarını kesin olarak birbirinden ayırmışlardı. Bu hava boşluğuna *kalık* denilirdi. Türk kültür çevreleri çok geniştir. Uygurlar ise *kök kalık* sözünü bütün *gök* için söylerlerdi. Yeryüzü nasıl insanların ve diğer canlıların yeri ve yurdu ise, *kalık* yani “*hava*” da kuşlar ile diğer canlıların gezindikleri bir bölge idi. Bundan dolayı *hava*, yeryüzünün adeta bir devamı gibi düşünülüyordu (Ögel 2002: 153).

Cosmos uzay ile dünyanın tümüne verilen bir addır. Dünya ise “Micro-cosmos”tur. Dünya bir küçük âlem idi. “Macro-cosmos” ise yıldızların dolaştıkları sonsuz uzay, büyük âlem idi. Türkler *gök kubbesini* de küçük âlem içinde düşünmüşlerdi. Canlıların uçtuğu ve yaşadıkları hava tabakasını da *kalık* adı ile küçük âleme katmışlardı (Ögel 2002: 160).

bo kök kalık-ta ulatı üç törlüg itigsiz-l(e)r-ning ulatı yol töz-ün-l(e)r kirfü-si-ning aşı bolur “Bu gökten (ākāśa) başlayarak üç türlü şartsız (durum)ların ve yol asiller gerçeğinin ası olur” (Üİ 97a/7).

1.2.1.2. kök ayaz

< Tü. **kö-k* + *aya-z* : fiil kökü-fiilden isim yapma eki + isim kökü-isimden isim yapma eki.

“Açık hava” (ETŞ 1986: 138).

“*ayaz (ayas)*” sözcüğü hakkında Clauson, “steplerdeki kış günleri çoğu zaman bulutsuz ‘çok soğuk’ olduğu için bu söz “parlak, bulutsuz” anlamlarındadır. Sözcüğün son sesi belirsizdir. Uygurcada ikisinden biri (-s/-z) olabilir. Bu, diyalektik bir özellik olabilir” (ED: 276) demektedir. Nişanyan “*ayaz*” sözcüğünün Etü. *ayas* olduğunu ve “parlak, bulutsuz, kuru soğuk” anlamlarında kullanıldığını ifade etmektedir (Nişanyan 2003: 33). Hasan Eren ise bu sözcüğün “açık havada çıkan kuru soğuk, (gece için) soğuk” anlamını verdikten sonra modern lehçelerdeki durumuna da değinmiştir. Eren, yazısının devamında şunları söylemektedir: *ayaz*, Orta Türkçede *ayas* olarak da geçer. Ancak, çağdaş diyalektlerdeki biçimler ve özellikle Çuvaşçada kullanılan *uyar* biçimi göz önüne alınırsa, bu sözün sonundaki ünsüzün *z* olduğu açıkça anlaşılır. Eski Kıpçakçada da *ayaz* olarak kullanılır: < ay + -(a)z eki (Eren 1999: 26,27). Biz, Hasan Eren’in dediği gibi bu sözcüğün kökünün *ay* ismi olduğunu düşünmüyoruz. Bize göre *ayaz(s)* sözcüğünün kökü “açık” anlamını düşündüğümüz *aya* ismidir. Bu düşüncemizi *DLT*’deki *aya kök* “açık hava” ifadesi desteklemektedir. Ayrıca *aya* isminin “avuç içi” anlamı da vardır ki, avuç içi de ‘açık’tır. *kök ayaz* “açık hava” ifadesinin söz dizimi de dikkat çekicidir. Uygurcada *kök ayaz* “açık hava” olarak geçen bu söz grubu Karahanlı Türkçesinde *aya kök* “açık hava” şeklinde geçmektedir. Dolayısıyla Uygurcada sıfat tamlaması olarak düşünülen “açık hava” anlamındaki *kök ayaz* kelime grubunda tamlayanla tamlanan yer değiştirmiştir. Aynı şeyi *ay ayaz* “aydınlık, mehtaplı gece” (EUTS 1993: 18) için de söylemek mümkündür. Bu durum Türkçenin söz dizim yapısına uymamaktadır.

kök ayaz-ning kün ay-ı teg alınçsız yoruyu “açık havadaki güneş ve ay gibi ilişiksiz dolaşp...” (ETŞ 1986: 138).

1.2.1.3. kök çığrısı

< Tü. **kö-k* + *çığrı-sı* : fiil kökü-fiilden isim yapma eki + isim kökü-üçüncü teklik şahıs iyelik eki.

Gök çarkı, felek, gök deresi (DLT-DİZİN 1999: 146).

“Eski Türkler gök kubbenin *Altun* (veya *Temür*)-*kazguk* etrafında yıllık dolanımının yanında ayrıca bir de yıldızları taşıyan gök çarkının döndüğünü varsayıyorlardı. Bu kavramın çok eski olduğu Baykal Gölü’nde bir adada bulunan ve üzerinde yıldız adlarının yazılı olduğu ve VII.-IX. yüzyıllara tarihlendirilen bir *kadırık eğiçek*’ten “çıkırık” anlaşılmaktadır. Gök çarkına Kaşgarî *kök çığrısı*; Yusuf Has Hâcib ise *tezginç* “dönen” demektir. Kaşgarî *kök çığrısı* ibaresini Arapça *falak* “felek” olarak çevirmektedir. Kaşgarî’nin kaydettiği şu beyitte ise *çığrı*’nın yıldızları taşıyarak döndüğü ve gece ile gündüzün böylece birbirini takip etti anlatılmaktadır. Demek ki Kaşgarî’ye göre gök çarkının hareketi günlük bir dolanımdı:

Teñri ajun türüttü

Çığrı udhu tezginiür

Yıldızları çurkeşip

Tün kün üze yürkenir (Kaşgarî, varak 212)

Gök kubbenin en alttaki *çığrı*’sını (felek) bir çift göksel ejderin çevirdiği hakkındaki ibareler, bir Uygur kağanının adına sunulmuş Mani dinine ait metinde yer almakla beraber, bu düşüncenin Mani dininden çok belki Orta Asya kozmolojisine bağlı bulunduğu tahmin edilmektedir. Aynı düşüncüyü Yusuf Has Hâcib de tekrar ederek *kök çığrısını* bir *evren*’in (ejderin) ‘evirdiğini’ söylemektedir:

yarattı kör evren tuçı evrilür

*anıñ birle **teginç** yime tezginiür* (KB / 126).

Bu şekilde gök kubbe, gök çarkı ve bunların simgelerinden olan gök ejderi, Eski Türkçe adıyla *Kök-luu* veya evren, hem göksel mekânın hem zamanın simgesi olmaktadır. Bu kozmolojinin gereği olarak gök tanrısının zaman ilahı (*öd teñri*) kavramını da içerdiği sonucu çıkmaktadır.

Gök kubbenin ve gök çarkının yıllık ve günlük dolanımından Güneşle bazı göksel cisimlerin dünyanın merkezi etrafındaki yıllık ve günlük, Ay'ın ise günlük ve aylık (28 aşamalı) birer hareket içinde döndükleri düşüncesi sonucuna varılmaktadır. Bunlardan Güneş ve Ay, birbirinin zıttı sayılmaktadır. Güneş doğuda belirirken, Ay'ın batıda yeryüzünün altında battığı; Güneş günlük hareketinde öğleyin ve yıllık hareketinde yaz ekinoksunda zirvedeyken Ay'ın yeryüzünün altındaki suların derinliğinde hareketinin en aşağı noktasına varmış olduğu sanılmaktaydı. Tükçe bir *ırk*'ta ise *künli aylı körüşdi* ifadesiyle Ay ve Güneş'in bir araya geldikleri dönem olarak düşünülen ekinoks dönemlerine (bahar ile sonbahar) ve yeni aya karşılık geldiği anlaşılmaktadır" (Esin 2001: 43,44).

1.2.2. teñri

< Tü. *teñ-i-r-i* : fiil kökü-yardımcı ses-fiilden fiil yapma eki (ettirgenlik eki)-fiilden isim yapma eki.

“Gök, gök yüzü; tanrı” (T.Tekin 1988: 169); gök cisimlerinin sıfatı” (Hsüan 1975: 177).

Teñri kelimesi Köktürk yazıtlarında “gök, gök yüzü”, “göğün rengi (maviliği)” ve “tanrı” anlamlarında kullanılmıştır. Burkanlı Uygur metinlerinde *tanrı* kelimesi, “ilâh, tanrı, Buda, Burkan, Efendi” anlamlarına gelmektedir. İslâmiyet sonrası dönemin başlangıcında “1. Allah, 2. ilâh” anlamında; daha sonra ise “1. ilâh, 2. Allah” karşılığında kullanılmaya başlanmıştır (Bilgin 2005: 190).

Bu sözcük hakkında Clauson, kelimenin anlamına ve tarihî lehçelerdeki durumuna değinmiş, kökeni hakkında herhangi bir açıklama yapmamıştır (ED: 523).

Biz, “*teñri*” kelimesinin kökünün “havalanmak, havaya yükselmek” anlamındaki *teñ*-fiili olduğunu düşünüyoruz. Aynı kökten türeyen *teñek* “hava”, *teñit*- “havaya doğru yükseltmek”, *teñtür*- “elindekini havaya doğru saldırmak, yükseltmek”, *teñür*- “havaya doğru yükselip kaybolmak, yükselen bir şeyi salıvermek” (DLT-DİZİN 1999: 599,601) sözcükleri bizim bu düşüncemizi destekler mahiyettedir.

“*teñri*” sözcüğü modern lehçelerden AzTü. *tanrı*, Başk. *täñri*, Kzk. *täñri*, Kırg. *teñir*, Özb. *tängri*, Tat. *täñri*, Trkm. *tañrı*, YUyg. *täñri*, Yak. *tanara*, Çuv. *tura* biçimindedir.

Nişanyan “*tanrı*” (Etü. *teñri*) sözcüğünün “gök, sema, gök tanrı” anlamlarına geldiğini söylemektedir (Nişanyan 2003: 441). Etü. *teñri* terimi, bir yandan varlığın maddi şekli olan göğü, diğer yandan da Gök Tanrı’sını tanımlamaktadır. Dolayısıyla Eski Türkçede *kök* ile *teñri* adı birbirini tamamlamaktadır. Çince de *gök* yani *t’ien* denince *Tanrı* da içinde idi. Özellikle Eski Türk düşüncesinde ikisi arasında kesin bir ayrılık göstermek çok güçtür. Ancak Uygur yazılarında *teñri*, Budist tanrıların yerine geçmiştir (Ögel 2002: 147). Türklerde, gök sonsuzluk anlamına gelmektedir. İslâmiyet’ten önce Türklerde *kök teñri* inancı vardı. Buna göre *gök*, Türkler tarafından kutsal kabul edilmektedir. Tanrının tekliği ve göklerde oluşu, Türkler arasındaki Gök Tanrı inancının esasını oluşturmaktaydı. Türklerin, İslâmiyet’i kolay kabul etmeleri ve kısa sürede İslâm dininin esaslarını hayat felsefesi olarak benimsemelerinin temelinde eski dinî inançları etkili olmuştur. İslâmiyet’e geçildikten sonra da Tanrı’nın Türkler tarafından gökyüzünde olduğu düşünülmüştür. Oysa İslâm inancına göre Tanrı (Allah) sadece gökte değil, her yerdedir. Günümüzde de kullanılan *yukarıda Allah var* vb. söyleyiş kalıplarının *kök teñri* dininin bir kalıntısı olduğu söylenebilir. Hatta Tanrıya yalvarırken ya da Tanrıdan bir şey isterken ellerimizi gök yüzüne açmamızın, yüzümüzü gök yüzüne çevirmemizin temelinde de eski inançlarımızın ve göğü sonsuz, kutsal düşünmemizin etkili olduğunu düşünmekteyiz (Koç 2002: 82). *kök teñri* terimi İslâmiyet’ten sonra da “ilah” ve “Allah” karşılığında kullanılmıştır (Bilgin 2005: 189).

üze kök teñri asra yağız yer kılıntukda ekin ara kişi oğlı kılınmış kişi oğlnta üze eçüm apam Bumın Kağan İştemi Kağan olurmış “Üstte mavi gök (yüzü) altta (da) yağız yer oluştuğu zaman ikisinin arasında insan oğulları ortaya çıkmış. İnsan oğullarının üzerine (de) atalarım dedelerim Bumın Hakan ve İştemi Hakan (hükümdar olarak) tahta oturmuş.” (Tekin 1998: 38-39).

“*teñri*” ile ilgili olan yalnız gök bilim (astronomi) terimi olmayan sözcükler ise şunlardır: **t(e)ñridem** “Tanrısal, göksel, tanrıya özgü, ilâhi” (AY II 1991: 114), **teñrilig**

“Dindar” (IrkBit 2004: 60), **teñriken** “İlâhi, semavi (?)” (A.Le Coq 1936: 43), **teñirgen** “Tanrıya tapınan bilgin (Müslüman olmayan Türkler dilince)” (DLT-DİZİN 1999: 599).

1.2.3. çakır

< Tü. *çak-ı-r* : fiil kökü-yardımcı ses-fiilden isim yapma eki.

“Çakır, gök, mavi” (AtaKuran 2004: 310).

Clauson “*çakır*” sözcüğünün sonradan daha fazla kullanılan “mavi, mavi-gri” anlamını verdikten sonra bu sözün aslında gözler için kullanıldığını söyleyip kelime kökeni hakkında bir açıklama yapmamıştır (ED: 409). Bize göre bu sözcüğün kökü “şimşek çak-” örneğinden hareketle *çak-* eylemi olmalıdır. Kelimedeki *-(ı)r* ise *tilär* “dileyen”, *öçür* “söndürücü”, *ögdir* “methiye, övgü” (Gabain 2000: 54) örneklerindeki gibi fiilden isim yapan ektir. Şimşek çaktığı zaman gökyüzünde mavimsi bir parlaklık oluşur. “*Çakır*” sözcüğü de gökyüzünde cereyan eden bu olaydan hareketle “mavi” ve “gök” anlamlarını almış olmalıdır. Bir gözü mavi olan *çakırdoğan* kuşundan hareketle mavi gözlü kişiler için de *çakır gözlü* ifadesi kullanılır.

*ol kün kim ürlür borğu içiñe terer-miz yazuqluğlarını ol kün çakır
közlügler* (AtaKuran 2004: 310).

1.2.4. yelü kökän

< Tü. *yelü* + **kö-k-än* : isim kökü + fiil kökü-fiilden isim yapma eki-isimden isim yapma eki.

“Gökkuşağı” (BahşıÖg 1998: 288; Hsüan 1975: 197).

Eski Türkçede “gökkuşağı” anlamına gelen *yelü kökän* söz grubu hakkında Peter Zieme, ayrıntılı bir açıklamada bulunmuştur. Zieme, araştırmasında *yelü kökän* hakkında şunları söylemektedir: “Bu kelimeyi Brockelmann *yil köken* diye okumuş, Atalay ise bir okunuş vermemiştir. Uygurcanın şimdiye kadar düzenlenmiş olan dizin ve sözlüklerinde “gökkuşağı” anlamına gelen kelime geçmemiştir. Fakat biz şu verileri

gösterebiliriz: *Suv* 434 (20-21)'de *kara yurüŋ yilü kögen b(ä)lgürgäy yaviz irü b(ä)lgülär bolğay* (kara ve ak gökkuşakları kötü belgileri ortaya koyacak). Kelime başka bir Uygurca metinde *yili kögän* şeklinde geçmektedir. Böylece “gökkuşağı” için şu şekilleri elde etmiş bulunuyoruz: *yil köken*, *yili kögän*, *yilü kögen*. Yeni Türk dillerinde “gökkuşağı” için çoğu *köprü* veya *kuşak* kelimeleriyle kurulmuş çok çeşitli deyimler bulmaktayız. Araştırmamızın çerçevesi içinde bizi özellikle sözcüğün Kırgızcadaki şekli ilgilendirmektedir. Çünkü Kırgızcada “gökkuşağı” için bulduğumuz şeklin yukarıda sıralanan verilerle ilişkisi kurulabilmektedir. Sözü nü etmek istediğimiz deyim “*kök cele*” olup tıpkı yukarıdaki verilerde olduğu gibi iki kısımdan oluşmuştur. “Gökkuşağı” için kullanılan Uygurca deyim semantiği hakkında düşündüklerimiz bir sanıdan ileriye gitmemektedir. Ancak bu deyimdeki ikinci kelimenin Kaşgarî'nin “gökkuşağı” kelimesinden hemen önce kaydettiği *kögen* (ilmikli köstek, süt sağılacağı zaman hayvanların ayağına vurulur) kelimesiyle aynı olduğunu tahmin edebiliriz. Aynı kelimeyi Kırgızcada da buluyoruz: *kögön* (küçük kuzuların bağlandığı bir ip). Kırgızcada “gökkuşağı” için *kök cele* deyiminden başka *cez kempirdin kögönü* deyimini de vardır. Burada *cez kempir* (madenden pençeleri ve madenden bir burnu olan yaşlı şeytan karı) anlamına gelen *cez tumşuk* ile aynı anlamdadır. Demek oluyor ki Kırgızcada “gökkuşağı” için kullanılan bu deyim “şeytan karının ipi” anlamını taşımaktadır. Kırgızcada “gökkuşağı” anlamına gelen *kök cele* deyimini “gök ipi” anlamına gelmektedir. Bu durumu Uygurca ile karşılaştıracak olursak, Uygurca deyim ikinci kısmı olan *kögän* kelimesi açıklığa kavuşmuş oluyor. İlk kısım olan *yili* veya *yilü* kelimesine gelince; bunun da Kırgızcadaki *cele* kelimesinin Uygurca şekli olduğunu tahmin ediyoruz. Eğer bu kelime gerçekten yukarıdaki ile aynı kelime ise *yälü* okunmalıdır. Bu tahminlerimize göre Uygurcada “gökkuşağı” için kullanılmış olan *yilü* ve *kögän* kelimelerinin her birinin “hayvanları bağlamaya yarayan ip” anlamında olduklarını ve ancak iki kelimenin bir arada sıkıca bağlanmış olarak “gökkuşağı” anlamına gelen deyimini teşkil ettiklerini tahmin ediyoruz” (Zieme 1975a: 463-465). Mehmet Ölmez de bu sözcük hakkında bazı açıklamalarda bulunmuştur. Zieme'nin ve Tezcan'ın açıklamalarına değindikten sonra Dharmodgata Bodhisattava öykülerinin Uygurcasını yayımlayan Ş. Tekin'in görüşlerine yer verir. Ş. Tekin'e göre bu ifadedeki ikinci sözcük *kökän* okunmalı ve **kö-k+ä-n* olarak çözümlenmelidir. Olası bir **kö-* eylemi ise *köl-* “bağlamak” eylemi ile karşılaştırılır (BahşıÖg 1998: 273). *DLT*'de “eğer

bağı” anlamında *kök* sözcüğü vardır (DLT-DİZİN 1999: 356). Dolayısıyla *kökän* sözcüğünün bu kelimeyle de ilişkisi kurulabilir diye düşünüyoruz.

“Gökkuşağı” anlamına gelen *yelü kökän* ifadesinin de Türkçenin söz dizimine uygun olduğunu söylemek güçtür.

*-inür ärkän kördi taydın yingaq tört yol yurüing yelü kögän taydınqı
üç yultuzdın küntün yingaq kälip purnavası yultuzqa* “-nır iken (şunu)
gördü : Kuzey yönünde dört yol (=dört tane ayrı ayrı) beyaz
gökkuşağının kuzeydeki üç yıldızdan güneye doğru gelip, ikizler
burcuna” (Hsüan Tsang s. 43/71).

1.2.5. akaş

< Skr. ākāśa “Gökyüzü” (ETŞ 1986: 120).

akaş-taķı ay teñri-ni atķanmıř bolup ay-a-taķı erđini-ni içğınıp salm-a
“Gök yüzündeki ay tanrıya kendini kaptırarak avucundaki cevheri
bırakıverme” (ETŞ 1986: 120).

1.2.6. ‘arş

< Ar. “Göğün en yüksek tabakası, 9. felek” (KB-DİZİN 1979: 25).

İslâmiyet’te *arş*, göğün en yüksek tabakası, 9. felektir. Türklerde de *gök* önceleri 9 kat idi. *Arş* sözcüğü ilk defa *Kutadgu Bilig*’de görülmektedir. Türkler *ediz kök* “yüce gök” yerine artık *arş* demeye başlamışlardır (Ögel 2002: 146). Türkler Ay, Güneş ve yıldızları 9. katın üzerinde düşünüyorlardı (Ögel 2002: 160).

bu ‘arşta ķođı kör seraķa tegi
tözü barça bir teg bayatķa muñı (KB / 3354).

1.2.7. bavagir

bavagir ~ bayagir ~ babagir ~ bavagir (AY II 1991: 86; EUTS 1993: 24; AY 1994: 400,407).

< Toh. B (?) *bhavâggär* < Skr. *bhavarâga* (= Uyg. t(e)ngri yiri) “Gök, sema, gökyüzü; varlık sebebi” (AY II 1991: 86).

*adınçig iduk töpü orun bavagirning idisi arıg kirsiz çangv(a)çırıg
alışturu tutdaçı .. arıyang bolmış* (AY 678/14).

*bo orun .. babagirka tegi [köl suvinga tegi] .. bultukgay amı bilgeli ..
[kıl* (AY 351/9).

1.2.8. felek

< Ar. “Felek, gök” (AtaKuran 2004: 358).

Önasya'nın yüksek kültürlerine göre *felek*, durmadan üzerimizde dönen *gök kubbesi* idi. Görüş, Ptoleme ve Batlamyus'dan geliyordu. Arap ve İran kültürleri de bu dönüş hâline *çerh-i felek* demişlerdir. Türkler de bu deyimî Türkçeleştirip *çarkı felek* yapmışlardı. Türkler durmadan dönen bu gök kubbesine *gök çığrısı* diyorlardı. *Çığrı* sözcüğünün iki manası vardır: 1. felek ve çark. 2. çıkrık, tekerlek. *Çığrı*, değirmen, su dolabı gibi âletlerin çarkları için de söylenirdi. İp eğirmek için kullanılan âletlere de *çığrı* denirdi. *Çıkrık* sözü ise bunun küçültme eki ile bir türemesidir (Ögel 2002: 155). Müslüman Türklerle göre *felek* yukarıdan aşağı doğru şöyle sıralanıyordu: 9. *katın yukarısı*: Atlas, 9. *kat*: Arş, 8. *kat*: yıldızlar ile burçların bulunduğu ve döndükleri kat, 7. *kat*: yedi kattan oluşan gök katları. Göğün katları Batı Türklerine göre 7, Doğu Türklerine göre 9 kat idi. Eski Türkler feleği, insanları kaderlerine göre eleyip ayırması bakımından bir *eleğ*e benzetiyorlardı (Ögel 2002: 159,163).

ķamuğ felek içinde éwe teziginürler (AtaKuran 2004: 358).

1.2.9. strayastris̄

< Skr. *trayastrimsat* “Semalardan birinin adı” (EUTS 1993: 138).

siziñ munta kelmişñizke strayastris̄ tãñri yiri řutu şıvı aşılur “Sizin buraya gelmenizden dolayı Trãyãstrimřãh (adlı) tanrılar ÷lkesinin mutluluğu artar.” (TekinMaitr 89/35).

1.2.10. tujit

< Skr. *tuşita* “Bir semanın adı” (ETG 2000: 302).

mhaklp-ta katağlanmışın tujit tãñri yiri-ntin şodı inip ajun tutup toğa yarlıķamıřın “Mahãkalpa m÷ddetince cehdettiğini, Tuřita adlı tanrılar diyarından aşağıya inip insanlar âleminde haşmetle doğduğunu evi barkı terk edip...” (TekinMaitr 1/22).

2. Gezegenler

Bu bölüm, “Gezegen” anlamına gelen terimlerle “Gezegen Adları” olmak üzere iki ana başlık etrafında ele alınmıştır.

2.1. Gezegen

Eski Anadolu Türkçesinde *gezeğen* ‘daima gezen’ anlamıyla kullanılmıştır. Bu sözcük ağzılarda da ‘çok gezen kimse’ anlamındadır. Gök bilimi terimi olan *gezegen* ise, gezegenlerin sürekli hareket hâlinde olmasından yola çıkılarak Cumhuriyet devrinde türetilmiş bir terim olsa gerektir (Kara 2004: 50).

“Gezegen”, *Gökbilim Terimleri Sözlüğü*’nde “Duran yıldızlara göre sürekli olarak yer değiştiren, Güneş çevresinde dolanan, ondan aldığı ışığı yansıtan gök cisimlerinin ortak adı” (Kızılırmak 1969: 36) şeklinde tanımlanmıştır. Eski Türkçe metinlerde gezegen adları, “yıldız” karşılığında da kullanılmaktadır. Eski Türkçe döneminde bugünkü dokuz büyük gezegenden altısı bilinmektedir. Korpus içerisinde yer alan tarama yaptığımız eserlerde geçen “gezegen” anlamındaki terimler aşağıdadır:

2.1.1. grax

grax ~ garx

< Toh. *grak*, < Skr. *graha* “Planet (gezegen)” (BT III 1974: 89).

quvray-lıy yılduz-lar grax-lar quvray-ı birlä ol ayıy qılınç-lıy bulıd-tın arıy-ın siligin ündi-lär (BT III, 385).

2.1.2. pagarlı

< Sogd. *paxar* “Seyyare; gezegen” (ETY 1987: 831).

başlandı yiti pagarlının yme biş türlüğ munçukun taşların erdemi belgüliğ sablar “başlandı yedi seyyareler yine beş türlü mücevherlerin taşların faziletini bildiren sözler” (ETY 1987: 249).

2.1.3. raḥu

< Skr. *rāhu* “Seyyare, planet” (EUTS 1993: 126; TT VII: 115).

bu yavız ol raxu grax ilänür. (TT VII 13/8).

2.1.4. kitu

< Skr. *ketu* “Gezegen” (TT VII: 109).

bu işik yavız ol kitu grax ilänür ol toquz işik tükädi (TT VII 13/47).

2.1.5. ülkär

< Tü. *ülkär* : isim kökü.

Türkler başlangıçta bütün gezegenler için *Ülker* veya *Ülgel* deyişini kullanıyorlardı. Bu deyiş sonradan, diğerlerinden ayrıla ayrıla, en sonunda *Ülker* yıldızı için bir ad olmuştur. Yakut Türklerinin lehçesinde *Ürgel* sözü, bugün bile, “Göğün deliği” anlamında kullanılmaktadır (Ögel 2002: 205).

Bkz. krş. *ülkär* yıldızı.

2.2. Gezegen Adları

2.2.1. Merkür

2.2.1.1. arzu tilek

< Far. *arzu* + Tü. *ti-l-e-k* : isim kökü + fiil kökü-fiilden isim yapma eki-isimden fiil yapma eki-fiilden isim yapma eki.

“Utarit (Merkür) yıldızı” (KB-DİZİN 1979: 27).

Kutadgu Bilig'de Merkür için biri Farsça diğeri Türkçe iki isim kullanılarak bu yıldıza *arzu tilek* denilmiştir. Oysa Harezmi Türkçesi eserlerinden *Kıyasü'l-enbiyâ*'da bu yıldız için sadece Farsça *arzu* isminin kullanıldığını görmekteyiz (Toprak 2005: 21).

Clauson *tilek* sözcüğünün kökeninin *tile-* fiili olduğunu söylemekte, kelimenin tarihî lehçelerdeki durumuna değinmektedir (ED: 498). “*tilek*” sözcüğünün kökü bizce Etü. *ti-* “demek” fiil köküne kadar indirilebilir. *ti-* fiilinden *-l* fiilden isim yapma eki ile *til* “dil” ismi yapılmış (Eren 1999: 112), sonra *-e* ile fiil; *-k* ile de isim yapılmıştır.

Utarit (Merkür), Türklere göre uğurlu bir gezegendi. Bunun için Eski Türkler de ona, *tilek* yani ‘dilek’ derlerdi. Merkür’e karşı dilekler dilenir ve bu dileğin yerine getirilmesi beklenirdi (Ögel 2002: 206). Yine çok eski bir Türk şairi olan Yusuf Has Hacib, bu gezegen için şöyle demektedir:

basa keldi arzu tilek arzular
ķayuka yaķuķsa añar öz ular (KB / 136).

2.2.1.2. bud

< Skr. *budha* “Merkür yıldızı, hafta takvimine göre çarşamba günü (EUTS 1993: 34); Utarit (gezegen) (ETG 2000: 270).”

buu Őiqan-lıy, tay-daqı topraq qutluq, bud grax ilänür (TT VII 1/3).

2.2.1.3. irpis ķudruęu

< Tü. *irpis* + **ķudur-ęuķ-u* : isim kökü + fiil kökü-fiilden isim yapma eki-üçüncü teklik şahıs iyelik eki.

Bu söz grubu *Drevnetyurkskiy Slovari*’de “Merkür” gezegeni olarak tanımlanmıştır (DTSI: 211).

irpis sözcüğü, *EUTS*’de “kedi cinsinden ‘şak’ denilen hayvan, vaşak” olarak açıklanmaktadır (EUTS 1993: 65). Clauson *irbiş* ~ *irbiç* ~ *irpis* sözcüğünün “Sibirya panteri” anlamını vermiş ve bu sözcüğün Avrupa zooloji terminolojisine de girdiğini söylemiştir. Araştırmacı, sözcüğün orijinal telâffuzunun *irpiş* olabileceğini düşünmektedir. Eski Uygur alfabesinin bazı güçlüklerinden dolayı sözcüğün son sesinin

kesin olmadığını; son sesin belki -s olabileceğini ama -ç ve -z olamayacağını ifade etmiştir (ED: 199).

Clauson, *kuçruq* sözünün kökünün **kuçur-* olabileceğini düşünmüş, sözcüğü *kuçur-ğak* şeklinde açıklamıştır (ED: 604). Hasan Eren ise *kuyruk* hakkında “Eski Türkçeden başlayarak kullanılır (*kudruk*). Gombocz, bu sözcüğü Moğolca *qudurğa* biçimiyle birleştirmiştir. Clauson’a göre Moğolca *qudurğa* biçimi Türkçeden alınmıştır. Rusça *kurdjuk* biçimi Türk diyalektlerinden kalma bir biçimdir ve bu biçim, ses bakımından düşündürücüdür.” demekte ve sözcüğün kökü hakkında herhangi bir açıklamada bulunmamaktadır (Eren 1999: 271).

İrpiş kuçruğu adını taşıyan Utarit (Merkür) gezegeni, Uygur sanatında bir cins tug olarak gösterilmektedir. *İrpiş kuçruğu*, göksel şekilde uğurlu sayılıyor; fakat yer altındaki hareketlerinde kötü bir ruh görünümü alıyordu (Esin 2001: 91).

*kün yorıy, ai ölüççi, ärklig, tai-sui sarıy oruñulu, irpiş qudruqı,
yumuzuyluy biş türlüg topraq ärkligi, yir täñri qanı, soltun kök luu,
oñdun aq bars, küntün qızıl sayızyan, kidin qara yılan, altı qap
yaraşmazı... (TT VI 93).*

2.2.1.4. suv

< Tü. *suv* : isim kökü.

“Merkür gezegeni” (TT VII: 116).

*suv [yu]lduz sangı-ı bir [yg]rmi-gä köşünür köşün[ür] baçdar (TT
VII 1/19).*

2.2.2. Venüs

2.2.2.1. altun

< Tü. *altun* : isim kökü.

“Zühre (Venüs) yıldızının adı, sabah (akşam) yıldızının adı” (EUTS 1993: 9).

Hasan Eren, bu sözcüğün Eski Türkçeden başlayarak kullanıldığını, Orta Türkçede *altūn* olarak geçtiğini ve kökeninin açık olarak bilinemediğini kaydetmektedir (Eren 1999: 9). “Altın” anlamının dışında bu sözcüğün Eski Uygur Türkçesinde “Venüs” gezegeni anlamı da bulunmaktadır.

alđun yultuz toquz ygrmi-gä tünlä särilür (TT VII 1/45).

it yıl-qı örđünmiş biş grax-lar yorıy-ı sangış ol: oot, suv, yıyaç, alđun, topraq säkiz (TT VII 1/80).

2.2.2.2. ärklig

< Tü. *ärk-lig* : isim kökü-isimden isim yapma eki.

“Zühre (gezegen) (ETG 2000: 272); Zühre (Venüs) yıldızı (EUTS 1993: 50).”

ärk “kuvvet, güç, kudret” (EUTS 1993: 49) anlamındaki sözcükten *-lig* isimden isim yapma eki ile türetilmiştir. *ärklig* sözcüğünün “güçlü, kuvvetli; hükümdar” anlamları da bulunmaktadır (EUTS 1993: 50). “Türkler Venüs gezegenine önem vermekteydiler. Venüs yani *ärklig* (*ärlig*) ‘güçlü, yiğit’ denilen bir kişi gün ağarırken görünen yıldızları öldüren savaşçıdır. Türkçede 1202 yılından beri belirtilen cehennemler tanrısı ve ölümler dünyasının hükümdarı *Yama*’nın karşıtı olarak modern zamanların *Erlık Han*’ı olmak üzere gökten yere inecektir. Düalizme olan eğilimi bazen onu gökle rekabete zorlayacaktır. Zaten Altun Köl I *Ärklig*’i ölüm tanrısı olarak sunmaktadır. Belki de göksel savaşçı, sanıldığından daha erken bir zamanda yere inmiş olabilir. Herhalde bu yüzden XI. yy.da *yaruk yultuz* ‘ışığın yıldızı’ diye de adlandırılan Venüs, *Lucifer* (Venüs, Sabah Yıldızı) olarak tanımlanmaktaydı. Aynı zamanda veya bir süre sonra etnografya yayınlarında *çoban* ismiyle karıştırılacak olan ve herhalde akşama doğru ortaya çıktığından ötürü *çolpan* ‘parlak’ olarak adlandırılan yıldız *solbon* adıyla tekrar rastlanılacaktır” (Roux 2002: 131).

“Yer altı ve ölüm tanrısı *Ärklig Qan*’a verilen *ärklig* unvanı, aynı zamanda *Zühre* (*Venüs*) gezegenine de ait bulunuyordu. Çin’de olduğu gibi Türklerde de *Zühre* (*Venüs*); savaş, silahlar, zırhlar gibi askeri kavramların ve ölüm cezasının simgesi sayılıyordu. Köktürk dönemi alp mezarlarının birinde adı geçen *Ärklig*’in, *Zühre* veya *Yama* olması ihtimal bulunmaktadır. Her ikisi de ölüm ve yeraltındaki hareketlerinde *Yir teñri-kanı*yla ilişkiliydi. Türklerde *Toprak yultuz* ve sarı renginin dünya merkezindeki toprak unsurunun simgesi olması nedeniyle *Sarıg-orungulug* (Sarı-bayraklı) denen *Zuhal* de, bir Türkçe metinde *Ärklig Qan*, *Ärklig* (*Zühre*) ve *yir teñri-kanı* ile birlikte sayılmaktadır” (Esin 2001: 75,76).

kün yorıyı, ai ölütcü, ärklig, tai-sui sarıy oruñuluı, irpiz qudruı, yumuzuıluı biş türlüg topraq ärkligi, yir täñri qanı, soltun kök luu, oñdun aq bars, küntün qızıl sayızyan, kidin qara yılan, altı qap yaraşmazı... (TT VI 92).

2.2.2.3. nağid

< Sogd. *nağid* “Zühre yıldızı, akşam yıldızı, çoban yıldızı, sabah yıldızı” (DTSI: 354; EUTS 1993: 90); Venüs” (ETY 1987: 820).

yürün taş urmızt tözlüg ol sarıg taş nağid tözlüg ol kara taş kiwan tözlüg ol tig taş mağ tözlüg “Açık taş Jüpiter aslındadır. Sarı taş Venüs esasıdır. Kara taş Satürn esasıdır. Sarı kırmızı taş Ayın esasıdır.” (ETY 1987: 250).

2.2.2.4. sevit

< Tü. *sew-i-t* : fiil kökü-yardımcı ses-fiilden isim yapma eki.

“Zühre (Venüs) yıldızı” (KB-DİZİN 1979: 394).

Venüs gezegeni, astrolojide aşk ve sevgi kavramlarını simgelemektedir. Buradan hareketle *sevit* gezegen isminin *sev-* fiiliyle ilgisi kurulabilir.

Clauson da sözcüğün kökünün *sev-* fiili olduğunu söyledikten sonra kelimenin “Venüs gezegeni” anlamında kullanıldığını ve *KB*’nin yazarı tarafından icat edildiğini söylemektedir. Ayrıca *Rabğuzî*’nin de sözcüğü *KB*’den aldığına değinmiştir (ED: 785).

Imre Gyarmati, *An Enigmatic Turkic Planet Name* başlıklı makalesinde *KB*’de *sevit* olarak geçen Venüs gezegenin Çağatay Türkçesinde *saķıt* şeklinde görüldüğünü, bunun da bir yazım hatası olduğu söylemektedir. *KB*’de *v* sesi Arap harfleriyle *kaf*’ın üzerine üç nokta ile gösteriliyordu. Bu ses Çağataycada *ķ* olarak algılanmış, böylece *KB*’deki *sevit* sözcüğü bu lehçede *saķıt* olmuştur (Gyarmati 2003: 81-86).

sevüg yüz urundi bişinçi sevit
seve baķtı erse sen özni avıt (KB / 135).

2.2.2.5. yaruķ yıldızı

< Tü. **ya-r-u-ķ* + **ya-l-tuz-ı* : fiil kökü-fiilden isim yapma eki-isimden fiil yapma eki-fiilden isim yapma eki + fiil kökü-fiilden isim yapma eki-isimden isim yapma eki-üçüncü teklik şahıs iyelik eki.

“Tan yıldızı” (DLT-DİZİN 1999: 754). Bu sözcük, Eski Türkçede Venüs (Zühre) gezegeni anlamında kullanılmıştır.

“Batı âleminde *Venüs*, Ön Asya’da da *Zühre* gibi adlarla anılan bu gezegen her iki dünya mitolojisinde de büyük bir yer tutmuştur. Türk mitolojisinde de bu, Kutup yıldızından sonra, en fazla önem kazanan bir gezegen olmuştur. Türklere göre bu gezegen, çok güzel bir kız idi. Batıdaki *Venüs* ve *Zühre* de daima kadın güzelliğinin bir sembolü olmuşlardı.

Bu yıldız sabaha karşı doğar. Bunun için de Anadolu’nun birçok yerinde *Sabah yıldızı* da denmiştir. Bu gezegene *Akyıldız* diyenler bulunduğu gibi Doğu Anadolu’da ‘*Sarı-Yıldız*, *Kanlı-Yıldız*, *Mavi-Yıldız*’ da denir.

Eski Türkler bu gezegene *Yaruk yıldız* yani ‘*Parlak yıldız*’ derlerdi. Kaşgarlı Mahmud’un sözlüğünde derlediği çok eski bir Türk şiirinde *Zühre*’nin doğuşu ve sabahın oluşu şöyle anlatılmaktadır:

*Yaruk yıldız togarda, udhnu kelip bakarmen,
Satulayu sayraşıp, tatlığ ünün kuş öter!* (DLT III, 194).
“Parlak yıldız doğanda, uyanarak bakarım,
Gevezelik ederek, tatlı sesle kuş öter!”

Eski Türk edebiyatında da *Zühre*, güzelliğin bir sembolü idi. Nitekim *Kutadgu Bilig*, bu yıldız için şöyle diyordu:

*sevüg yüz urundı bişinçi sevit
seve baqtı erse sen özni avıt* (KB / 135).
“Beşinci *Zühre* çıktı, vurdu güzel yüzünü,
Sabah vakti karşıla, sen de avut gönlünü!...”

Yakut Türklerine göre *Venüs* veya *Zühre*, çok güzel bir kız imiş ve *Ülker* gezegenini severmiş. Bu iki sevgili, gökte ne zaman karşılaşırlarsa kalplerinden büyük aşk ve sevgi fırtınaları kopar, bu suretle yeryüzü kar fırtınaları içinde kalırmış. Yakutlar kötü havaların nedenini hep bu sebebe dayandırırlarmış. Bu inanışta gerçeklik payı da yok değildir. Çünkü, *Zühre* ile *Ülker*’in yaklaşma zamanı kuzey bölgelerinde altınca aya tesadüf ediyordu. Tabîî olarak bu altıncı ay, Yakutların takvimine göre hesaplanmış bir çağdır. Bu ayda kuzey bölgelerinde büyük fırtınalar olurdu.

Kırgızlara göre ise, *Zühre*, Ay’ın kızı idi. *Ülker* de Ay’ın oğludur. Türkler, genel olarak bu yıldızda *Çolpan* derlerdi. Bu söz, diğer Türk lehçelerinde *Çolpon* ve Anadolu’da da *Çoban yıldızı* hâline gelmiştir. Moğollar da bu yıldızda *Solbon* veya *Sulbun* derlerdi. Öyle anlaşılıyor ki bu yıldızın adı Moğollara da Türklerden geçmiştir. Türkler, genel olarak bu yıldızda *Taň Yulduzı* yani *Tan yıldızı* demişlerdir. Bu da yıldızın sabahla ilgisi dolayısı ile idi. Anadolu’da ise *Sabah yıldızı* ifadesi kullanılır. Türkler, yıldızların

parlaklıklarına bakarak ad vermişlerdir. Meselâ, Eski Türkler *Zühre*'ye *Yaruk yıldızı* yani *Işık yıldızı* da demişlerdir. Anadolu'nun birçok yerinde *Zühre*'ye *Ak yıldız* denir.” (http://de.geocities.com/alpra7/TURK_MITOLOJISI1.HTM)

Yaruk yıldız togarda, udhnu kelip bakarmen,
Satulayu sayraşıp, tatlığ ünün kuş öter! (DLT III, 194).

2.2.2.6. şükür

şukur ~ şükür (ETG 2000: 296).

< Skr. *śukra* “Zühre (Venüs) seyyaresi” (ETG 2000: 296).

buu küskü-gä sanlıy, qı şipqan-lıy, supraq alđun qutlıy, şükür grax
ilänür uçrabaırbt yıldız-lıy it yıl-qı örđünmiş biş grax-lar yorıy-ı
sangış ol: oot, suv, yıyaç, alđun, topraq säkiz (TT VII 1/74).

2.2.3. Dünya

2.2.3.1. aju

aju ~ azun ~ asun ~ aşun (ETG 2000: 263; EUTS 1993: 15).

< Sogd. *žwn* : isim kökü.

“Varlık biçimi, hayat (Üİ 1998: 123); dünya (EUTS 1993: 6).”

Aju sözcüğü, Türkçe Budist metinlerde ‘hayat’ anlamı taşıırken İslâmî dönemde ‘dünya’ anlamına da gelmiştir (Esin 2001: 158).

taplağ-ıg bulmış-l(a)r ayıg aju-ta bulur-l(a)r. “Tahammülü bulmuş olanlar, kötü varlık biçiminde bilmeden sönmeyi (*apratismkyānirodha*) bulurlar.” (Üİ 125a/13).

2.2.3.1.1. aju

< Sogd. *aju* + Tü. *-luğ* : İsim kökü-isimden isim yapma eki.

“Dünyevî, dünyevî dünya ile ilgili” (EUTS 1993: 6; TekinMaitr 1976: 346).

*men yime küçüm (yit)mişçe tapınıp **ajunluğ** azuk...* “Ben de gücüm (yettiğince) hizmet edip dünyevî azık...” (TekinMaitr 25/19).

2.2.3.2. cihan

< Far. “Âlem, kâinat, dünya, yeryüzü” (KB-DİZİN 1979: 125).

*ne öğrüm ne köğrüm ne ersig eren
ajunda tetig er yidi bu **cihan*** (KB / 279).

2.2.3.3. çambudivip

çambudivip ~ çambudiwip ~ çimbudvip (EUTS 1993: 39; ETG 2000: 271; TT.V 8,81).

< Skr. *samdudvipa* “Dünya, kâinat (EUTS 1993: 39); bu dünyanın adı. (ETG 2000: 271).”

*bu **çambudvip** uluş üç türlüğ uluğ çoğ yalınka tükellig bolğay* “Bu dünya üç çeşit büyük ışığa sahip olacak.” (TekinMaitr 20/6).

2.2.3.4. dünya

< Ar. “Dünya, âlem” (KB-DİZİN 1979: 136).

*yağız yir yıpar toldı kafur kitip
bezenmek tiler **dünya** körkin itip* (KB / 64).

2.2.3.5. orun

< Tü. *or-u-n* : isim kökü-yardımcı ses-isimden isim yapma eki.

“Yer” (Üİ 1998: 168).

Räsänen, bu sözcüğün modern lehçelerdeki durumuna değinmiş, kökeni hakkında bir izahta bulunmamıştır (Räsänen 1969: 365). Clauson da *orun* adı ile ilgili olarak “place” ve daha özel olarak “high place, throne” anlamlarını vermektedir. Kelimenin, tek başına da kullanıldığı gibi özellikle *yir* “yer” ve *linxua* “Lotus çiçeği” ile birlikte geçtiğini de belirtmiş, sözcüğün kökeni konusunda bir açıklama yapmamıştır (ED: 233). Bülent Gül de *Eski Türk Tarım Terimleri* başlıklı doktora tez çalışmasında bu sözcüğü ele almış, sözcüğün “yer” anlamı dışında özellikle birçok Uygurca metinde “tarla” anlamında da kullanıldığını belirtmiştir (Gül 2004: 198).

Kelimenin kökeni bizce *or* ismi olmalıdır. Eski Türkçede *or* “taht, yer” (EUTS 1993: 95) anlamlarındadır. *DLT*’de *orna-* “yerleşmek, yer tutmak, yer edinmek” ve *ornat-* “yerine koymak” (DLT-DİZİN 1999: 441) fiillerinin varlığı, kelimenin kökeni hakkındaki düşüncemizi desteklemektedir. Yine *DLT*’de *oru* ismi vardır. Bu sözcüğün anlamı da “şalgam, buğday ve buna benzer şeyleri saklamak için kazılan çukur”dur (DLT-DİZİN 1999: 442). *KB*’de ise *oru* “zindan” anlamında kullanılmaktadır (KB-DİZİN 1979: 346). Dolayısıyla “yer” anlamındaki *orun* sözcüğünün “dünya” anlamı da düşünülebilir.

... *-luğ orunı* ärür : *alğu şiravak pratyakautlarnıñ tarıǵlağ orunı* ärür
... “..lı yeridir bütün şiravak pratyakautların tarla yeridir” (BT VIII B245246).

arbuda atlağ orunta vikatadamştiri birlä maxanasi bo kişidir tarıǵlağ
ärür... “Arbuda adlı yerde vikatadamştiri ile maxanasi bu tarladır”(BT VII 4041).

2.2.3.5.1. orunluğ

< Tü. *or-u-n-luğ* : isim kökü-yardımcı ses-isimden isim yapma eki-isimden isim yapma eki.

“Yerli” (AY 1994: 624).

ikinti orunlug bolgu köngülüg v(a)jır teg b(e)k katıg köngülüg burkanlarning... (AY 68/10).

2.2.3.6. sansar

< Skr. *samsâra* (ölümlerin yaşadığı) “Dünya, acı çekilen dünya; varlığın dönüşümü” (AY II 1991: 110).

sansar içinde bir elig orun-larta az övke bilig-siz biligde ulatı utun nız-vanı-lar-nıñ küçeddükinte... “Samsâra içinde, kırk bir (türlü) yerlerde, hırs-hiddet (ile) bilgisiz bilgide, dahası kötü tutkuların güçlendiği anlarda...” (AY II 133/17).

2.2.3.6.1. sansarlıg

sansarlag ~ sansarlıg (TekinMaitr 1976: 454; AY 1994: 654).

< Skr. *sansar* + Tü. *-lıg* : isim kökü-isimden isim yapma eki.

“Sansar’a ait” (TekinMaitr 1976: 454).

añsız kórqup ayınıp sansarlağ meñi toñanañ berksizin meñüsü-zin müinin kadağın saqınıp... “Pek korkup, ürküp dünyanın saadetinin ve kudretinin çürüklüğünü, geçiciliğini suçunu idrak ederek...” (TekinMaitr 68/11).

2.2.3.7. yér

yér ~ yir ~ ir

< Tü. *yér* : isim kökü.

“Yer (ETY 1987: 891); yeryüzü, toprak” (DLT-DİZİN 1999: 775).

“yer” sözcüğü AZTü. *yer*, Başk. *yir*, Kzk. *jir*, Kırg. *cer*, Özb. *yer*, Tat. *cir*, Trkm. *yer*, YUyg. *yär* biçimindedir.

Bülent Gül, çalışmasında sözcüğün tarihî ve modern lehçelerdeki şekillerini verdikten sonra bu söz hakkında “*yer* kelimesi Türkçede ‘yer, toprak, dünya, yeryüzü’ gibi anlamları taşıyan bir kavramdır. Eski Türkçeden itibaren eserlerde sık bir şekilde bu anlamlarda kullanılan kelimenin ‘tarla’ anlamı da vardır.” demektedir (Gül 2004: 196).

Türlere göre Dünya’nın şekli, gök kubbesinin şekli bakımından kubbeli bir tepsi gibiydi. Gök kubbesinin yuvarlaklığı ve yıldızların dönüşü, Türklere dünyanın bir tepsi gibi olduğunu düşündürmüştü. Türklerin bu düşüncesi, İslâm dinindeki *felek* ve *felekiyat* düşüncesine de uymaktaydı. Yakut Türklerine göre ise Dünya, hem yuvarlak hem de dört köşeli idi (Ögel 2002: 243). Günümüzde de “dünyanın dört bir köşesi”nden söz edilmektedir. Bu durum, eski bir Türk inancını yansıtan bir söyleyiştir. Türklere göre dünyanın dört bir köşesinde düşmanları yaşamaktadır. Kendileri de dünyanın tam merkezinde, ayrıcalıklı bir noktada bulunmaktadır. Orada Tu-kiular için Ötüken olarak bilinen bir dağ vardır ve bu dağın hem göğün temel direği hem de dünyanın eksenini olduğu kabul edilmektedir. Türklerin bu tepsiye benzeyen kare dünya anlayışı daha sonraki yıllarda Kaşgarlı’nın haritasında yerini bir daire şekline bırakmıştır (Roux 2002: 107).

yer yüzüne yer kırtışı denir. Herhangi bir yüze ve yaygıya ‘kırtış’ denmez (DLT I, 461).

2.2.3.7.1. *yér* s*agrısı*

< Tü. *yér* + *sagrı-sı* : isim kökü + isim kökü-üçüncü teklik şahıs iyelik eki.

“Yeryüzü, yer yaygısı” (DLT-DİZİN 1999: 775).

DLT’de *sagrı* sözcüğü “deri” anlamındadır (DLT-DİZİN 1999: 482). *yér sagrısı* söz grubu da “yeryüzü, dünya” anlamına gelmektedir.

bundan alınarak yer s_{agrısı} denir ki ‘yer yüzü’ ‘yer yaygısı’ demektir
(DLT I, 422).

2.2.3.7.2. yér kırtışı

< Tü. *yér* + *kırtış-ı* : isim kökü + isim kökü-üçüncü teklik şahıs iyelik eki.

“Yeryüzü” (DLT-DİZİN 1999: 775).

DLT’de *kırtış* sözcüğü “yüz rengi, yüz” anlamlarındadır (DLT-DİZİN 1999: 320). Clauson, *kırtış* sözcüğünün kökünün **kirt-* olabileceğini, hatta *kır-* ile de bir ilişki kurulabileceğini belirtmektedir (ED: 649).

yer yüzüne yer kırtışı denir. Herhangi bir yüze ve yaygyıya ‘kırtış’ denmez (DLT I, 461).

2.2.3.7.3. udu yér

< Tü. *udu* + *yér* : isim kökü + isim kökü.

“Dünya” (ETY 1987: 891).

DLT’de *udu* sözünün “tepe” anlamı verilmiş, *kum udu* “kum yığını” anlamında kullanılmıştır (DLT-DİZİN 1999: 685). Dolayısıyla *udu yér* söz grubu da “yer yığını, toprak yığını, dünya” anlamına gelmektedir. Bu söz grubunda da söz dizimindeki değişiklik göze çarpmaktadır.

tañ tañlardı udu yir yarudı udu küñ togdı kamağ üze yaruk boltı
“Şafak söktü, dünya aydınlandı. Gün doğdu, her şey üstünde ışık oldu.” (ETY 1987: 271).

2.2.3.7.4. yértünçü

yértünçü ~ yertinçü ~ yirtinçü (Hamilton 1998: 235; Üİ 1998: 203).

< Tü. *yér-tin-çü* : isim kökü-uzaklaşma hâli eki [kalıplaşmış]-isimden isim yapma eki.

“Yer, dünya” (Hamilton 1998: 235; Üİ 1998: 203).

Şinasi Tekin, bu sözcük hakkında “Tibetçede aynı anlama gelen bir *jig-rtan* kelimesine bakarak bunu Tibetçe ile açıklamak ilk bakışta akla yakın gibi görünse de *yirtinçü*’nün Türkçede Türk-Tibet kültür alışverişinin başladığı XI-XII. yy.lardan çok daha önceki devirlerde kullanılmış olduğu düşünülürse bu biçimdeki açıklamanın yetersizliği ortaya çıkar. O zaman *yirtinçü*’yü başka türlü anlamamız gerekir: *yir+tin+çü*? Burada *+tin*, bilinen çıkma hâli eki kalıplaşmış ve ‘yapım eki’ durumuna girmiştir. Meselâ *öngdün*, *törttün* şekilleri gibi. *+çü* eki canlı bir ek olmamakla birlikte şu bir iki örnekte görülmektedir: *tünçüle* ‘geceleyin’ < *tün+çü+le* (Türkische Manichaica II, s. 11); *kelecü* ‘söz, kelime’ < **kele+cü* (*kelen* şekli ile Moğolcada yaşana bu kelime Türkçede kaybolmuştur)” demektedir (TekinMaitr 1976: 282,283).

uladı yoğ inçip yime yirtinçüde (antağ) osuğluğ adın böz “Yok, fakat dünyada böyle bir başka kumaş...” (TekinMaitr 24/23).

2.2.3.7.5. yértinçülüg

< Tü. *yér-tin-çü-lüg* : isim kökü-uzaklaşma hâli eki [kalıplaşmış]-isimden isim yapma eki-isimden isim yapma eki.

“Dünyevî, profen, dünya ile ilgili” (EUTS 1993: 194).

ol munı yirtinçülüg yivek t(on) itigin itdi “O, bunu dünyevî malzeme, elbise ve süslerle süsledi.” (TekinMaitr 21/3).

2.2.3.7.6. yér suv

< Tü. *yér + sub* : isim kökü + isim kökü.

“Dünya, cihan” (Çaştani 1945: 73).

Bu sözcük, Türklerin dünyaya bakış açılarını da göstermektedir. Türkler dünyayı *yer* (toprak) ve *su* olarak algılamışlardır. Zaten kâinat da Türklere göre *gök* ve *yer suv*’dan

oluşmaktadır. Bu Türklerin en eski, belki de öz kozmolojileridir. Bu kozmoloji anlayışı *gök ve yer*'in temsil ettiği iki ilkeye dayandığı için de 'dikotomi' (iki ilkel sistem) adını almaktadır (Esin 2001: 19).

kiçmedin ara bu yırtınçü yirsuvda burhanlıg künteñri örleyü toğa kelgey “Ara(sı) (çok) geçmeden bu dünyada burhanlı Güneş tanrı gibi yükselerek doğup gelecek.” (Çaştani: 280).

2.2.4. Mars

2.2.4.1. angarağ

< Skr. *angārağa* “Mars yıldızının adı (EUTS 1993: 11); Merih (gezegen) (ETG 2000: 261).”

üçünç ai küçüg bir yangı-sı bu yont pi-i kün barani yultuz angarak garx ol altı yangı-ğa tsirki... (TT VII 4/19).

2.2.4.2. baqır soqum

baqır soqum ~ baqırsuğun (DLT-DİZİN 1999: 63; KB-DİZİN 1979: 55).

< Tü. *baqır* + *soq-u-m* : isim kökü + fiil kökü-yardımcı ses-fiilden isim yapma eki.

“Merih (Mars) yıldızı” (DLT-DİZİN 1999: 63; KB-DİZİN 1979: 55).

Räsänen, *baqır* kelimesinin Farsça *baqır* şeklinden geldiğini söylemektedir (Räsänen 1969: 58). Bu görüş bizce zayıf kalmaktadır; çünkü *baqır* sözcüğü başta *DLT* olmak üzere birçok Eski Türkçe kaynakta geçmektedir. Fakat sözcüğün kökenini tam olarak bilemiyoruz. Eski Uygur Türkçesinde *baqr* “bakır”, *baqırlağ* “bakırdan yapılmış”, *baqı* “bakır, tartı ölçüsü, sikke, para, mangır” (EUTS 1993: 21) sözcükleri mevcuttur. Bir maden olarak *baqır*'ın, dünyada ilk defa Anadolu'da (Elazığ - Maden İlçesi) işlendiği bilinmektedir. Bakırın ilk bulunduğu tarih M.Ö. 7000 yıllarına kadar dayanmaktadır. Bakır, tahminen M.Ö.2000 yıllarında Asurlar, daha sonra Romalılar tarafından

işlenmiştir.¹ Dolayısıyla *bakır*, kültürel ve ticarî alışverişler neticesinde Asya'ya daha sonraları gitmiş olmalıdır. Yerleşik bir toplum olan Çinlilerin ise Türklerden daha önce bakırı işledikleri muhakkaktır; zaten Kaşgarlı Mahmud da *bakır* sözcüğünü açıklarken önce “Çin parası” demektedir, sonra “bakır” anlamını vermektedir (DLT-DİZİN 1999: 63). Bu nedenle kökeni net olarak kestirilemeyen bu sözcüğün Türkçeye belki Çince yoluyla geçtiği düşünülebilir.

Clauson, *sukım* sözcüğünün kökünü *suk-* fiili olarak verdikten sonra sözcüğün anlamları üzerinde durmuş ve *DLT*'deki *bakır sukım*'ın “Mars gezegeni” anlamında olduğunu ifade etmiştir (ED: 811).

Etü. *bağır soğum* söz grubu, Kıpçak Türkçesi metinlerinden *Kitâbü'l-ıdrâk*'te *bagırsagan* ‘Deberan Yıldızı’ açıklamasıyla verilmektedir (Toprak 2005: 22).

“Eski Türklerin Merih (Mars) gezegeniyle ilgili düşüncesi, Çin'dekine benzemekteydi: Makamı güney; unsuru ateş; adı Oot yultuz (ateş yıldızı); mevsimi yaz gündönümü ve öğle vakti; rengi kızıl; ongunu kızıl-kış. Ateşin simgesi olarak, ateşi icat eden ve makamı Sin yıldızına da Merih'e yakın bir kavram sayılıyordu.

Merih (Mars), silahlı alpları, orduları ve ölüm cezası verenleri temsil eden yönüyle batı gezegeni *Ärklig*'e (Zühre, Venüs) de benzemekteydi. Merih'in Eski Türkçe adları *Bakır sokum* ve *Körüü* idi. Merih'e atfedilen kızıl renk ve *bakır sokum* (bakırdan ok temreni) simgeleri, yine '*Kün*' *ırk*'ında bulunmaktadır” (Esin 2001: 62,63).

Mars gezegeninin Eski Türkçe adı olan *bağır soğum*, kızılılıkta bakıra benzer. *Soğum*, Eski Türkçede bir “kap” veya “kapak” manasında söylenmiş olmalıdır. *DLT*, *Soğum* sözcüğü için şu açıklamayı vermektedir: “Bir ağaç parçasıdır ki, çam kozası şeklinde kesilerek içi oyulur. Üç tarafından delinerek okun üzerine konur” (DLT-DİZİN 1999: 528). Bu bir ışıklı ok olsa gerektir. Eski Uygur Türkçesinde bu sözcük *bakır sokra yultuz* (TT VII, s.57) şeklinde geçer. *KB*'de ise *bakır sokına yultuz* (KB / 2889, 4889) şeklinde geçmektedir (Ögel 2002: 217).

¹ http://tr.wikipedia.org/wiki/Maden,_Elaz%C4%B1%C4%9F

uğıp bardı azrağ oğındı yana
*töpüdin savılmış **bağırsuğuna** (KB / 4888).*

2.2.4.3. kürüd

kürüd ~ körüd (KB-DİZİN 1979: 303; ED: 738).

< Tü. **kö-r-ü-d* : fiil kökü-fiilden fiil yapma eki-yardımcı ses-fiilden isim yapma eki.

“Merih (Mars) yıldızı” (KB-DİZİN 1979: 303).

Clauson bu sözcüğün pratik amaçlar için “Mars gezegeni” anlamında kullanıldığını ve *KB*’nin yazarı tarafından icat edildiğini söylemektedir. *kürüd* sözcüğüne bir de *Rabğuzî*’de rastlanıldığına ve *Rabğuzî*’nin de sözcüğü *KB*’den kopyaladığına değinmiştir (ED: 738).

Mars gezegeni *Körüd* adıyla kuraklık simgesi olan hiddetli bir kişinin yüzü olarak düşünölmektedir (Esin 2001: 63). Merih yıldızı astrolojide de savaş, hiddet, kuraklık kavramlarını karşılamakradır (Toprak 2005: 22).

Merih (Mars) gezegeninin kızıl rengi Türklerin gözlerinden kaçmamıştır. Avrupa’da bu gezegene, *Kırmızı yıldız* denilir. Eski Türkler ise, Mars gezegenine *bakır sokum* derlerdi. Türk mitolojisi ve düşüncesi bakımından Kutup yıldızı, yani *temür kazıkla* bir benzerliğı vardı. Anadolu’da Mars’a, *Yaldırık* da derler. Bu da çok eski Türkçe bir deyiştir. Karahanlılar çağında Türkler Mars’a *kürüd* demeye başlamışlardır. Türklere göre Mars gezegeni, korkunç ve ateşi ile her şeyi yakan bir gezegendir (Ögel 2002: 206). *bakır sokum* adı da bundan dolayı verilmiş olmalıdır. *Kutadgu Bilig*, Mars gezegeni için şöyle diyordu:

*üçünçi **kürüd** keldi köksün yorır*
đayuka bu bağsa yaşarmış đurır (KB / 133).

2.2.4.4. oot

< Tü. *oot* : isim kökü.

“Mars gezegeni” (TT VII: 111).

*oot yultuz aram ai pürvabadirpt, uğrabağrapat, rivadi toquz yangrya
bağar* (TT VII 1/6).

2.2.5. Jüpiter

2.2.5.1. barhasuvadi

barhasuvadi ~ brahaswadi ~ br(a)hasiwadi (EUTS 1993: 22; ETG 2000: 270).

< Skr. *brhaspati* “Jüpiter yıldızı (EUTS 1993: 22); Müşteri (gezegen) (ETG 2000: 270).”

*aş-lar-ı ärsär, adity-a garx-qa süt üğrä som-a garx-qa yoğrut-luy aş
angarak garx-qa yaşıl burçaq öz-äki aş bud garx-qa yağ-lıy aş
barxasuvağı garx-qa süt şükür garx-qa yağ-lıy aş şanişçar garx-qa
yaşıl burçaq, qundu burçaq öz-äki aş raxu garx-qa künçit öz-äki aş
kitu garx-qa banıt qatrylıy künçit öz-äki aş...* (TT VII 16/12).

2.2.5.2. erentüz

eren tüz ~ erentir (DLT-DİZİN 1999: 188; KB-DİZİN 1979: 157).

< Tü. *er-en-tüz* : isim kökü-isimden isim yapma eki-isimden isim yapma eki.

“Terazi yıldızı; Müşteri (Jüpiter) yıldızı” (DLT-DİZİN 1999: 188; KB-DİZİN 1979: 157).

Terazi burcu ile Jüpiter gezegeni çeşitli kaynaklarda birbirine karıştırılmıştır. Bunun en iyi yorumunu Brockelmann yapmıştır: Eski Türkçedeki *Erentüz* sözü, yıldız olarak Jüpiter’i burç olarak da Terazi burcu için söylenmiştir. Jüpiter manasına *Kara kuş* ile

yer değiştirmiştir. *Kara kuş*, burç olarak Terazı ve yıldız olarak da Jüpiter için söylenmiş olmalı idi. (Ögel 2002: 217).

Sözcük hem *DLT*'de hem de *KB*'de “terazi burcu” olarak çevrilmektedir. Clauson ise sözcüğün “ikizler burcu” anlamında olması gerektiği üzerinde durmaktadır.

Clauson, *Eski Türkçe Astronomi Terimleri* başlıklı makalesinde *erentüz* sözcüğü hakkında şu bilgileri aktarmaktadır: “Bu yıldızın gerçek kimliği belli değildir ve harflendirilmesi de yanlışlık içermektedir. *DLT*'de bu ibare iki kelime ile çevrilmiştir. ‘Eren’, ‘erkekler’ olarak çevrilmiş ve *manâzilu'l-qamar* olarak geçmiştir. Bu sözcük, bildiğim kadarıyla *DLT*'de bir kez geçmektedir, aynı bilgi *yultuz*'un çevirisinde de görülmektedir. Aslında üçüncü ay konağı (lunar mansion) *iola*'dır ve burçların yedincisi de *gama*'dır. Bu ibare *KB*'de 139. beyitte ve *Rabguzî*'de de geçmektedir; ancak burada yedinci değil, üçüncü burç olarak gözükmemektedir. İbare, Arat neşrinde *erentir* olarak yazılmıştır; bu bir hatadır. Bu yanlışlık (*erentir*) diğer kaynaklardaki yazılışlara uymamaktadır. Bunu şu şeklide gösterebiliriz:

Satır	Fergana nüshası	Kahire nüsh.	Viyana nüshası
139	e:re:n di:z	yok	eren tez
5676	ere:n ti:z	ere:n ti:r	(oti teg)
6221	ere:n ti:z	ere:n qi:r	eren tez

KB'nin Kahire nüshasından alınan küçük alıntılara göre yazarın kelimeyi yazış şekli ‘*eren tiz*’dir; ama bunun ‘*eren tüz*’ün bozulmuş hâli olması da muhtemeldir. Bu da bize müstensihlerin hatalı istinsahlar yapabildiği izlenimini vermektedir. Eğer Türk yıldız isimleri, ayın şekilleri (lunar mansion) ve burç simgeleri arasında tam bir benzerlik olmadığını kabul edersek, *T II D 79*'daki bilgi ve *KB*'deki referanslarla uzlaşılabilir; çünkü bunların hepsi gökyüzünün aynı bölümüyle alâkalılar. Ama *DLT*'deki bilgiyle uzlaşamazlar; çünkü 2., 3. ve 7. burçlar birbirinden çok ayrı düşünüyorlar. Belki de *Kaşgari* hangi yıldızın ne anlama geldiğini tam olarak bilmiyordu ve belki de ‘erkek/insan’ eşitliği veya seviye kavramını terazinin iki kefesinin seviyesi olarak almadı. *Erentüz*'ün 2. ve 3. burçlardaki yeri, onu takip eden *adđır* ile tutarlıdır. Eğer

'insan seviyesi eşitliği' kavramı *Alfa* ve *Orion*'daki herhangi bir parlak yıldız gibi tek bir yıldızdan çok takımyıldızı olduğunu ima ediyorsa sorun başta görüldüğü kadar zor değildir. *eren tüz* ve *aruq taq*, farklı yüzyıllarda ve farklı coğrafyalarda kullanılmış aynı anlamı karşılayan sözcüklerdir" (Clauson 1964: 363,364).

Clauson, etimoloji sözlüğünde ise kelimeyi *eren* (men) ve *tüz* (alike) şeklinde bir birleşik isim olarak açıklamış ve sözcüğe *KB*'de "ikizler burcu" anlamını yüklemiştir; *DLT*'deki çevirilerin ise yanlış olduğunu söylemiştir (ED: 237).

Biz ise kelime kökünün "er, erkek, yiğit" anlamına gelen *er* ismi olduğunu, *-en* ekinin de sadakat ve kuvvetlendirme anlamı katan (eski çokluk eki) (Gabain 2000: 44) ek olduğunu düşünüyoruz. Sözcüğün sonundaki *-tüz* eki ise *sekendiz* "Satürn", *yiltiz* "kök, temel, esas", *kunduz* "kunduz", *küntüz* "gündüz", *savdız* "yazılı ve sözlü edebiyat", *yaldız* "alevli, parlak" örneklerindeki gibi isimden isim yapan bir ektir.

yarudı basa yıldırık ağır bile
tizilti erentir özin belgüle (KB / 5676).

2.2.5.3. **ğara ęuş yılduz**

< Tü. *ğara* + *ęuş* + **ya-l-tuz* : isim kökü + isim kökü + fiil kökü-fiilden isim yapma eki-
isimden isim yapma eki.

"Müşteri yıldızı. Bkz. *erentüz* (DLT-DİZİN 1999: 265); Jüpiter gezegeni" (KB-DİZİN 1979: 223).

"*ğara ęuş* adı altında müşteri yıldızından söz eden Eski Türkçe iki beyit, bu gezegeni zaman bakımından bir 'mizan' (ölçü) unsuru olarak tanıtmaktadır. Bu beyite göre yeşil-mavi renkte firuzeden bir kubbe gibi düşünülen gökte, beyaz yeşim taşlarına benzetilen yıldızlar arasında *ğara ęuş* gezegeni, gün ve gecenin mizanını düzenlemekteydi:

Yarattı yaşıl çeş
Savurdı ürüng kaş

*Tizildi **ƙara ƙuř***

Tün-kiün üze yürkenür (Kaşgarî, varak 166).

Ancak şu var ki, Kaşgarî, *Ƙara ƙuř*'un Türk illerinde sabah gözüktüğünü kaydetmekle, 'mizan' görevini yıllara değil, gündüz ve gecenin dolanımına bağlamaktadır" (Esin 2001: 47). Ayrıca Türklerde bazı yırtıcı kuşlar Gök Tanrısının temsilcisi sayılmaktaydı. Örneğin; Türklerde *kuzgun*, Gök Tanrısının kuşuydu. Müşteri (Jüpiter) gezegeninin adı *Ƙara ƙuř*'tu (kartal). *Kızıl-sagızgan* (saksağan) adını, bir yıldız takımına vermişti (Esin 2001: 88). Bu durum Eski Türklerde bazı kuşların kutsal sayıldığını da göstermektedir.

Bu gezegen adı *Kutadgu Bilig*'de ise şu şekilde geçmektedir:

*baĥa kördi öñdün **ƙara ƙuř** toğup*

ĥopa keldi yirdin yalın teg bolup (KB / 5675).

2.2.5.4. oñay

< Tü. *oñ-ay* : isim kökü-isimden isim yapma eki.

"Jüpiter gezegeni" (KB / 132).

Kutadgu Bilig'de geçen ve "Jüpiter gezegeni" anlamında kullanılan bu sözcük, *Kutadgu Bilig*'in dizininde bu anlamıyla yer almamaktadır.

"*oñ*" sözcüğü "sağ, batı yönü" anlamındadır. Jüpiter anlamındaki *oñay* sözcüğünün kökü bizce *oñ* isimdir. Clauson etimoloji sözlüğünde bu sözcüğün Jüpiter gezegeni anlamında olduğunu, sözcüğün *KB*'de geçtiğini, *DLT*'de bu sözcük için *kara ƙuř* söz grubunun kullanıldığını söylemekte, kelimenin kökeni hakkında ise herhangi bir izahta bulunmamaktadır (ED: 191).

Jüpiter, Eski Türklerin takvim bilgilerinde önemli bir rol oynardı. Jüpiter'in Eski Türkçe adı *erentüz* idi. XI. yüzyıldan sonra Türkler bu gezegene *oñay* demeye başlamışlardır. Bugün Anadolu'nun birçok yerinde bu gezegene *Öñay* veya *Öñey* adı verilmesi de,

üzerinde durulması gereken önemli bir meseledir. On iki hayvanlı Türk takvimi, on iki gezegen burcun, dönüş sürelerine göre kurulmuştu. Jüpiter'in dönüş süresi de, on iki burcun dönüşlerine yakındı. Bu bakımdan Türkler, Jüpiter'e büyük bir önem vermişlerdir (Ögel 2002: 206). *Kutadgu Bilig*, bu yıldız için şöyle diyordu:

anıñda basa boldı ikinç oñay
bir evde ǵalır on aǵın iki ay (KB / 132).

2.2.5.5. tai-sui

< Çin. *t'ai-suei* "Müşteri (Jüpiter) yıldızı" (EUTS 1993: 144).

kün yorıǵı, ai ölütcı, ärklig, tai-sui sarıy oruñuluǵı, irpiz qudruǵı,
yumuzuǵıluǵı biş türlüg topraq ärkligi, yir täñri qanı, soltun kök luu,
oñdun aq bars, küntün qızıl sayızǵan, kidin qara yılan, altı qap
yaraşmazı... (TT VI 92).

2.2.5.6. urmızt

< Sogd. *xwrmt* "Jüpiter" (ETY 1987: 876; DTSl: 614).

yürün taş urmızt tözlüg ol sarıg taş nagıd tözlüg ol kara taş kiwan
tözlüg ol tig taş mağ tözlüg "Açık taş Jüpiter aslındadır. Sarı taş Venüs esasıdır. Kara taş Satürn esasıdır. Sarı kırmızı taş Ayın esasıdır." (ETY 1987: 250).

2.2.5.7. yığaç

ığaç ~ yığaç

< Tü. *ı-ğaç* : isim kökü-isimden isim yapma eki.

"Müşteri (Jüpiter) yıldızı" (EUTS 1993: 191).

Nişanyan, bu sözcüğün Etü. *ıġaç* / *yıġaç* şekline deġindikten sonra “aġaç, tahta” anlamını vermiştir (Nişanyan 2003: 6). Clauson, *ıġaç* / *yıġaç* sözcüğünün kökünü “bitki” anlamındaki *ı* ismine götürmektedir (ED: 79). Marcel Erdal da *-ġaç* ekinin isimden isim yapan bir ek olduğunu söylemiş ve *ıġaç* örneğini vererek Clauson’un bu etimolojisine katılmıştır (Erdal 1991: 84). Tietze de sözlüğünde *aġaç* sözünü açıklarken bu görüşleri benimsemiştir (Tietze 2002: 109). Bugünkü *aġaç* sözcüğü Eski Türkçede *ıġaç*, bilhassa Uygurcada *y* protezi ile *yıġaç* şeklindedir. Sözcük *DLT*’de de bu şekildedir. Bu sözcüğün “aġaç” anlamı dışında “Jüpiter gezegeni” anlamı da vardır.

yıyaç yultuz abiçi, şiravan, şiravan, tört yangıya sārār şiravan-ta sārār... (TT VII 1/32).

buu küskü-gä sanlıy, qı şipqan-lıy, supraq alđun qutlıy, şükür grax ilänür uğrabatrbt yulduz-luy it yıl-qı örđünmiş biş grax-lar yorıy-ı sangış ol: oot, suv, yıyaç, alđun, topraq säkiz (TT VII 1/78).

2.2.6. Satürn

2.2.6.1. kivan

kivan ~ kiwan (EUTS 1993: 76; ETY 1987: 813).

< Sogd. *kēwān* “Satürn yıldızı” (EUTS 1993: 76; ETY 1987: 813).

yürün taş urmızt tözlüg ol sarıg taş nağıd tözlüg ol kara taş kiwan tözlüg ol tig taş mag tözlüg “Açık taş Jüpiter aslındadır. Sarı taş Venüs esasıdır. Kara taş Satürn esasıdır. Sarı kırmızı taş Ayın esasıdır.” (ETY 1987: 250).

2.2.6.2. sekentir

< Tü. **sek-en-tir* : isim kökü-isimden isim yapma eki-isimden isim yapma eki.

< Tü. **sek-(g)en-tir* : fiil kökü-fiilden isim yapma eki (sıfat-fiil eki)-isimden isim yapma eki.

“Zühal (Satürn) yıldızı” (KB-DİZİN 1979: 385).

Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish*'te sözcüğün Satürn gezegeni anlamında olduğunu söyledikten sonra *sekontir*'in yazımının şüpheli olduğuna değinmiştir. Sözcüğün son sesinin bazen *-r* bazen de *-z* ile yazıldığını, diğer gezegenlere göre en yüksekte *sekontir*'in bulunduğunu, onun 2 yıl ve 8 ay boyunca bir burçta kaldığını belirtmiştir. Ayrıca, bu sözcüğün Türkçe etimolojisinin yapılmasının mümkün olmadığını söylemekte ve sözcükle ilgili herhangi bir köken yorumu da yapmamaktadır. (ED: 822).

Brockelmann *sekontir* şeklinin *sekendiz*'e dönüşmüş olduğunu belirterek buradaki ekin *yultuz*, *küntüz*, *mntuz* kelimelerinde görülen isimden isim yapma eki olan *+tlz* eki olduğuna dikkat çekmektedir (Toprak 2005: 23).

Bu kelimenin etimolojisi iki şekilde olabilir diye düşünüyoruz: Birincisi; “*erentüz*” sözcüğünden hareketle “*sekontir*” kelimesinin de analogi yoluyla türetilmiş olabileceği düşünülebilir; ancak tarihî kaynaklarda **sek* isim köküne rastlanılamamıştır. Bu kelimeyle ilgili ikinci görüşümüz ise, sözcüğün kökünün **sek-* fiili olabileceğidir. Bu hâlde düşünülürse kelimedeki *-en* eki, *-gen* şeklinden orta hece düşmesiyle oluşmuş bir sıfat-fiil ekidir. Fakat sıfat-fiilden sonra *-tir* ekinin gelmesi düşündürücüdür. Funda Toprak, konuyla ilgili çalışmasında sözcüğün köküyle ilgili olarak bizim de belirttiğimiz ikinci görüş üzerinde durmuştur (Toprak 2005: 23).

bularda eñ üstün sekontir yorır
iki yıl sekiz ay bir evde kalır (KB / 131).

2.2.6.3. şaniçar

şaniçar ~ saniçar (ETG 2000: 295; EUTS 1993: 129).

< Skr. *śanaiścara* “Zühal (Satürn) gezegeni” (ETG 2000: 295).

şanişçar garx-qa yaşıl burçaq, qundu burçaq öz-äki aş (TT VII
16/13).

2.2.6.4. topraq

< Tü. *topur*-(a)*k* : isim kökü-isimden isim yapma eki (küçültme eki).

“Satürn gezegeni” (TT VII: 119).

Çağdaş diyalektlerde de *topur* kökü, ‘toprak’ anlamıyla saklanmıştır. Clauson’a göre bu sözcük *topra-* ‘kurumak’ fiilinden *-k* ekiyle yapılmıştır (ED: 443). Doerfer’e göre bu sözcük, Türkçe *top* kökünden *-rak* ekiyle kurulmuş bir türevidir. Ligeti ise bu sözcüğü Ana Altayca yoluyla *toz* biçimine bağlamıştır. Ona göre Ana Türkçeye *toprak* ve *toz* olarak geçmiştir. Ramstedt, Türkçe *toprak* sözcüğünü Moğolca **towusun* ‘toz’ biçimiyle birleştirmiş, daha sonra Moğolca *tobrağ*’ın Türkçe *toprak*’tan geldiğini yazmış; Moğolca *toğurağ* biçimini de Türkçe *toprak* sözüyle karşılaştırmıştır (Eren 1999: 412).

*topraq yultuz mul yana [mu]l-ta mul mul yana [mu]l-ta mul mul mul
altı yangıya bağar* (TT VII 1/58).

3. Güneş

Bu bölümde “Güneş” ile ilgili terimler incelenmiştir.

3.1. Güneş

Gökbilim Terimleri Sözlüğü'nde “Güneş” sözcüğü “her gün doğup battığını gördüğümüz en parlak gök cismi” şeklinde tanımlanmaktadır (Kızılırmak 1969: 44).

Eski Türkçede “Güneş” anlamına gelen ve “Güneş” ile ilgili terimler şunlardır:

3.1.1. aditya

< Skr. *āditya* “Güneş (ETG 2000: 259); bir yıldız anlamında olup ‘Güneş’i ifade eder’; cuma günü” (EUTS 1993: 3).

aş-lar-ı ärsär, adity-a garx-qa süt ügrä som-a garx-qa yoŗrut-luy aş angarak garx-qa yaşıl burçaq öz-äki aş bud garx-qa yağ-lıy aş barxasuvağı garx-qa süt şükür garx-qa yağ-lıy aş şanişçar garx-qa yaşıl burçaq, qundu burçaq öz-äki aş raxu garx-qa künçit öz-äki aş kitu garx-qa banıt qatıylıy künçit öz-äki aş... (TT VII 16/10).

3.1.2. kuyaş

< Tü. *küy-eş* : fiil kökü-fiilden isim yapma eki.

“Güneş (EUTS 1993: 125); koyu sıcak, Güneş’in şiddetle vurması” (DLT-DİZİN 1999: 390).

Bkz. krş. *küneş*

bu kuyaş ol kişini usıtgan “Bu Güneş, şiddetli sıcak adamı çok ısıtır, susatır.” (DLT I, 155).

3.1.3. küneş

< Tü. *küy-eş* : fiil kökü-fiilden isim yapma eki.

“Güneş, gün ışığı” (IrkBit 2004: 56).

“küneş” sözcüğü modern lehçelerde AzTü. *güneş*, Başk. *koyaş*, Kzk. *kün*, Kırg. *kün*, Özb. *kuyaş*, Trkm. *gün*, Tat. *koyaş*, YUyg. *kün*, *kuyaş*, Yak. *kün*, Çuv. *χövel* biçimindedir.

Clauson *küneş*'in kökünün *kün* ismi olduğunu belirtmektedir (ED: 734). Räsänen, sözcüğü *kün+aş* şeklinde incelemiştir (Räsänen 1969: 309). Nişanyan *güneş* sözünün *gün* isminden geldiğini yazmaktadır (Nişanyan 2003: 155).

Biz ise, *küneş* sözcüğünün kökünün Etü. *küy-* “yanmak” (EUTS 1993: 84) fiiliyle ilişkili olduğunu düşünmekteyiz. Güneş'in de yakıcılığından hareketle bize göre bu sözcüğün kökü, Eski Türkçedeki *küy-* fiili olmalıdır. Uygurcada bu fiilin türevleri *könük-* “tamamen yanmak”, *könür-* “yakmak”, *köy-* “yanmak”, *köyir-* “yakmak” (EUTS 1993: 78,79) şeklindedir. Bu düşüncemizi *DLT*'de de geçen yine “Güneş” anlamındaki *kuyaş* sözcüğünün varlığı desteklemektedir (DLT-DİZİN 1999: 390). Uygurcada *n* ve *y* ağızları olmak üzere iki ağız vardır. Sözgelimi *n* ağızında *koñ* “koyun” olan sözcük *y* ağızında *koy* “koyun”dur. Bize göre *küneş* sözcüğünün ikili biçiminin varlığı da bu ağızlarla açıklanabilir. Bu sözcük *n* ağızında *küneş*, *y* ağızında *kuyaş* şeklinde gelişmiş olmalıdır diye düşünüyoruz. Sözcüğün gelişimi *küyeş* ~ *kuyaş* ~ *küneş* ~ *güneş* şeklinde olmalıdır. Eski Türkçede genellikle *küneş* yerine *kün* sözcüğünün kullanıldığını görmekteyiz.

Türklerin düşüncesinde Güneş, her daim birinci sırayı almıştır; çünkü Türkler her çağda Güneşli yerlerde yaşamışlardır. Çin ve Hindistan'da olduğu gibi gökleri bulutlarla kaplı değildi. M.S. 763'te Uygurlar Mani dinini kabul edince, yavaş yavaş Ay da büyük bir önem kazanmaya başlamıştı. Bununla beraber Hunlar zamanında hem Güneş'e, hem de Ay'a, ayrı ayrı saygı gösterildikten sonra, kurbanlar kesildiğini de biliyoruz. Türklerde Güneş doğunun, Ay da batının sembolü idi (Ögel 2002:187).

Türklerde genel olarak, "Güneş-Ana" ve "Ay-Baba" deyimleri kullanılıyordu. Bu sebeple bütün masal ve efsanelerde, güneşin dişi ve ayın da erkek olarak rol oynadığını görüyoruz. Günümüzde Anadolu'nun bazı yörelerinde de halk; Güneş'in dişi, Ay'ın erkek olduğuna ve Ay'ın Güneş'e âşık olduğuna inanır. Bu inanişaya göre Ay, 14 yaşında nur topu gibi bir oğlanmış. Gök Tanrı'nın kızı Güneş hanıma âşık olmuş, onu babasından istemiş; Güneş kız, işin farkına varınca nurlu yüzündeki ışığın kıvılcıklarını Ay'ın gözlerine batırarak oradan kaçmış. Ay oğlanın Güneş hanımın kaçmasından içlendiğini gören Gök Tanrı derhal kızını tutup almasını emretmiş, Ay da kızını tutmak için hemen yerinden fırlayarak Güneşin arkasına takılmış ve kovalamaya başlamış! O gün bu gün hâlâ Güneş'in peşinden koşup dururmuş, tuttuğu gün muradına erermiş. Bu anlatı bize yer ve Gök Tanrı inancı izlerinin hâlen halk arasında yaşamakta olduğunu göstermektedir (Gökdağ 2001: 286). Ön Asya kültürlerinde de, güneş dişi ve ay da erkekti. Tabii olarak karşılıklı tesirlerin ne zaman meydana geldiğini kestirmek çok güçtür.

Altay Türklerinde genel olarak güneş sıcaklığın ve ay da soğukun sembolü olarak görülür. İnsanların, gündüzleri sıcaktan yanarken; geceleri de soğuktan üşümeleri, bu inanişının doğmasına yol açan en önemli sebeplerinden biri olsa gerektir.

(http://de.geocities.com/alpra7/TURK_MITOLOJISI1.HTM)

köneki nelük toñgay? küneşke olurur ol “Kovası niçin donsun?
Güneş'te duruyor.” (IrkBit 57).

3.1.4. kün

< Tü. *kün* : isim kökü.

“Gün, Güneş” (ETY 1987: 816).

Etü. *kün* sözcüğü modern lehçelerin çoğunda da bu hâliyle bulunmaktadır: AzTü. *gün*, Başk. *kön*, Kzk. *kün*, Kırg. *kün*, Özb. *kün*, Tat. *kön*, Trkm. *gün*, YUyg. *kün*.

Hamilton *kün* sözcüğü için büyük ihtimalle aynı anlamdaki Toharca *kom* ya da *kaum* kelimesinden türemiştir demektedir (Hamilton 1998: 199). Bize göre bu sözcük Türkçe kökenlidir. *kün* sözcüğü Eski Türkçede hem “gün” hem de “Güneş” anlamlarında kullanılmıştır.

*ärür “ altun-luy lim-läri bädiz-lig bilmi-läri “ **künüg** sıyur tüşrüg ton-ları” yaltritur “ qamay on “olur. Altın işlemeli direkleri, resimli sütunları (?) güneşigüzel kokulu giyimler parıldatır. Toplam (olarak) on” (Hsüan Tsang s.15/54).*

3.1.4.1. künli tünli

< Tü. *kün-lig* + *tün-lig* : isim kökü-isimden isim yapma eki + isim kökü-isimden isim yapma eki.

“Geceli, gündüzlü” (ETY 1987: 816).

*öñ yogaru sü yorıp **tünli künli** yiti ödüşke subsız keçdim “ordu ile yürüyüp geceli gündüzlü yedi ödüş (?) de susuz geçtim.” (ETY 68).*

3.1.4.2. künlik

< Tü. *kün-lig* : isim kökü-isimden isim yapma eki.

“Günlük” (ETY 1987: 816).

*bin yıllık tümen **künlik** bitigimin belgümin anda yası taşka yaratıtdım “Bin yıllık, on bin günlük kitabemi alâmetimi orada düz taşta yaptırtım.” (ETY 172).*

3.1.4.3. küntüz

küntüz ~ kündüz (T.Tekin 1988: 152; AH 1992: XLI).

< Tü. *kün-tüz* : isim kökü-isimden isim yapma eki.

“Gündüz, gündüzün” (T.Tekin 1988: 152).

Etü. *kün* isminden *-tüz* ekiyle türetilmiş *küntüz* sözcüğü Türkiye Türkçesinde de aynı anlamıyla yani günün sabahtan akşama kadar süren aydınlık bölümü, gece karşıtı olarak kullanılmaktadır. Şinasi Tekin, buradaki *-tüz* ekinin Moğolcada bulunma hâli ekinin kalıplaşması olduğunu söylemektedir (kündüz < *kün+tüz*) (TekinMair 1976: 295). Ahmet Karadoğan da özel adları incelediği yüksek lisans tezinde bu sözcüğü “*gündüz* < *kün-ü-t-ü-z*: isim kökü – isimden fiil yapan ek – fiilden fiil yapan ek (ettirgenlik eki) – yardımcı ses – fiilden isim yapan ek” şeklinde tahlil etmiştir. Karadoğan, çalışmasının devamında konuyla ilgili olarak şunları söylemektedir: “Bu kelime *kün* köküne dayanmaktadır. Bu kök daha sonra fiil yapılmış, en sonunda da tekrar isim yapılmıştır. Eren, kelimeyi *kün* köküne götürmüş ve *-düz* ekiyle tekrar isim yapmıştır (Eren 1999: 167). Fakat Türkçede isimden isim yapan *-düz* ekinin başka örneklerini bulmak pek mümkün değildir” (Karadoğan 2001: 112). Karadoğan’ın bu görüşünü doğru kabul etmek için *künüt-* fiilinin varlığını tespit etmek gerekir ki böyle bir fiil, tarihî ve modern lehçelerde bulunmamaktadır. Biz buradaki *-tüz* ekinin isimden isim yapan Türkçe bir ek olduğunu düşünüyoruz. Bu düşüncemizi de *yultuz* “yıldız, gezegen”, *erentiz* “Jüpiter”, *sekendiz* “Satürn”, *yiltiz* “kök, temel, esas”, *kunduz* “kunduz”, *savdız* “yazılı ve sözlü edebiyat”, *yaldız* “alevli, parlak” vb. örnekler desteklemektedir. Räsänen de sözlüğünde bu sözcüğü *kün+tüz* şeklinde incelemiştir (Räsänen 1969: 309).

*türük bodun üçün tün udımadım **küntüz** olurmadım* “Türk halkı için gece uyumadım gündüz oturmadım.” (T.Tekin 1988: 14).

3.1.4.4. *kün küningä*

< Tü. *kün* + *kün-i-n-gä* : isim kökü + isim kökü-üçüncü teklik şahıs iyelik eki-zamir n’si-yaklaşma hâli eki [kalıplaşmış].

“Her gün” (EUTS 1993: 82).

*ymä **kün küningä** olarning am(i)l yavaş köngüli yaraşı yumşay savı sözi bilgä bilgi...* (M III 20).

3.1.4.5. kündäm

< Tü. *kün-däm* : isim kökü-isimden isim yapma eki.

“Güneş gibi (ETG 2000: 285), Güneşli” (ETG 2000: 46).

biş tngri küçi kim kündäm dindarlar nıng ät' özindän qurtul (M III 17/21).

3.1.4.6. kündüri

< Tü. *kün-dür-i* : isim kökü-isimden isim yapma eki-üçüncü teklik şahıs iyelik eki [kalıplaşmış].

“Cenupta” (ETG 2000: 285).

Bu sözcük hakkında Şinasi Tekin, “*öndüri, kidirti, üstürdi*” vb. kelimelerde de görülen +*tur*, +*tır* ekinin Moğolcadaki bulunma hâli eki olduğunu söylemektedir (krş. künden < *kün+tüz*). Araştırmacı, *kün-dür-i* sözcüğündeki *i*'nin ise iyelik eki olduğunu düşünmektedir (TekinMaitr 1976: 295). Biz, bu ekin Türkçe olduğunu düşünmekteyiz. Bilindiği gibi Türkçede -*r*- ~ -*z*- birbirinin yerine geçebilen seslerdir: Tü. *yıldız* > Çuv. *soldor* gibi. Bizce buradaki -*dür* eki de -*düz* eki gibi isimden isim yapan Türkçe bir ektir.

3.1.4.7. küntä

künintä ~ küntä (ETG 2000: 285; Hsüan 1975: 156).

< Tü. *kün-tä* : isim kökü-isimden isim yapma eki.

“Her gün” (ETG 2000: 285; Hsüan 1975: 156).

-dı-lar yılaşdı-lar küntä...kişi törtünç ay tört y(e)g(i)rmi-kō tolp tayın “tılar, ağlaştılar. Her gün ... kişi dördüncü ayın on dördünde bütün rahip(ler)” (Hsüan Tsang s. 48/74).

3.1.4.8. küntämäk

< Tü. *kün-te-m-ek* (< *ök*) : isim kökü-isimden fiil yapma eki-fiilden isim yapma eki-isimden isim yapma eki.

“Her gün” (ETG 2000: 285).

Bkz. TT. I. not 160

iki toyın ötünü teğinür men kim küntemek meniñ evim-te aşanz-unlar
“İki râhip istiyorum, her gün benim evimde yesinler.” (TekinMaitr 25/16).

3.1.5. yaruq

< Tü. **ya-r-u-ğ* : fiil kökü-fiilden isim yapma eki-isimden fiil yapma eki-fiilden isim yapma eki.

“Aydın, parlak (Üİ 1998: 200); ışık, aydınlık (IrkBit 2004: 63); Güneş (OTG 2003: 258); nurlu, şa’şadar; nur’a, eyilik esasına mensup” (ÜçHik 1946: 122).

Clauson sözcüğün kökünün *yar-u-* olduğunu söylemektedir (ED: 962). Şinasi Tekin ise sözcüğün kökünü **ya-* fiiline kadar götürmektedir (TekinMaitr 1976: 318,319).

Sözcük *OğuzK*’de *çaruk* şeklinde geçmektedir: *yarık* > *çaruk* (OğuzK 1936: 56).

çang irde bolduk-da oğuz kağan-nung kurıkan-ı-ğa kün deg bir çaruk
kirdi “Tan ağarınca Oğuz Kağan’ın çadırına Güneş gibi bir ışık girdi.”
(OğuzK 136,139).

yaruk ile ilgili diğer sözcükler şunlardır: **yarumak** “Aydınlanmak” (IrkBit 2004: 63), **yarutmak** “Aydınlatmak, parlatmak, ısıtmak” (AY II 1991: 123), **yartlamak** “Parıldamak” (TekinMaitr 1976: 505), **y(a)rukluğ** “Işıklı, parlak, beyaz” (AY II 1991: 123), **yaruksuz** “Işıksız, bulanık” (ETG 2000: 309).

*tañ tañlardı, udu yir yarudı, udu kün tugdı, kamağ üze **yaruk** boltı tir*
“Şafak söktü ve yer aydınlandı ve Güneş doğdu. Her şeyin üzeri aydınlık oldu der.” (IrkBit 26).

3.1.6. yaşuk

yaşuk ~ yaşık

< Tü. **ya-ş-u-k* : fiil kökü-fiilden isim yapma eki-isimden fiil yapma eki-fiilden isim yapma eki.

“Parlak, aydın (Üİ 1998: 200); ışık, parlıtı (TekinMaitr 1976: 505); Güneş” (KB-DİZİN 1979: 530).

Clauson, sözcüğün kökünün *yaşu-* olduğunu söylemektedir (ED: 977). Şinasi Tekin ise sözcüğün kökünü tahmini bir **ya-* fiiline kadar götürmektedir (TekinMaitr 1976: 318,319). Söz konusu kelime bugün de anlam kaybına uğramış hâliyle bazı lehçelerde ve Türkiye Türkçesinde *ışık* şeklinde yaşamaktadır.

bularda eñ altın bu yalçıķ yorır
yaşıķ birle utru baķışsa tolır (KB / 137).

yaşuk ile ilgili diğer sözcükler şunlardır: **yaşumak** “Parlamak, ışımak” (TekinMaitr 1976: 505), **yaşutmak** “Işıtmak” (AY 1994: 798), **yaşuksuz** “Işıksız” (AY 1994: 798).

3.2. Güneşin Doğuşu

3.2.1. iñir

ingir ~ iñir ~ imir (EUTS 1993: 64; ETG 2000: 275).

< Tü. *iñir* : isim kökü.

“Tan, şafak, fecir (EUTS 1993: 64); alaca karanlık (ETG 2000: 275).”

*saqınç ayu birâlim **ingir** oğur-ta taydın singar... (TT V 8/76).*

3.2.2. irte

irte ~ irtä ~ ärtä ~ érte (OğuzK 1936: 58; ETG 2000: 275; AH 1992: 184).

< Tü. *ir-te* : isim kökü-isimden isim yapma eki.

“Erte, sabah (OğuzK 1936: 58); erken (ETG 2000: 275); erken vakit (AH 1992: 184).”

*dang **irde** bolduk-da oğuz kağan kördi* “Tan ağarınca Oğuz Kağan gördü.” (OğuzK 122).

*bu mal kelse **erte** barur baz kiçe* “Bu mal sabah gelirse, akşam yine gider.”

3.2.3. kün toğusık

< Tü. *kün + toğ-u-sık* : isim kökü + fiil kökü-yardımcı ses-fiilden isim yapma eki.

“Gün doğusu” (ETY 1987: 816).

Türkler için yıldızlar ve bilhassa Güneş ve Ay, genellikle canlı bir varlık olarak telakkî edilmiştir. Bunu sözünü ettiğimiz göksel cisimlerin ilk görüldüğü anda söylenen *toğ-* “doğmak” fiilinden anlıyoruz. Nitekim Güneş’in ilk doğduğu anda *kün toğdı* denilmektedir. Buna karşın Türkler, Güneş ve Ay’ın ölümünden söz etmezler; bu durum *kün battı, ay battı* şeklinde ifade edilir.

*ilgerü **kün tuğsıkka** bükli kaganka tegi süleyü birmiş* “Doğuda, gün doğusunda Bükli hakanına kadar sefer edivermişler.” (T.Tekin 1988: 38).

3.2.3.1. kün toğmış vakt

kün toğ- ~ kün tuğ-

< Tü. *kün* + *toğ-mış* + *vakt* : isim kökü + fiil kökü-fiilden isim yapma eki (sıfat-fiil eki)
+ isim kökü.

“Güneş’in doğuş zamanı, sabah” (AtaKuran 2004: 511).

toğ- fiili ile ilgili olarak Hamilton, ünlü o’dan çok u’ya yakındır demektedir. Doerfer buna dayanarak Tacikçe *tugulmiş* kelimesiyle ilgili olarak eski biçimin *tuğ-* olduğunu ileri sürmektedir (Hamilton 1998: 222).

tesbiḥ kıllırlar kéçe hem kün tuğmış vaḳtta (AtaKuran 2004: 511).

3.2.4. tañ

< Tü. *tañ* : isim kökü.

“Tan, şafak” (IrkBit 2004: 59).

“tañ” sözcüğü AzTü. *dan*, Başk. *tañ*, Kzk. *tañ*, Kırg. *tañ*, Özb. *tang*, Tat. *tañ*, Trkm. *dañ*, YUyg. *tañ* şeklindedir.

Oğuz Kağan Destanı’nda *tañ* sözcüğü *çang* şekliyle görülür: *tang* > *çang*. Arat, bu durumun şimdiye kadar hiçbir Türk şivesinde görülmeyen bir ses değişmesi olduğunu, bu yüzden de durumun bir müstensih hatası olabileceğini söylemektedir (OğuzK 1936: 42).

çang irde bolduk-da oğuz kağan-nung kurıkan-ı-ğa kün deg bir çaruk kirdi “Tan ağarınca Oğuz Kağan’ın çadırına güneş gibi bir ışık girdi.” (OğuzK 136, 139).

tañ tañlardı, udu yir yaradı, udu kün tugdı, kamağ üze yaruk boltı tir “Şafak söktü ve yer aydınlandı ve Güneş doğdu. Her şeyin üzeri aydınlık oldu der.” (IrkBit 26).

3.2.4.1. tañ atmak

< Tü. *tañ* + *at-mak* : isim kökü + fiil kökü-fiilden isim yapma eki (mastar eki).

“Tan yeri ağarmak (DLT-DİZİN 1999: 570); şafak sökmek” (EUTS 1993: 17).

tañ attı = *tan yeri ağardı* (DLT III, 356).

3.2.4.2. tañlamak

< Tü. *tañ-la-mak* : isim kökü-isimden fiil yapma eki-fiilden isim yapma eki (mastar eki).

“(Günle ilgili olarak) doğmak, ağarmak” (Hamilton 1998: 214).

Räsänen de sözcüğü *tañ-la-* şeklinde ele almaktadır (Räsänen 1969: 461).

yetting küin tañ tañlayur erkän ädgu ögli tegin uluy kübrüg toqtııp inçä tep yarlıyqadı “Yedinci gün şafak sökerken İyi Düşünceli Prens büyük davulu çaldırıp şöyle buyurdu.” (Hamilton 1998: 26).

3.2.4.3. tañlarmak

< Tü. *tañ-la-r-mak* : isim kökü-isimden fiil yapma eki-fiilden fiil yapma eki-fiilden isim yapma eki (mastar eki).

“(Tan) atmak, (şafak) sökmek” (IrkBit 2004: 59).

Clauson bu fiilin *tañla-* yerine bir yazım yanlışı olduğu görüşündedir. Erdal ise bu fiilin *tañla* “tan vakti, şafakleyin” zarfindan *-r-* ile türemiş bir fiil olduğu kanısındadır (IrkBit: 40) ki biz de Erdal’ın görüşüne katılıyoruz.

tañ tañlardı, udu yir yarudı, udu küin tugdı “Şafak söktü ve yer aydınlandı ve Güneş doğdu.” (IrkBit 26).

3.2.4.4. tañ üntürmek

< Tü. *tañ* + *ün-tür-mek* : isim kökü + fiil kökü-fiilden fiil yapma eki (ettirgenlik eki)-fiilden isim yapma eki (mastar eki).

“Tan ağarmak (ETY 1987: 856), (Güneş) çıkmak, (tan) atmak, (şafak) sökmek” (OTG 2003: 257).

Eski Türkçede *ün-* fiili, “çıkmak, tırmanmak; yükselmek, kalkmak” anlamlarındadır. Bu fiilden *-tür-* ekiyle “Güneş’in yükselmesi” anlamında bir fiil daha türetilmiştir.

bolçuka tañ öntürü tegdimiz “Bolçuya tan yeri ağarırken değdik.”
(ETY 112).

3.2.5. yarun

< Tü. **ya-r-u-n* : fiil kökü-fiilden isim yapma eki-isimden fiil yapma eki-fiilden isim yapma eki.

“Şafak, gün ağarması, tan atması” (EUTS 1993: 188).

Bkz. *yaruk*, *yaşuk*

3.2.6. yarın

< Tü. **ya-r-ı-n* : fiil kökü-fiilden fiil yapma eki-yardımcı ses-fiilden isim yapma eki.

“Sabah (IrkBit 2004: 63); yarın” (AH 1992: LXXII).

Köktürkçede “sabah” anlamında olan bu kelime Karahanlı Türkçesinde “yarın” anlamında kullanılmıştır.

Talat Tekin sözcük hakkında “Clouston bu sözcüğün Eski Türkçe *yarū-* ‘parlamak’ eyleminden türediğini ileri sürmüştür (ED: 970). Bu etimoloji doğru olamaz; çünkü bu eylemin ikinci hece ünlüsü *ı* değil, *u*’dur” demektedir (IrkBit: 35).

tensi men yarın kiçe altun örgin üze olurupan meñileyür men “Göğün oğluyum. Sabah akşam altın taht üzerinde oturarak mutlu oluyorum.” (IrkBit 18).

3.2.7. sata

sata ~ sīta (ED: 799; KB-DİZİN 1979: 398).

< Tü. *sata* : isim kökü.

“Şafak vakti” (ED: 799).

Clauson sözcük hakkında şunları kaydetmektedir: “Bu kelimeyi, bu listeye gerçek bir Türk astronomi terimi olduğu için değil, sözcüğün şimdiye kadar asıl doğasının anlaşılmadığı için ekliyorum. Sözcük *KB*’de en az dört kez geçmektedir: 4892, 4895, 5679. beyitlerde ve başka bir beyitte daha geçmektedir.

‘Ögdülmüş, Oğğurmış’a olan ziyaretinden döndüğünde evine gitti, yattı. Gün batımı ve hava samur rengini aldı. Dünya yüzeydeki kömür rengini aldı ve o da uykuya daldı. Tekrar kalktı ve başını kaldırdı. Doğuda ateş gibi bir şey belirdi ve yüzünü ilk defa açan gelin gibi parladı. Satanın örtüsü kalktı. Dünyanın karmaşıklığı beyaz bir mücevhere dönüştü.’ Bu şekilde iki pasajda da *sata*’yı görüyoruz. Kendi hâlinde ve *satanın örtüsü* şeklinde. Kelimen yazılışı ise farklılık göstermektedir. Fergana nüshasında kelime *s.ta* olarak, ilk hecede ünlü olmadan yazılmaktadır. Kahire nüshasında da bu şekilde ve *fatħa* şeklinde yazılmıştır. Viyana nüshasında ise *sīta* şeklinde iki yerde geçmektedir. Bu yüzden *sīta* yerine *sata* şekli tercih edilmektedir. Bu yazım şekli de Arat’tan alınmıştır. Radloff üç pasajında kelimeyi ‘Güneş’ olarak çevirmiştir ki bu, tamamen yanlıştır. Ayrıca kelimeyi *sada* olarak kullanmıştır. Arat ise *sata*’yı ‘mızrak’ olarak, *sata kalkanı*’nı da ‘mızraklar ve kalkan’ olarak çevirmiştir. Kelimenin böyle anlamlandırılması da doğru değildir. Sözcüğün geçtiği dört örnek cümleyi göz önünde bulundurduğumuzda olayın akışı şu şekilde görülmektedir: 1. satanın görünüşü 2. gündoğumu 3. satanın kalkanının görünüşü. Anlaşılan o ki, kelimenin anlamı ‘şafak vaktinin ışığı’ gibi bir şey olmalıdır. Bu durumda *sata*’nın tek başına anlamı ‘şafak

vakti'dir. Böyle olunca da Redhause'un 'engin şafak ışığı' olarak çevirdiği bu kelime Arapça bir sözcük olan *sati*'nin yanlış kullanılmış hâlidir." (Clauson 1964: 365,366).

Clauson, etimoloji sözlüğünde ise şunları söylemektedir: "*Early Turkish Astronomical Terms* başlıklı makalemizde bu sözün Arapça *sati*' 'şafak' ile ilişkili olup olmadığını tartışmıştık. Bundan dolayı sözcüğün anlamları arasında 'mehtap' da vardır." (ED: 799).

'abir bürkirer teg tünerdi kalık
sita kıptı yirdin yağıldı butık (KB / 4892).

3.3. Güneşin Yükselmesi, Gün Ortası

3.3.1. kuyaş ödi

< Tü. *küy-ey* + *öd-i* : fiil kökü-fiilden isim yapma eki + isim kökü-üçüncü teklik şahıs iyelik eki.

"Gün ortası" (DLT-DİZİN 1999: 390).

türk vakit anlamına gelen bir kelimedir. türk kuyaş ödi = gün ortası.
(DLT I, 353).

3.3.2. kün ortusu

< Tü. *kün* + *ortu-sı* : isim kökü + isim kökü-üçüncü teklik şahıs iyelik eki.

"Gün ortası, cenup; öğle vakti" (ETY 1987: 816).

kün ortu yütürüp, *tün ortu kanta negüde bulgay ol, tir* "Güpegündüz kaybedip gece yarısı nerede, nasıl bulacak der." (IrkBit 24).

3.3.3. öyle

< Tü. *öd-le-g* : isim kökü-isimden fiil yapma eki-fiilden isim yapma eki.

"Öğle vakti (Oğuzca)" (DLT-DİZİN 1999: 470).

Hasan Eren bu sözcüğün “gün ortası” anlamını verdikten sonra konuyla ilgili olarak şunları kaydetmektedir: “Trkm. *öyle* ‘öğleden sonraki vakit’, Nog. *üyle* ‘öğle, öğle vakti’. Kaşgarlı Mahmud’un tanıklığına göre Oğuzlar *öyle* ‘öğle vakti’ biçimini kullanırlar. Buna karşılık Eski Kıpçakçada *özle* olarak geçer. Türkçede *öd* ‘zaman, vakit’ kökünden *-le* ekiyle yapılmıştır. Türkçe *dünle* ‘geceleyin’ (*dün* < *tün* ‘gece’), *tañla* veya *dañla* (*tañ*, *dañ* ‘sabahın gün doğmadan önceki vakti’) ‘sabahleyin, sabah vakti’ örneklerinde olduğu gibi. Brahmi yazısına dayanarak *öd* yerine *üd* biçimi benimsenmiştir. Eski Türkçe *-d-* sesinin diyalektlerin büyük bir bölümünde *-z-* durağı yoluyla *-y-*’ye çevrildiğini biliyoruz. Örneğin; Eski Türkçe *adak* biçimi *azak* durağından geçerek Türkçede *ayak*’a dönüşmüştür. Buna göre Eski Türkçe *öd* de *öy*’e çevrilmiştir. O bakımdan Türkmencede geçen *öyle* biçimi etimolojik bir biçimdir. Türkçede kullanılan *öğle* biçimi ise etimolojik bir yazım değildir.” (Eren 1999: 313). Nişanyan, sözcüğün kökünün Etü. *ödh* ‘vakit, zaman, saat’ olduğunu söylemiştir (Nişanyan 2003: 338). Clauson ise sözcüğün *ödleg* şeklinde olduğunu söylemiş, **ödle-* biçimini vermiştir (ED: 55,56).

Biz de sözcüğün etimolojisini bu şekilde (*öd+le-g*) düşünüyoruz. Bizce bu sözcük, Hasan Eren’in belirttiği gibi *öd+le* şeklinde düşünülemez; çünkü Türkçede isimden isim yapan *-le* ekini bulmak güçtür. O bakımdan ‘zaman’ anlamı taşıyan *öd* ismi *-le* ekiyle önce fiil yapılmış, *g* ile de isim yapılmıştır. Sonra ise sondaki *g* düşmüştür. Bu da Türkçede yaygın bir olaydır. Sondaki *g* sesinin düşmesiyle de aslında isimden fiil yapan *-le* eki, isimden isim yapan bir ek gibi gözükmemektedir.

öyle: öğle vakti. Oğuzca (DLT I, 113).

3.4. Güneşin Batışı

3.4.1. akşam

< Far. “Akşam” (DLT-DİZİN 1999: 14).

Hasan Eren bu sözcüğün İran kökeninden (Far. *şâm*) gelen bir alıntı olduğunu belirtmiştir (Eren 1999: 6).

akşam: *Akşam, gün inme zamanı* (DLT I, 107).

3.4.2. batar

< Tü. *bat-ar* : fiil kökü-fiilden isim yapma eki.

“Batı” (KB-DİZİN 1979: 65).

yime yarlıkağıl kamuğ mü'miniğ

toğardın batar ka tegi ay arığ (KB / 6512).

3.4.3. kiçä

kiçä ~ kiçe (OTG 2003: 247; IrkBit 2004: 55).

< Tü. **ke-ç-e* : isim kökü-isimden isim yapma eki-isimden isim yapma eki.

“Akşam, akşamleyin” (OTG 2003: 247; IrkBit 2004: 55).

Güneş battıktan gün ağarmaya başlayıncaya değin geçen süre anlamındaki *gece* (Etü. *kiçe*) sözcüğü Köktürkçede “akşam, akşamleyin” anlamında; Karahanlı Türkçesinde ise “gece, geceleyin” (AtaKuran 2004: 434) anlamında kullanılmaktadır.

Clauson bu sözcüğün *kēç-* “to be late” eyleminden türetildiği görüşündedir (ED: 694). Erdal’a göre ise bu sözcük *ken* ve *kedın* sözcüklerinin de kökü olan eski bir **ke* adından gelmektedir. Talat Tekin de bu sözcüğün eski verme-bulunma eki almış biçimi olduğunu söylemektedir (IrkBit: 35). Hamilton **ke* adının “sonra, sonraki, arka, arkada, içinde; batı” anlamlarında olduğunu ve bundan türeyen *kīm*, *kēç*, *kīz*, *kīr-* vb. sözcüklerin uzun ünlülü olabileceğini söylemektedir (Hamilton 1998: 192). Hasan Eren *gece* sözcüğünün Türkçe *kiç* (*kéç*) kökünden çıktığını, Türkçe *kiç* ‘uzun (süre)’, Orta Türkçede ise *kiç* (veya *kéç*) ‘geç (vakit)’ anlamına geldiğini, çağdaş diyalektlerde de bu anlamda kullanıldığını söylemektedir: Türkçe *geç*, Trkm. *giç* ‘geç’, Tat. *kiç* ‘akşam; geç’, Başk. *kis* ‘akşam’, Nog. *keş* ‘akşam; geç’, KKlp. *keş* ‘akşam; geç’, Kırg. *keç*

‘akşam; geç’, Özb. *keç* ‘akşam; geç’, Yak. *kiäsä*, Çuv. *kaś* ‘akşam’. Hasan Eren, yazısının devamında “bu verilere göre *gece* biçiminin *-e* (~ *-a*) takısıyla yapılmış bir biçim olduğu anlaşılıyor: *kīç̄-e* > > *gece*. Eski ve yeni diyalektlerde *gece* yanında *tün* adı da kullanılmaktadır” demektedir (Eren 1999: 150).

tensi men yarın kiçe altun örgin üze olurupan meñileyür men “Göğün oğluyum. Sabah akşam altın taht üzerinde oturarak mutlu oluyorum.” (IrkBit 18).

3.4.3.1. keçelik

< Tü. **ke-ç-e-lik* : isim kökü-isimden isim yapma eki-isimden isim yapma eki-isimden isim yapma eki.

“Gece” (AtaKuran 2004: 434; DLT-DİZİN 1999: 290).

3.4.3.2. keçälig üd

< Tü. **ke-ç-e-lik* + *üd* : isim kökü-isimden isim yapma eki-isimden isim yapma eki-isimden isim yapma eki + isim kökü.

“Akşam vakti” (Hsüan 1975: 151).

tep tedi “ ol oq kün toquz yangı-qa keçälig üdtü samtso açarı pryan-dın ünüp pryan kedinki suv ögän / ... “deyip dedi. Aynı gün, (ayın) dokuzunu günü, akşam vakti Tripiṭaka üstat hücrelerinden çıkıp, hücrenin arkasındaki su arkı” (Hsüan Tsang s. 31/64).

3.4.4. kirmäk

< Tü. *kir-mäk* : fiil kökü-fiilden isim yapma eki (matar eki).

“Batmak (Güneş)” (EUTS 1993: 75).

balıklar ölüm kapıgına kirip agt-arılı tōngderilü agımayurlar erti
(AY 601/11).

kün tngri kirdi yir içintä yrumağı tıñldı. kök qalıy-ta uçar quş uçu
umadın turdı (TT. I 7, 22)

ol ö-dün tngri ilig toiqa kirip didmin başı-nga urdı (TT. I 8, 67)

3.4.5. kün batmak

< Tü. *kün* + *bat-mak* : isim kökü + fiil kökü-fiilden isim yapma eki (mastar eki).

“(Güneş) batmak” (AtaKuran 2004: 253).

3.4.5.1. kün batǵalmak

< Tü. *kün* + *bat-ǵa-l-mak* : isim kökü + fiil kökü-fiilden isim yapma eki-isimden fiil yapma eki-fiilden isim yapma eki (mastar eki).

“Batmak üzere olmak” (KB-DİZİN 1979: 65).

sevincin toǵar erdi toǵmıǵ künüm

künüm batǵalır teg yarumaz tünüm (KB / 1072).

3.4.5.2. kün batsıǵ

< Tü. *kün* + *bat-sıǵ* : isim kökü + fiil kökü-fiilden isim yapma eki.

“Gün batısı (T.Tekin 1988: 124); batıǵ (EUTS 1993: 24; ETG 2000: 267).”

ilgerü kün toǵsıǵka birigerü kün ortusıñaru, kurıǵaru kün batsıǵıña
yırıǵaru tün ortusıñaru, anta içreki bodun ko[p] m[añ]a kör[ür
“İleri(de) gün doğusuna, güneyde gün ortasına kadar, geride gün

batısına (ve) kuzeyde gece ortasına kadar bu (sınırlar) içindeki (bütün) halklar hep bana tâbidir.” (T.Tekin 1988: 2,3).

3.4.5.3. kün batuş

< Tü. *kün* + *bat-u-ş* : isim kökü + fiil kökü-yardımcı ses-fiilden isim yapma eki.

“Batı” (OğuzK 1936: 54).

bu aldun ya kün doğışı-d(ı)n da kün baduşığa-ça degen irdi “Bu altın yay gün doğusundan ta gün batısına kadar ulaşmıştı.” (OğuzK 318).

3.4.6. ornamak

< Tü. *or-u-n-a-mak* : isim kökü-yardımcı ses-isimden isim yapma eki-isimden fiil yapma eki-fiilden isim yapma eki (matar eki).

“Güneş batmak, kaybolmak” (DLT-DİZİN 1999: 441).

Marcel Erdal, kelimeyi *orun+a-* şeklinde incelemiştir (Erdal 1991: 422). *DLT*’de bu kelimenin anlamları “yerleşmek, yer tutmak, yer edinmek; Güneş batmak, kaybolmak” olarak verilmiştir (DLT-DİZİN 1999: 441). Dolayısıyla sözcüğün kökü “yer” anlamındaki *or* ismiyle ilgili olmalıdır. *orun* “yer, mekan” anlamında olduğuna göre *orna-* da Güneş’in yerini değiştirmesi; yani batması anlamına gelmektedir.

güneş kayboldu anlamına kün ornadı denir (DLT I, 289).

3.4.7. şeb

< Far. “Gece” (AtaKuran 2004: 636).

hem yana nişân olarka şeb, çıkarur-miz anıñdın kündüzni (AtaKuran 2004: 636).

3.4.8. tün

< Tü. *tün* : isim kökü.

“Gece, geceleyin (T.Tekin 1988: 176); dün” (AtaKuran 2004: 697).

tün, başlangıçtan beri Türkçede kullanılmış bir kelimedir. Bugün, Oğuz grubu dışındaki lehçelerde *tün/tön* ‘gece’ anlamına gelirken *keçe* ve onun ses değişmesine uğramış biçimleri ‘dün’ anlamına gelmektedir (Kara 2004: 63).

tün ile ilgili diğer sözcükler ise şunlardır: **tünle** “Geceleyin, gece” (AtaKuran 2004: 697), **tünle ... eltmek** “Geceleyin götürmek” (AtaKuran 2004: 697), **tünemek** “Gecelemek” (DLT-DİZİN 1999: 670), **tünärmäk** “Karanlık basmak (ETG 2000: 303); gece olmak” (DLT-DİZİN 1999: 670), **tünetmek** “Karartmak (AH 1992: LXVI); geceletmek” (DLT-DİZİN 1999: 670), **tünerig** “Karanlık” (ÜçHik 1946: 119).

kün ortu yütürüp, tün ortu kanta negüde bulgay ol, tir “Güpegündüz kaybedip gece yarısı nerede, nasıl bulacak der.” (IrkBit 24).

3.4.9. ülüz

< Tü. **ü-l-ä-z* : fiil kökü-fiilden isim yapma eki-isimden fiil yapma eki-fiilden isim yapma eki.

“Sönük (Güneş)” (EUTS 1993: 177).

*kök kalık yüüzinteki kün teñri rahuka sikirtmiş teg yaruksuz yaşuksuz
öñsüz öles boltı.* (AY 617/7).

3.5. Yer

3.5.1. ér

ér ~ ir (DLT-DİZİN 1999: 187; KB-DİZİN 1979: 199).

< Tü. *ér* : isim kökü.

“Yerin güneye bakan Güneşli tarafı” (DLT-DİZİN 1999: 187; KB-DİZİN 1979: 199).

Bkz. *yer*

*öz köz ir kışlağ = adam kendi işini kendi yaptı, başkasına bırakmadı.
Bu, kışlağın güney tarafını alan adam gibidir. (DLT I, 464).*

3.5.2. öñ yer

< Tü. *öñ* + *yer* : isim kökü + isim kökü.

“Güneşli yer” (ETY 1987: 829).

Clauson, *öñ* sözcüğünün “ıssız, terk edilmiş” anlamlarını vermekte ve sözcüğün kullanıldığı tarihî metinlerden örnekler sunmaktadır (ED: 168).

özlük at öñ yirde arıp oñup toru kalmış “Bir binek atı çölde yorgunluktan (ve susuzluktan) bitkin hâlde kalakalmış.” (IrkBit 20).

3.5.3. kuz

< Tü. *kuz* : isim kökü.

“Güneş görmeyen yer, gölgeli yer (DLT-DİZİN 1999: 390); kuzey” (KB-DİZİN 1979: 295).

Hasan Eren bu sözcük hakkında; “Ağızlarda *guz* ‘Güneş almayan yer’ olarak geçer. Deny, bu sözü *kuytu* ‘gün ışığı almayan yer’ ve *kuytak* ‘çukur, kuytu yer’ biçimleriyle birleştirmiştir. Onun Türkçe *kuz*’daki -z’ nin -y’ye çevrilmesini Eski Türkçede -ğ’den yola çıkarak açıklaması düşündürücüdür. Deny’nin Türkçe *yaz* ve *yay* biçimlerini tanık olarak vermesi ilginçtir.” demektedir (Eren 1999: 272).

kuzda kar eksümes, koyda yağ eksümes = kuzayda kar, koyunda yağ eksik olmaz (DLT I, 326).

4. Ay

“Ay” sözcüğü, *Gökbilim Terimleri Sözlüğü*’nde “yerin uydusu olan gök cismi” şeklinde tanımlanmaktadır (Kızılırmak 1969: 6). Eski Türkçede “Ay” ile ilgili terimler şunlardır:

4.1. ardır

ardır ~ ardir (EUTS 1993: 12; ETG 2000: 261).

< Skr. *ārdrā* “Kamerin menzillerinden biri (ETG 2000: 261); bir yıldız adı (EUTS 1993: 12).”

*üç ygrmi-gä ingir-tä köşünür kriğik-tä **ardır**, punarvasu-ta bağar...*
(TT VII 1/23).

4.2. ay

< Tü. *ay* : isim kökü.

“Ay, kamer (ETY 1987: 766); (gökteki) ay (TekinMaitr 1976: 356).”

Bu sözcük modern lehçelerin çoğunda da “ay” şeklindedir.

Clauson *ay* sözcüğünü bir gök cismi ‘the moon’ olarak tanımlamış ve zaman birimi olan *ay*’ın ‘month’ gök cismi olan *ay* ile aynı kökten olduğunu dile getirmiştir (ED: 265). Sevan Nişanyan, sözcüğün Eski Türkçede de *ay* şeklinde olduğunu söylemiş ve sözcüğü “gök cismi ve süre birimi” olarak açıklamıştır (Nişanyan 2003: 33). Andreas Tietze de Clauson’un görüşünü benimsemiş ve sözcüğe Türkiye Türkçesinden örnekler vererek konuyu açıklamaya çalışmıştır (Tietze 2002: 232).

Kelime, Köktürk yazılı metinlerde şu şekilde tanıklanmıştır:

*Tör apa içreki ben beş yeğirmi yaşda inim eçim konçuyım [a] buna arıldım [a] sizime kün **ay** [a] azdım [a]* “Ben içteki Tör Apa; on beş yaşta küçük kardeşim, ağabeyim, prensesim(den) mükedder ayrıldım.

Sizlerim(den) Güneş, ay azdım (= dalâlete düştüm).” (Begre Yazıtı a 2; ETY 1987: 481).

Kök teñridä kün ay azdım yuta sizimä adrılıtım “Mavi semada güneş, ay azdım ne çare: sizlerimden ayrıldım.” (Elegeş Yazıtı 10; ETY 1987: 590,591).

Uygur döneminde ise şu şekilde geçmektedir:

(küin) ay tengri körkin belgürtü(p) ... (n)omlayu yarlıkap kutgaru yarlıkadı “Güneş (veya) ay tanrısı kılığına girip ... haşmetle vaaz vererek haşmetle kurtardı.” (TekinMaitr 4/1).

Ay küni pakçanta ... tapınğay udunğaylar “Ayın her günü istiğrâka (dalmış) tapınacaklar, hürmet edecekler.” (TekinMaitr 109/33).

Ķutluğda kutluğ siz eriür siz kim muntağ türlüig oğulluğ erdnig on ay tüini Ķarnınta kötürü tutdunguz siz “Bahtiyarlar bahtiyarı sizsiniz ki bunu gibi bir oğul cevherini on ayın gecesi karnınızda taşıdınız.” (TekinMaitr 90/13).

“Tabiat unsurlarının ilkçağ toplum hayatı üzerindeki tesiri inkâr edilemez bir gerçektir. Bütün hayatı boyunca tabiatla mücadeleye mecbur tutulan her insan topluluğu, yaşama hakkı karşılığı olur ona, hem boyun eğmek, hem de gereken saygıyı göstermek mecburiyetinde idi. Gündelik hayatın her an dümenini elinde tutan ve çeşitli vazifeler üzerine almış bulunan tabiat unsurları arasında, hiç şüphesiz mühim rol oynayanlardan biri de “Ay” ve “Güneş” olmuştur. Türk epik eserlerinde de yer almış bulunan tabiat unsurları bu “ay” ve “güneş” telâkisi, tesadüfe bağlı basit bir olay olarak düşünülemez. Bu, her şeyden önce eski toplum hayatında, sağlam bir yer tutmuş olan sema alâmetlerine karşı saygı geleneklerinin bir bakiyesidir. Buna göre de, çok eski maziye götürülecek olan bu “Ay” ve “Güneş” unsuru, herhâlde eski Türk kültürüne bağlı halk estetik ölçülerinin birer tezahürü ve belirtisi mahiyetinde olmuştur. Birbirinin ayrılmaz

arkadaşlık vazifesini gören bu ikiz unsur, hayat şartları icabı Orta-Asya Türklüğünün eski Şamanizm çağının esas unsurları olmuş ve halk hayatının nâzım idarecisi durumunda bulunmuştur. Tamamıyla bir “kült” haline getirilen bu telakki, bünyesindeki tesir ve tepkisini, olduğu gibi Şamanist Türkün bütün hayat cephelerinde belirlemiştir. Çin kaynaklarının verdiği bilgi, bunu tamamıyla teyit etmektedir.

Nitekim, hayatını bu kabil çeşitli kültürler üzerine kurmuş olan Altay şaman Türkleri “Güneş”e and içmeyi sıkı bir formüle bağladıkları gibi, Müslüman Mişer Türkleri de aynı geleneği, bugün bile, yaşatmaktadır. Buna göre de Altaylılarda “Güneş” ‘ana’; “Ay” da ‘ata’ mevkiine yükseltilmiş mümtaz aile yapıcılarıdır. Hattâ “Ay” ve “Güneş” birer kült olarak, dünya yaratılışı efsanesinde de yer almıştır. Ülgen’in oturduğu dağ bu iki unsurun nimetinden faydalandığı gibi, ilk insanın yaratılış efsanesine göre de ilk yaratılan insan “ay-baba” mânasına gelen “Ay-Atam” adını almıştır. Bu kabil adlandırmalar Türk antroponimisinde beklenilenden çok fazla bir yer tutmaktadır. Bunlar “Kün-toğdı” antroponimi üzerinde duran V. V. Barthold, bu adın eski Türklerdeki “güneş doğması”na dair, halk muhayyilesinde yerleşmiş olan bir külte bağlanmakta tereddüde düşmüştür. Kara Kırğız Türklerinde aynı “Ay” kültü bugün dahi bütünü ile mevcuttur. Aşağı yukarı Yakut Türklerinde de “Ay” ve “Güneş”i kutsayan yerli bir bayrama rastlanmaktadır. Anlaşılan, Şamanist Türk halkalarının hayatında bu iki kült, bir nevi kaçınılmaz hayat şartlarından biri olmuştur. Büyük ihtimalle, önceleri Orhun Türk kağanları lâkaplarında kullanılan “Ay” kelimesi, millî bir Şaman geleneğinden olduğu hâllerde, daha sonraları Budist ve Mani dinleri mensupları olan Uygurlarca da kullanılmıştır.

Nitekim, Türk Uygur hanlarının unvanları başında, bir nevi imtiyaz unsuru olarak yer alan “Ay” kelimesi üzerinde duran F. W. K. Müller, bunun Türkler arasındaki yayılışını, Şamanizm dinine değil, bilakis Mâni dininin Türkler arasındaki gelişmesine bağlamaya çalışmaktadır. Bu din ise bilindiği üzere Sâsâni’lerden imparator Şâpur’un zamanında (242-273) ortaya çıkmış bulunmaktadır. Halbuki, bu din Uygurlarca ancak Böğü Kağan zamanında kabul edilmiştir. İki tarih arasında en azı beş yüz yıllık bir aralık olduğuna bakılacak olursa, herhalde ileri sürülen fikir de gevşemiş olacaktır.

“Ay”ın Maniheistler tarafından da sayıldığı kabul etmekle beraber, Türklerin bu tabiat unsurunun sayılmasını ve yüceltilmesini, Maniheistlerden öğrenmelerine asla ihtiyaç yoktu. Bir defa, Orhun âbideleri yazı sisteminde, Tukiyu Türklerine mahsus olmak üzere, Ay temsili üzerine “Ay” hecesine ifade bir işaret mevcut olmuştur ki, bu işaretin varlığı, bu unsurun Türklerce tanındığını ve bilindiğini göstermektedir. Kaldı ki, Çin kaynakları dahi, eski Hun imparatorunun “Teñri” ve “Mukaddes yer” tarafından himaye gördüğü gibi, “Ay” ve “Güneş” tarafından da kutsal sayıldığını bildirmektedir. Buna göre Hun imparatorları, bir dereceye kadar “Ay” kültürüne bağlı kalmış, ona tapmışlardır.

Bu kadar bariz ve kesin olmamakla beraber Gök-Türkler de, Şaman dinine bağlı olmaları hesabı ile, Ay ve Güneşi kutsal saymışlardır. Zira bu iki mefhum Türkler için, belirli bir mana ifade etmekten geri kalmamıştır. Daha sonraki zamanlarda ise “Ay” ve “Güneş” kültürüne Türk adlarında da rastlanmaya başlanmıştır.” (Caferoğlu 1965: 19-21).

Eski Türklerin aya çok önem verdikleri gözükmektedir: Hiong-nu’lar gündüz Güneş’e, gece Ay’a ibadet ederlerdi. Bunlar savaşlarını Ay’ın hareketine göre tanzim ederler; Ay büyüdükçe hareketlerini ilerletirler, küçüldükçe geri çekilirlerdi. Moğollar da bir işe girişecekleri zaman Ay başlangıcını veya on dördünü beklerlerdi. Yakutlar, İrkutsk ve Lena arasına geldikleri vakit komşuları Buryatlar, onları buradan kovmayı düşündülse de o sırada Ay bütün olmadığından savaştan sakındılar. (Turan 2004: 44).

4.2.1. tolun ay

tolun ~ tulun (ETG 2000: 301; EUTS 1993: 165).

< Tü. *tol-u-n* + *ay* : fiil kökü-yardımcı ses-fiilden isim yapma eki + isim kökü.

“Ayın bedir hali, dolun ay (ETG 2000: 301); ayın on dördü” (DLT-DİZİN 1999: 52).

Clauson da bu sözcüğün kökünün *tol-* fiili olduğunu belirtmiş ve tarihî lehçelerden örneklerle konuya izah getirmeye çalışmıştır (ED: 501).

Türklerin gündelik yaşamlarında önemli olan işlerini Ay’ın hareketlerine göre belirlediklerinden yukarıda söz etmiştik. Türklerde, önemli olan işler Ay’ın büyüdüğü

zamanlarda; kişiyi zora düşürecek şeylerse Ay'ın küçüldüğü zamanlarda yapılırdı. Hunlardan beri Ay'ın hâllerinin gözlendiği, Ay ile beraber hareket edildiği, özellikle de askerî hareketlerin Ay tarafından yönlendirildiği Çin kaynaklarınca belgelenmiştir. Köktürkler savaş hücumlarını başlatmak için Ay'ın dolunay durumuna gelmesini beklerlerdi (Roux 2002: 137).

Türk mitolojisine göre Ay'ın evreleri şöyle açıklanır: “Ay bazen dolunay, tepsi gibi büyük ve parlak olur; bazen de küçülür ve donuklaşır. Elbette ki insanlar, bunun sebebi nedir diye, akıllarını yormuş ve düşünmüşlerdi. Ay niçin küçülür ve niçin büyürdü? Herhalde ay, her küçüldükçe onu bir şey yemekte ve bitirmekte idi. Bunu yiyebilecek şey de, kutsal kurtlardan başka bir şey olamazdı” (Ögel 2002: 198). Mitolojiye göre Türkler, Ay'ın evrelerindeki hâlleri kurtların yemesi şeklinde düşünmüşlerdir.

*ärtmâkindin birkçan üslünçü-si **tolun ay** beş ygärmi tünlä-sintä* (BT III / 59).

İçinde “ay” sözcüğü bulunan ve gök bilim (astronomi) terimi olmayan sözcükler ise şunlardır: **oglak ay** “Yeni günden -nevruz- sonra gelen ilk bahar” (DLT-DİZİN 1999: 52), **uluğ oglak ay** “Oglak aydan sonra gelen yıl parçası” (DLT-DİZİN 1999: 52), **uluğ ay** “Yaz ortası” (DLT-DİZİN 1999: 52).

4.2.2. ay ayaz

< Tü. *ay* + *aya-z* : isim kökü + isim kökü-isimden isim yapma eki.

“Aydınlık, mehtaplı gece” (EUTS 1993: 18).

Bkz. krş. *kök ayaz*

ay ayaz (*navaz?*) *inal arıg ayaz inal* (Pfahl 23,16).

4.3. yalçık

< Tü. **ya-l-çık* : fiil kökü-fiilden isim yapma eki-isimden isim yapma eki (küçültme eki).

“Ay” (KB / 137).

Sadece *Kutadgu Bilig*'de geçen ve *ay* anlamında kullanılan bu sözcük *Kutadgu Bilig*'in dizininde yer almamaktadır.

Clauson, bu sözcüğün *Kutadgu Bilig*'in yazarı tarafından icat edildiğini söylemektedir. Gerçekten de “Ay” karşılığı olarak kullanılan *yalçık* sözcüğü yalnızca bu kaynakta görülmektedir. Clauson, *yalçık*'ın *yaşuk*'tan analogi yoluyla yapıldığından şüphelenmektedir. Araştırmacı, bu kelimenin *yal-çık* olarak da düşünülebileceğini; fakat *-çık*'ın tanınmış bir ek olmadığını ifade etmektedir (ED: 921).

Kelimenin kökünün **yalçı-* fiili olduğu da düşünülebilir. Çünkü Eski Türkçede “iştirak etmek, katılmak” anlamına gelen *yalçı-* (EUTS 1993: 183) diye bir fiil vardır. Fakat burada kullanılan **yalçı-* fiilinin *yalçık* ile anlamsal ilgisini kurmak güçtür. O hâlde *yalçık* kelimesinin kökünü “parlamak, ışık” anlamına gelebileceğini düşündüğümüz **ya-* fiilinde aramak gerekir. Çünkü Ay'ın da ışıkla, parlaklıkla ilgisi vardır. **ya-* fiilinden *-l* ile isim yapılmış, *-çık* ile de küçültme anlamı verilmiştir.

Kutadgu Bilig'de *Ay*, gezegenlerle birlikte düşünülmüştür (bkz. 130-141. bölümler). Bu, değişik bir astronomi anlayışıdır. Ay; Satürn, Jüpiter, Mars, Güneş, Mars, Venüs ve Merkür'den sonra gelmektedir. Bu durum *KB*'de geçen şu beyitte anlatılmıştır:

bularda eñ altın bu yalçık yorır
yaşık birle utru bağıssa tolır (KB / 137).

4.4. purnavası

< Skr. *purnavası* “Ayın 28 menzilinden (nakşatra) birinin adı, İkizler burcu” (Hsüan 1975: 167).

*–iniür ärkän “ kördi taydın yingaq tört yol yurüng yelü kögän taydıñqı
üç yultuzdın küntün yingaq kölip purnavası yultuzqa tägilip samtso
açarı yağmış pryan–qa enip tıylıp turmış–ın adırtlıy kördi “–nır iken
(şunu) gördü: kuzey yönünde dört yol (=dört tane ayrı ayrı) beyaz
gökkuşağının kuzeydeki üç yıldızdan güneye doğru gelip, İkizler
burcuna değıp, Tripişaka üstadın yattığı hücreye inip, içeri girip
durduğunu ayrıntılı olarak gördü”* (Hsüan Tsang s. 43/71-72).

4.5. sinçau

< Çin. *hsin-ch’aa* “Şematik ay sisteminin bir parçası” (EUTS 1993: 135).

ai küni kirür yiti yangı–ya sinçau kirür (TT VII 6/9).

4.6. soma

< Skr. *soma* “Ay (kaymer)” (ETG 2000: 294).

*üçünç ai, bir yangı–sı uluy pi topraq qutluγ, it küñ grax–ı soma pa küñ
ol ud, qoin qoiyu...* (TT VII 6/13).

4.7. şatabiş

şatabiş ~ satabiş ~ şatabiç (ETG 2000: 295; EUTS 1993: 130,142).

< Skr. *şatabhisaj* “Ayın bir menzili, bir yıldız adı” (ETG 2000: 295; EUTS 1993: 130,142).

satabiş bir tün bir küñ turur (TT VII 3/23).

4.8. may

< Ac. “Ay, mah” (ETY 1987: 818).

*yürün taş urmızt tözlüg ol sarıg taş nagıd tözlüg ol kara taş kiwan
tözlüg ol tig taş **mag** tözlüg* “Açık taş Jüpiter aslındadır. Sarı taş
Venüs esasıdır. Kara taş Satürn esasıdır. Sarı kırmızı taş Ayın
esasıdır.” (ETY 1987: 250).

5. Yıldızlar

Bu bölüm, “Yıldız” ve “Yıldız İsimleri” olmak üzere iki ana başlık altında incelenmiştir.

5.1. Yıldız

Gökbilim Terimleri Sözlüğü’nde “yıldız” sözcüğü “gökyüzüne serpilmiş ışıklı noktalardan her biri” şeklinde tanımlanmıştır (Kızılırmak 1969: 110).

5.1.1. yultuz

yultuz ~ yulduz (EUTS 1993: 198; AtaKuran 2004: 423).

< Tü. **ya-l-tuz* : fiil kökü-fiilden isim yapma eki-isimden isim yapma eki.

“Yıldız; Burç; Planet, gezegen” (EUTS 1993: 198).

“yultuz” (*yıldız*) sözcüğü AzTü. *ulduz*, Başk. *yondo*, Kzk. *julduz*, Kırg. *cıldız*, Özb. *yulduz*, Tat. *yoldız*, Trkm. *yıldız*, Yak. *sulus*, Çuv. *soldor* YUyg. *jultuz* biçimindedir.

Räsänen, sözlüğünde *yultuz* ~ *yulduz* sözcüğünün tarihî ve modern lehçelerdeki şekillerini vermiş ve kelimenin kökeni hakkında herhangi bir açıklama yapmamıştır (Räsänen 1969: 210).

Ahmet Karadoğan, *yıldız* sözcüğünü şu şekilde incelemiştir:

“*yıldız* < *yıl - ı - t - ı - z* : fiil kökü – yardımcı ses – fiilden fiil yapan ek (ettirgenlik eki) – yardımcı ses – fiilden isim yapan ek.

Türkiye Türkçesinde de yaygın olarak kullanılan *yıldız* ‘Güneş ve Ay dışında gök yüzünde görülen ışıklı gök cisimlerinden her biri’ anlamındadır. Clauson, kelimenin tarihî ve modern lehçelerdeki şekillerine değinmiş; fakat kökü hakkında bir şey söylememiştir (ED: 922,923). Kelimenin kökü *yıl- / yal-* ‘parlamak’ fiiline dayanmaktadır. Fiile bu hâliyle hiçbir yerde rastlanmaz; ancak türevleri çeşitli lehçelerde ve metinlerde görülmektedir. Türkçede *yıldıra-* fiili Eski Uygur Türkçesinden beri kullanılmaktadır.

Bu fiildeki *-dır* ve *-a* kısımlarının fiilden fiil yapma ekleri olduğu açıktır. Bu durumda fiil rahatlıkla *yıl-* köküne indirilebilir” (Karadoğan 2001: 99). Karadoğan’ın burada bahsettiği *yıldıra-* fiilini Şinasi Tekin şu şekilde tahlil etmiştir: *yaltra-* < **ya-l-tır-a-* : fiil kökü-fiilden isim yapma eki-isimden fiil yapma eki-fiilden fiil yapma eki (TekinMaitr 1976: 318).

Fatma Özkan, konuyla ilgili bir çalışmasında Türkiye Türkçesinde varlığını sürdüren *yıldız*, *yıldırım*, *ışık*, *ışın*, *alev*, *yalım*, *yalın*, *alaz/yalaz* kelimelerinin ortak **ya-* fiil kökünden türediği fikrini ortaya koymaktadır. Araştırmacı bu düşüncesini Türkçenin tarihî lehçelerinde geçen *yaruk*, *yaşuk*, *yalañgu/yalagu*, *yaltrak/yaldırak*, *yaktu*, *alaz/yalaz*, *yalım*, *yalman* sözleri ile desteklemeye çalışmaktadır (Özkan 2003: 157-179). “Brockelmann kelimenin etimolojisini < *yul-duz* şeklinde yapmakta ve ek ile ilgili *kündüz*, *baldız*, *munduz* örneklerini vermektedir” (Toprak 2005: 21). Eski Türkçe *yultuz* kelimesinin kökü “parlamak, ışımak” anlamındaki tahmini bir **ya-* fiil köküne bağlanabilir. Bu kökten *-l* ile isim yapılmış, sonra da *-tuz* eki gelmiştir diye düşünüyoruz. Tarama yaptığımız eserlerde “parlamak, ışımak” anlamını veren bir **ya-* köküne rastlamadık; fakat *yula* “meşale, bomba”, *yulağ* “ışık”, *yulka* “meşale” (EUTS 1993: 198) sözcüklerini tespit ettik. Bu sözcüklerden hareketle *yultuz*’un kökü “ışımak, parlamak” anlamına gelen tahmini bir **ya-* fiili olmalıdır. Bu fiilden *-l* ile isim yapılmıştır. Kelimedeki *-tuz* eki ise *erentiz* “Jüpiter”, *sekendiz* “Satürn”, *yiltiz* “kök, temel, esas”, *kunduz* “kunduz”, *savdız* “yazılı ve sözlü edebiyat”, *yaldız* “alevli, parlak”, *küntüz* “gündüz” örneklerindeki gibi isimden isim yapan bir ektir.

yıldız ve *yıldır* sözcükleri bugün Türkiye Türkçesinde fonolojik başkalaşmaya uğramış iki sözcüktür (Kara 2004: 31).

Türklerde dört büyük yıldız takımı vardır: *Kök-luu*, *Kızıl-sagızgan*, *Ak-bars*, *Kara-yılan* (Esin 2001: 27). “Çin astrolojisinin Türkler tarafından da kabul edilerek *Kök-luu* (Göksel ejder), *Kızıl-sagızgan* (Kızıl saksagan), *Ak-bars* (Ak veya ak alacalı pars) ile *Kara-yılan* (Çin’de kaplumbağaya sarılmış yılan) adını alan her biri yedişer yıldız takımından oluşmuş dört büyük yıldız takımının karşılıklı hareket ettiği düşünülmektedir. Buna göre Bahar ekinoksunda, *Kök-luu* doğuda gözükmeye, *Kızıl-*

sagızgan göğün zirvesinde, *Ak-bars* batıda görülüyor ve *Kara-yılan*'ın yerin altında, hareketinin en aşağı noktasında bulunduğu farz ediliyordu. Yaz gündönümünde *Kök-luu* zirveye varınca, *Kızıl-sagızgan* batıda batıyor, *Ak-bars*'ın yerin altında, hareketinin en aşağı noktasında bulunduğu farz ediliyor ve *Kara-yılan* doğuda gözükiyordu. Sonbahar ekinoksunda *Kök-luu* batıda batıyor, *Kızıl-sagızgan*'ın yerin dibinde, hareketinin en aşağı noktasında bulunduğu farz ediliyordu. *Ak-bars* doğuda ve *Kara-yılan* zirvede bulunuyordu. Kış gündönümünde *Kök-luu*'nun yerin dibinde, hareketinin en aşağı noktasında bulunduğu farz ediliyordu. *Kızıl-sagızgan* doğuda, *Ak-bars* göğün zirvesinde ve *Kara-yılan* batıda gözükiyordu” (Esin 2001: 45).

kün yorıyı, ai ölüçü, ärklig, tai-sui sarıy oruñuluğ, irpiz qudruqı, yumuzuyluğ biş türlüğ topraq ärkligi, yir tãñri qanı, soltun kök luu, oñdun aq bars, küntün qızıl sağızgan, kidin qara yılan, altı qap yaraşmazı... (TT VI 93).

Eski Çin’de ve Türklerde bazı yırtıcı kuşlar Gök Tanrısının temsilcisi sayılmaktaydı. Türklerde *kuzgun*, Gök Tanrısının kuşuydu. Müşteri (Jüpiter) gezegeninin adı *Qara kuş*’tu (kartal). *Kızıl-sagızgan* (saksağan) adını, bir yıldız takımına vermişti (Esin 2001: 88). Bu durum Eski Türklerde bazı kuşların kutsal sayıldığını da göstermektedir.

it yıllığ kişi bu yultuzka (şekil) sanlığ tuğar livi aşı tuturgan titir
“Köpek yılında (doğan) kişi bu yıldız (şekil) bağlı olarak doğar ve onun kurban yemeği pirinçdir” (TT VII. 14-28).

“Türklerde yıldız bilgisi çok önemli bir rol oynamıştır. Eskiden beri dünyanın tanınmış at yetiştirenleri ve savaşçıları olan Türkler, yıldızlardan bir yandan günlük hayatlarında istifade ederlerken, diğer yandan da onlar için efsaneler düzmüş ve şiirler yazmışlardır. İyi bir yıldız bilgisi, atçı ve savaşçı bir kavim için, hayati bir önem taşırdı. Akınlar kervanların ve sürülerin yola çıkışı, meraya gidiş, yatış ve kalkış, hep yıldızlara göre yapılırdı. Daha düne kadar Eski Anadolu köylerinde yıldız bilgisi ile saati bile tespit etme mümkündü. Bilhassa yaz aylarında, şafakla birlikte şehirdeki pazarda bulunmak isteyen köylülerin yola çıkış saatlerini, Ülker yıldızının durumuna göre ayarladıkları

bilinmektedir. Bu sebeple, yıldız bilgisi, Türkler arasında başlıca iki bakımdan önemli sayılmıştır:

1. Vakti öğrenme bakımından, yıldız bilgisi çok faydalı idi. Özellikle, yeni bir hayatın başlayacağı sabaha yakın saatlerde, bu konuda sağlam bir bilgiye sahip olma, Türk toplumuna büyük faydalar sağlıyordu.

2. Yıldız bilgisi ile yönleri ve yolu bulma, atlı ve savaşçı kavimler için, ihmal edilemez bir bilgi idi.

Gerek vakti ve gerekse yolu bulmak için, iyi kullanılan böyle bilgiler, bir topluma birçok faydalar sağlıyorlardı. Yine aynı bilgiler, o toplumun gözlerini ve dikkatlerini de göğe çeviriyorlardı. Bu ilgi, toplumda bir yandan sağlam ve şaşmaz yıldız bilgisi meydana getirirken; diğer yandan da göğün ve Tanrının, bu değişmez düzeni için, insanlarda hayranlık uyandırmaktan geri kalmıyordu.”

(http://de.geocities.com/alpra7/TURK_MITOLOJISI1.HTM)

5.1.2. uyaqmaq

< Tü. *uy-aq-maq* : fiil kökü-fiilden fiil yapma eki-fiilden isim yapma eki (matar eki).

“Yıldızların sönmesi, batması” (EUTS 1993: 176).

5.2. Yıldız İsimleri

5.2.1. adğır

< Tü. *ad-ğır* : fiil kökü-fiilden isim yapma eki.

“Siriüs yıldızı” (KB-DİZİN 1979: 5).

Clauson, *Eski Türkçe Astronomi Terimleri* başlıklı makalesinde bu sözcük hakkında “aygır” ve “damızlık at” karşılıklarını verdikten sonra şunları söylemektedir: “KB’de 5676 ve 6220 numaralı beyitlerde geçer. Daha çok yıldız, *yıldırık* ve az da olsa *eren tüz*

ile alâkalıdır. Bu sözcük tahminen *aķ adđır* sözcüğünün kısaltılmış biçimi olabilir; ancak bu söz grubunun anlamları da değişmektedir. Sözelimi *aķ adđır*, *İbni Mühennâ*'da *beta* ve *gama* anlamına gelen *al-farķadān*'ı (iki kardeşler) tercüme etmek için kullanılmaktadır; fakat *Bulđat* ve *Tuħfat*'ta Sirius, Canis Major için kullanılıyor. Karşılaşılan metinler, ikinci anlamı daha muhtemel kılmaktadır. *Bulđat* ve *Tuħfat*'ta *al-farķadān* 'iki' olarak çevrilmiştir. Muhtemelen ya *İbni Mühennâ* 'at' ve 'aygır' karıştırmış ya da *al-farķadān* ve *aķ adđır* arasında varolan bazı kelimeler çıkmıştır. Bu yüzden *adđır*'ı Sirius ile tanımlayabiliriz." (Clouston 1964: 362). *Aķ aygır*, Arapçada *farkdan* denilen 'çifte yıldızlar' anlamındadır; Türkçeye 'iki kardeşler' olarak çevrilmiştir. *Aķ adđır* söz grubunda geçen *ak* sıfatının renk adı anlamında kullanılmayıp yön bildiren bir görevde kullanılmış olması kuvvetle muhtemeldir. Bugün *Akdeniz* ve *Karadeniz* isimlerindeki *ak* ve *kara* sıfatlarının renk değil, yön bildirdiği konusunda çalışmalar da vardır. Kıpçak Türkçesi sözlüklerinden *Bulđatü'l-müştak* ve *Kitâbü'l-idrâk*'te *ak aygır* 'Yemen taraflarında görülen bir yıldız' şeklinde geçmektedir. Adı geçen yıldız isminin Yemen taraflarında görülmüş olarak verilen açıklaması *ak* kelimesinin güney yönünü işaret ettiğini düşündürmektedir (Toprak 2005: 21).

Clouston, etimoloji sözlüğünde de *adđır* sözcüğünün kökeni hakkında herhangi bir izahta bulunmamıştır (ED: 47). Nişanyan ise "erkek at" anlamındaki kelimenin Etü. *adhğır* şeklini vermiştir (Nişanyan 2003: 33). Tietze de *aygır* sözcüğünün "damızlık erkek et" anlamını vermekte ve Eski Türkçedeki *adđır* biçimine değinmektedir (Tietze 2002: 237). Sözlüğünde kelimeyi *hengst* (aygır) anlamıyla veren Räsänen ise bu sözcüğün modern lehçelerdeki durumuna değinmiş, kökeni hakkında bir izahta bulunmamıştır (Räsänen 1969: 6). Hasan Eren ise "damızlık erkek at" anlamındaki *aygır* sözcüğünün modern lehçelerde Trkm. *aygır*, Tat. *aygır*, Başk. *aygır*, Kaz. *aygır*, Özb. *aygir*, Tuv. *askır* şeklinde olduğuna değinmiş, Eski ve Orta Türkçe dönemlerinde *adđır* olan bu sözcüğün Oğuzcada *aygır*'a çevrildiğini ifade etmiştir. Bu sözcüğün Türkçeden belli başlı bazı dillere de geçtiğini söyleyen Eren, sözcüğün Moğolcaya ise *acirga* olarak geçtiğini söylemektedir. Eren, yazısının devamında sözcüğün etimolojisi hakkında ise şu bilgileri aktarmaktadır: "Poppe Türkçe, Moğolca ve Tunguzca biçimleri saydıktan sonra **adırğa* biçiminden yola çıkmış, Moğolca biçimin Türkçeden

gelemeyeceğini dile getirmiştir. Poppe'nin görüşünü ayrıntılı olarak eleştiren Doerfer *aygır*'ın Türkçe *ad-* (*ay-*) 'trennen' (ayırarak, ayırt etmek) kökünden geldiğini düşünmüştür. Şçerbak da *ay-* (< *ad-*) kökünden geldiğini yazmıştır. Ubryatova da *aygır*'ı *ay-* 'yaratmak' köküne bağlamıştır. Sevortyan *aygır*'ın **ay-* ~ **ad-* ~ **az-* kökünden geldiğini ön sürmüştür, özellikle Türkçe *az-* 'cinsel duyuları artmak' biçimini vermiştir. Ancak Sevortyan'ın bu açıklaması ses yönünden olanaksızdır." (Eren 1999: 27,28).

yarudı basa yıldırık ağır bile
tizilti erentir özin belgüle (KB / 5676).

5.2.2. sađızđan

< Tü. *sağ-ı-z-đan* : isim kökü-yardımcı ses-isimden isim yapma eki- isimden isim yapma eki.

"Saksagan adlı bir yıldız, Saksagan" (EUTS 1993: 127).

Clauson sözcüğün eski bir hayvan adı 'magpie' (saksagan) olduğunu söylemiş, sözcüğü *sağız-đan* şeklinde incelemiştir. Diğer lehçelerde sözcüğün metatez yoluyla *sagzagan* / *saksagan* şeklini aldığına da değinmiştir (ED: 818). Sevan Nişanyan, sözcüğün Etü. *sađızđan* / *saksıkan* şeklini vermiş, yansıma bir sestən türediğini, kökünün "sak sak sesi çıkarmak" anlamındaki **saksamak* olabileceğini düşünmüştür (Nişanyan 2003: 390). Hasan Eren ise bu sözcük hakkında şunları kaydetmektedir: "Ramstedt bu sözü Moğolca *siğafağay* biçimiyle birleştirmiştir. Räsänen, Ramstedt'in birleştirmesini vermekle yetinmiştir. Brockelmann, Kaşgarlı Mahmud'un verdiği biçimi *sağırgan* (!) olarak almış, 'doğal bir ses' olarak değerdirmiştir. Daha sonra *sağızgan*'ı -*gan* ekiyle yapılmış türevler arasında saymıştır. Dmitriev de *saksagan*'ı -*gan* ekiyle yapılmış bir örnek olarak vermiştir." (Eren 1999: 352).

Sözcüğün kökü bize göre saksaganın çıkardığı *sak sak* sesi dolayısıyla yansıma (onomatope) bir kök olan *sağ* isimdir. *DLT*'de *sak sak* "nöbetçinin, bekçinin kaleyi ve

atı koruyabilmek için uyanık olmasını emreden söz” (DLT-DİZİN 1999: 483) anlamındadır. *sağ* isminden *kögüz* “göğüs”, *köz* “göz”, *tiz* “diz” (Gabain 2000: 46) örneklerinde de olduğu gibi çoğunlukla ikizlik bildiren -z ile tekrar isim yapılmıştır. -*ğan* eki de *sakırğan* “büyük sıçan, gеме” (DLT-DİZİN 1999: 484) örneğindeki gibi isim yapar.

kün yorıyı, ai ölüççi, ärklig, tai-sui sarıy oruñuluğ, irpiz qudruqı, yumuzuyluğ biş türlüğ topraq ärkligi, yir täñri qanı, soltun kök luu, oñdun aq bars, küntün qızıl sağızğan, kidin qara yılan, altı qap yaraşmazı... (TT VI 95).

5.2.3. temür kazık

< Tü. *temür* + *kaz-ğuk*: isim kökü + fiil kökü-fiilden isim yapma eki.

“Kutup yıldızı, demir kazık” (DLT-DİZİN 1999: 288).

Demir madeni dünyada ilk defa Türk kültür çevresinde (Karasuk kültürü) işlenmiş ve kullanılmıştır (Bkz. 1. Bölüm). Dolayısıyla bu sözcük Türk dili kökenlidir. Clauson konuyla ilgili makalesinde *temür kazñuğ / kazuk* sözcüğü hakkında şunları ifade etmektedir: “Edebî anlamda ‘demir kazık’ olarak kutup yıldızını temsilen kullanılmış bir sözcüktür. İkinci kelimenin varyantları sadece şive farklılıklarından kaynaklanır ve çok da önemli değildir. İlk kullanımı DLT’de *kazñuğ* ‘kazık’ anlamındaki *al-watad*’dır ve bu yüzden kutup yıldızı *temür kazñuğ* ‘demir kazık’ olarak geçer; çünkü inanışa göre gökyüzü onun etrafında döner. Bu ibare *yultuz* kavramı altında *temür kazñuğ al-qutb / i’l-falak* olarak da geçer. *İbni Mühennâ*’da *temür kazuk* şeklinde görülür. *Qauxinin* 58’de durağan, bu yüzden de batmayan anlamına gelen *temür xazuk* olarak geçer. Kelime *Sanglakh*’ta iki kez geçmektedir: Biri *temür kazuk* yani kutup yıldızı anlamına gelen ‘demir kazık’tır; çünkü bu bir kutuptur ve hareketi kolay fark edilmez. Diğeri de güney kutup yıldızını temsil eden *kazuk*’tur; bu ayrıca *temür kazuk* olarak da bilinir. Şüphesiz ki bu, hâlâ birkaç dilde varlığını sürdürmektedir; meselâ 20. yy

Anadolu'sunda Konya'da kullanılan *dirkazık* sözcüğü vardır.” (Clauson 1964: 364,365). Araştırmacı, etimoloji sözlüğünde ise *temür* sözcüğünün kökeniyle ilgili herhangi bir açıklama yapmamış, sadece sözcüğün tarihî lehçelerdeki durumunu gözler önüne sermiştir (ED: 508). *kazguk* sözcüğünün kökeninin ise *kaz-* fiili olduğunu vurgulamıştır (ED: 682). Nişanyan, *demir* sözcüğünün Etü. *temür* (Nişanyan 2003: 87) şeklini vermiş, *kazık* sözcüğünü de ‘yere çakılan kazık’ şeklinde tanımlayarak Etü. *kazguk/kaznuk*’tan geldiğini ve kökeninin *kaz-* fiili olduğunu belirtmiştir (Nişanyan 2003: 224). Hasan Eren de *kazık* sözünü ‘toprağa çakılmak için hazırlanmış ucu sivri çubuk; direk, sopa’ şeklinde tanımlamış ve ağızlarda *gazuk* olarak geçtiğini vurgulamıştır. Bu sözün Eski Türkçeden beri kullanıldığını, Orta Türkçede *kaznuk* olarak geçtiğini söylemiş ve sözcüğü *kaz-* + *-guk* eki şeklinde tahlil etmiştir (Eren 1999: 224). Eski Türkçede “demir kazık” anlamının yanın da *temür kazık* söz grubu “Kutup yıldızı” anlamında da kullanılmıştır.

“Çin’de ve Türklerde göğün kutbu sayılan Kutup yıldızı, Eski Türkçe adıyla *Altun* (veya *Temür*)-*kazguk*, Çin astrolojisinde gök hükümdarı denen göksel tanrının sarayı sanılmaktadır. Kutup yıldızının etrafındaki yıldızlar da hükümdarın ailesine benzetilmektedir. Türkçede *Yitiken* (yedi hanlar) denen Büyükayı yıldız takımının, hükümdarın arabası sayılıp, Kutup yıldızına bağlı olarak mevsimler boyunca gökyüzünde dairesel şekilde hareket ettiği ve yıllık takvimi belirlediği kaydedilmiştir. Türkler göğün *Altun* (veya *Temür*)-*kazguk* etrafında döndüğünü sanıyorlardı. Türklerde *Yitiken*’in yıllık hareketi boyunca da her 12 ayın belirli bir gününde bin mum yakarak ayin yapma geleneği vardı” (Esin 2001: 41).

... kutup yıldızına ‘**temür kaznuk**’ denir, ‘demirden yapılmış kazık’ demektir; sanki gök bunun üzerinde dönüyor. (DLT III, 383).

“Türk mitolojisine göre Türkler, göğün direği olarak Kutup yıldızını düşünmüşlerdir. Bunun için Kutup yıldızına ‘*Demir kazık*’ veya ‘*Altun kazık*’ demişlerdir. Bu düşünce daha çok büyük devlet kurmuş Türklerden gelmişti. Bazı Türk kültür çevrelerinde ise buna ‘*Demir ağaç*’ veya ‘*Demir direk*’ deniyordu. Eski Türk düşüncesine göre Kutup yıldızı gökte hiç kımıldamadan duruyor, bütün gezegenler ile yıldızlar ise onun

çevresinde görünüyorlardı. Kutup yıldızı, Tanrı'nın ışıklı ülkeleri olan, yüksek gökle yeryüzünü birleştiren kutlu bir kapı idi. Bu kapı, gökle yeri, ruh âlemi ile madde dünyasını ve aynı zamanda insan ile Tanrı'yı birbirinden ayıran bir sınır idi" (Ögel 2002: 170).

Kutup yıldızı Türk mitolojisinin uzay ile ilgili, kozmolojik düşünce düzeninin, temel noktasını meydana getirmiştir. "Göğün direği", "Kapısı" hep kutup yıldızından geçirdi. Bütün gezegenler de Kutup yıldızının etrafında dönerdi. Onlara göre bu düzenin bozulması demek, dünya ve kâinatın sonu demektir. Eski Türk mitolojisine göre, Dünya da dönüyordu. Dünyanın bu dönüşü, hem kendi hem de kutup yıldızı ekseninde meydana geliyordu. Çünkü dünya, Kutup yıldızı ile göğe bağlı idi.

Anadolu'da, eski Türk mitolojisinin Kutup Yıldızı ile ilgili izleri, hâlâ yaşamaktadır. Zaten, "Demir kazık", "Demir Direk" gibi sözler, Anadolu Türklüğünün de Kutup yıldızı için kullandıkları müşterek deyimlerdir. Bu yıldız, bazı yerlerde de "Kuluçka" da denir. Bu ad da, yıldızın hareket etmemesinden dolayı verilmiş olmalıdır.

Türkçede "kazık", yerinde duran kımıldamayan, tahta veya demirden yapılmış, büyük bir çividir. Buna bağlanan atlar da hayvanlar da onun etrafında döner dururlar. Kutup yıldızı da gezmeyen bir yıldızdır. Yine Türk mitolojisine göre, "Uzaydaki bütün yıldızlar, tıpkı bir at gibi ona bağlanmış ve onun etrafında dönerler". Aynı zamanda "Göğün göbeği" de yine Kutup yıldızıdır. İşte Türklerin, gökteki yıldızlarının düzeni hakkındaki astronomik düşüncelerini ve uzay (Macrocosmos) ile ilgili tasavvurları, bu şekilde özetlenebilir.

Yine Türk mitolojisinde Kutup yıldızı, parlaklığın bir sembolü gibiydi. Ateş gibi parlayan bir şey, ateş ile değil de; "Kutup yıldızı gibi" şeklinde tarif edilirdi. Güneş, ışık ve sıcaklık saçan bir varlık idi. Kutup yıldızının özelliği ise, yalnızca parlamak ve parlak olmaktı. Uygurca *Oğuz Kağan Destanı*'na göre, "Oğuz Han bir gün bir yerde Tanrıya dua ediyor ve yalvarıyormuş. Tam bu sırada, etrafı birden bir karanlık basmış ve gökten, Ay'dan da, güneşten de, parlak bir ışık inmiş. Işığın içinde güzel bir kız

oturuyor ve başındaki bir taç da, parıl parıl parlıyormuş. Taç o kadar parlakmış ki, parlaklığı tıpkı Kutup yıldızını, yani Altın Kazık'ı andırıyormuş”.

(http://de.geocities.com/alpra7/TURK_MITOLOJISI1.HTM)

Kutup yıldızı anlamına gelen *temür kazuk* söz grubu Uygurca *Oğuz Kağan Destanı*'nda *altun kazuk* şeklinde geçmektedir:

*uşbu yaruk-nung ara-sında bir kız bar irdi, yalğuz oldurur irdi. yakşı körük-lüg bir kız irdi. anung başında adaş-lug yaruk-luğ bir meng-i bar irdi, **aldun kasuk deg irdi.** “O ışığın içinde bir kız var, yalnız oturuyor. Çok güzel bir kızdı. Başında (alnında?) ateşli ve parlak bir beni vardı, demir kazık (kutup yıldızı) gibi idi.” (OğuzK 59).*

5.2.4. **ülkär**

< Tü. *ülkär* : isim kökü.

“Ülker yıldızı (EUTS 1993: 177); süreyya yıldızı” (DLT-DİZİN 1999: 712).

“Türkçede gerek isim, gerekse fiil kökleri başlangıçta tek heceden ibaretti. Tek heceli olduğu hâlde aslında genişlemiş, yani gövde durumunda olan birçok isim ve fiil vardır. Meselâ *kör-* < *kö-r-* “görmek” fiili *-r-* ile genişlemiş bir gövdedir; çünkü bunu görme organı *köz / kö-z* ismi ispat etmektedir. Ancak Karahanlı sahasında birden fazla tek heceli nice kelimeler mevcuttur ki bunların pek çoğunu tek heceye indirmek mümkün değildir” (Hacıeminoğlu 1996: 11). İşte böyle kelimelerden biri de *ülkär* sözcüğüdür. Faydalandığımız etimoloji sözlüklerinin hiçbirinde bu sözcüğün kökeniyle ilgili herhangi bir bilgiye rastlayamadık.

Funda Toprak, konuyla ilgili araştırmasında *ülker* sözcüğünün kökünün ‘terazi burcu’ anlamındaki *ülgü* ile aynı olabileceğine değinmiş, *ülker*’in kökünün *üle-* “üleştirmek, paylaşmak” fiilinde aranmasının uygun olabileceğini belirtmiştir (Toprak 2005: 24).

Clauson, konuyla ilgili makalesinde sözcük hakkında şunları kaydetmektedir: “Süreyya burcu. Yedi ünlü kişiden oluşan gruptan biri. Arapçada *turayyā* şeklindedir ve birçok modern Türk dilinde hâlâ yaşayan bir kelimedir. Kaşgarî’de *ülker*, ‘*aṭ-turayyā* diye çevrilmiştir. Savaşta pusudayken ayrılmaya *Ülker çerig* denir. Ordu küçük bölüklere ayrılır, her yönden asker gönderilir bir bölük çekilince diğeri gönderilir ve bu şekilde düşmanla başa çıkılır. Muhtemelen kelime ‘pusu’dan türemiş ve mecaz anlam olarak küçük yıldız gruplarını ifade eden *Pleiades* (*ülker* burcunun yedi yıldızı) olarak kullanılmıştır. Kelime *KB*’de 4889. ve 6216. beyitlerde geçmektedir. *İbni Mühennâ* ve *Qawânin* haricinde tüm Arap sözlüklerinde ‘*aṭ-turayyā* karşılığında kullanılmaktadır” (Clauson 1964: 363).

“Takvimde yeri olan, somut şekilde düşünülen göksel cisimlerden *Ülker*, Çin astrolojisinde *Mao* adı altında, Türklerin de içinde bulunduğu Hulara (kuzeyli ve batılı göçebeler) benzetilir ve onlar gibi uzun saçlı bir kişi olarak düşünülürdü. *Ülker*, kuzeybatı yönüne bağlı sayılıyor ve *Kara-yılan* yıldız takımının ortasında bulunuyordu. Kış gündönümünde, gece göğünde *Ülker* zirvede bulunurdu. *Ülker* yıldızı, M.Ö 2500 sıralarında Güneş ile aynı zamanda doğarak, bahar ekinoksunu haber vermekteydi. Nitekim, Çin’de *Mao* harfi, bir kapı üzerinde doğan Güneş’i resmetmekteydi. *Ülker*’in yanındaki bir yıldız ise, Çin’in kuzeybatı sınırlarında, Hulara karşı savaşlarda kullanılan arabaları temsil ediyordu. Hulara karşı Çin’in binlerce yıl devam eden savaşlarıyla ilgili bu kavram, Türklerin savaşta, yukarıda da değindiğimiz *Ülker çerig* şeklinde birbirini izleyen küçük birliklerle hücum ettiği hakkındaki Kaşgarî rivayetini hatırlatır. L. Bazin, Türk takviminde *Ülker*’in önemine işaretlerle mevsimlerin *Ülker*’in hareketleriyle belirlendiğini sanmaktadır” (Esin 2001: 71,72).

“Anadolu’da da bu yıldız *Ülker* veya *Ürker* denir. Bu söyleniş hemen hemen bütün Türk lehçelerinde aynı gibidir. Bu söyleyişin doğrusu tabî olarak *Ülker* idi. Yine bütün Türk kavimlerinde, ikinci bir adı bulunmayan tek yıldız da bu idi.

Ülker sözü, Anadolu’dan Kuzey Buz Denizi’ne kadar uzanan bütün Türk ağızlarında ‘sıra ve dizi’ anlamına gelir. Bu sebeple *Ülker* sözü burçların ve top yıldızların umumi bir adı olarak kullanılmıştır. *Ülker* yıldızı aslında altı yıldızdır. Fakat dünya

mitolojilerinde bunlar yedi yıldız olarak kabul edilmişlerdir. Bu sebeple Avrupalılar da *Ülker* yıldızına, *Yedi kız kardeş* demişlerdi. Türkler de *Ülker*'i yedi yıldız olarak kabul etmişlerdir. Anadolu'da Orta Asya ve Sibiry'a da Türkçe konuşan halklar ise bu yedi kızdaki birinin Büyükayı burcu tarafından kaçırıldığına inanıyorlardı. Bu sebeple Anadolu'da da *Ülker* yıldızına '*Yediger, Yedigen, Yedi Kardeş, Yediler, Yedi Kandil*' adları verilmiştir. Aslında *Yediger*, Büyükayı burcunun adı idi. Anadolu'da bu iki yıldızın adlarını karıştıranlar pek çoktur. Eski Türkçe bir sözcük olan *Yediger* sözcüğü, Anadolu'da '*Yâdi ker, Yedi yar, Yedi yarlar*' şekillerine girmiştir. *Ülker*'in yıldızları çok yanaşıktırlar. Bunun için Anadolu'da onlara *Topçalar* da denilmektedir. Bu söz oldukça geç zamanlarda meydana gelmiş olmalıdır.

Türkler yıldızları, tıpkı göğün bir deliği gibi zannetmektedirler. *Ülker*'in altı yıldızı da göğün en önemli deliklerinde altı tanesi olarak sayılmaktadır. Gerçi Kutup yıldızının deliği, göğün bir nevi kutsal kapısı olarak kabul ediliyordu. Tanrıya gidiş ve geliş hep bu kapıdan olurdu. Fakat, *Ülker* yıldızının altı deliği de yeryüzüne sıcak veya soğuk havalar sokan ve iklim değişiklikleri meydana getiren kapılardı. Bu meselenin efsanelere konu teşkil etmiş olmasına rağmen, gerçekte de ilgisi yok değildi. Anadolu'da bile, kasım ayında başlayan fırtınalara *Ülker dönümü* denilmesinin belki bu inanışla bir bağlantısı kurulabilir.”

(http://de.geocities.com/alpra7/TURK_MITOLOJISI1.HTM)

yana kördi ülker savılmış başı

toğardın çağan kopmış örlep tuşı (KB / 4889).

5.2.5. yağız sığun

< Tü. *yağız* + *sığun* : isim kökü + isim kökü.

“Bir yıldız adı” (Clauson 1964: 366).

Clauson, konuyla ilgili makalesinde bu söz grubu hakkında şunları söylemektedir: “*Bulğat*'ta *al-dabarān* yani Aldebaran yıldızı'dır. İlk kelime 'kahverengi' anlamındaki *yağız*'dır. *sığun* (*sıgın*) Uygurcada çok iyi bilinen bir Türkçe kelimedir ve *KB*'de 79. ve

5374. beyitlerde geçmektedir. Ayrıca bu söz *DLT*'de de geçmektedir. Aslında kelime 'erkek geyik' anlamındadır; fakat bu hayvanın bilinmediği bazı bölgelerde kelime, başka geyik çeşitleri için de kullanılmıştır. Bu sözcük 'kahverengi geyik', 'beyaz aygır' ve 'iki gri at'ın yanında mantıklı bir yıldız adı olmuştur. Aldebaran yıldızı 19. yıldız kümesinden biridir ve Türkçe karşılığı '*bağr soğrn*' muhtemelen bu ibarenin yanlış aktarılmış hâlidir. Bu yanlışlık *KB*'nin Viyana nüshasında da görülmektedir." (Clauson 1964: 366).

Hasan Eren, *yağız* sözcüğünün Eski ve Orta Türkçe dönemlerinden beri kullanıldığını belirttikten sonra sözcüğün etimolojisinin tam olarak bilinmediğini ifade etmektedir. Clauson'a göre bu sözcük büyük bir ihtimalle *yağ-* kökünden gelir. Ramstedt, Poppe ve Vladimirtsov kelimeyi Moğolca 'geyik' anlamındaki *dayir* ile birleştirmişlerdir. Clauson'a göre Moğolca *dayir* Türkçeden kalma eski bir alıntıdır (Eren 1999: 439).

Eren, *sığın* ile ilgili olarak ise sözcüğün 'ala geyik' anlamını verdikten sonra modern lehçelerde Trkm. *sūğun* 'geyik', KKKlp. *suwin* 'geyik' şekillerini vermiş ve sözcüğün Eski çağlardan başlayarak kullanıldığını, Kaşgarlı Mahmud'a göre sözcüğün Orta Türkçede *sığun* olarak geçtiğini; Ramstedt'in bu sözcüğü Moğolca *soğu*, *suğu* ile birleştirdiğini belirtmiştir (Eren 1999: 363).

sığun muyğak erse sukağ ya ıvık

saña yim tükemez ay eđü kılık (KB / 5374).

5.2.6. yıldırık

yaldırık ~ yaldrak ~ yıldırık

< Tü. **ya-l-dır-ı-k* : fiil kökü-fiilden isim yapma eki-isimden fiil yapma eki-yardımcı ses-fiilden isim yapma eki.

"Yıldırık (Siriüs) yıldızı; Bkz. *adğır*" (KB-DİZİN 1979: 539).

Clauson, “Bu kelimededen türeyen fiilin seslendirilmesi her zaman hatalı olmuştur. *T II D 79*’da kelime *yaldrağ* şeklinde yazılıyor ve eşseslisi de olmayınca sözcük *yıldırığ* oluyor. Uygurcada ‘parlamak’ anlamındaki fiil *yaldırı-*’tır ve bu sözcük *yıldırım* gibi bazı modern sözcüklerin de kökenidir. *yaldırığ*, *DLT*’de ‘parlayan’ ya da ‘şık giyimli kadın’ı temsil eder. Bu yüzden de bir yıldız ismi olarak ‘parlayan bir nesne’ anlamını kazanmıştır. Bu anlamının dışında 20. yy Anadolu’sunda ‘Mars’ karşılığında kullanılan bu sözcük, görünen o ki sadece *T II D 79*’da ve *KB*’de bir yıldız ismi olarak geçmektedir. İlkinde 23. yıldız kümesinde (ki aralarında *yengeç* de bulunur) 4. burcu temsil eder. Yengeçteki bu yıldız ve diğer yıldızlar 4. yıldızdan daha parlak olamaz. *KB*’de 5676. ve 6220. beyitlerde *adğır* muhtemelen sözü geçen *yengeç* ve *siriüs* arasındaki en parlak yıldızdır.” demektedir. (Clauson 1964: 366,367). Araştırmacı, etimoloji sözlüğünde de sözcüğün kökünü *yaltra-* fiili olarak vermiştir (ED: 922). Biz Clauson’dan farklı olarak kelimenin kökünün daha geriye gidebileceğini düşünüyoruz.

Funda Toprak ise konuyla ilgili çalışmasında söz konusu kelimeyi **ya-l+dırık* şeklinde incelemiştir. Kelimede geçen *-dırık* ekinin de *boyunduruk* örneğindeki gibi isimden isim yapan bir ek olduğunu söylemiştir (Toprak 2005: 25). Toprak’ın kelimenin köküyle ilgili düşüncesi doğru kabul edilebilir; fakat sözcüğün sonundaki *+dırık* eki bizce iki ayrı ektir. Bu düşüncemizi Eski Uygur Türkçesinde bulunan *yaltra-* “parlamak, ışık saçmak”, *yaltrağ* “ışık, parıltı”, *yaltra-* “parlamak” (EUTS 1993: 184) kelimeleriyle somutlaştırabiliriz.

Bu kelimenin kökü bizce tahmini bir **ya-* “parlamak, ışık” fiil köküne kadar götürülebilir. **ya-* fiil kökünden *-l* ile isim yapılmış, *-dır* ile fiil yapılmış, *-(ı)ğ* ile tekrar isim yapılmıştır diye düşünüyoruz. Bizce *yıldırığ* sözcüğü bugün Türkiye Türkçesinde *yıldırak* şeklinde ‘parıldayıcı, parıldayan; şimşek’ (TDK 1998: 2448) anlamlarında yaşamaktadır.

yarudı basa yıldırığ adğır bile
tizilti erentir özin belgüle (KB / 5676).

yitiken kötürdi yana baş örü
töñitti yana yıldırık ağır naru (KB / 6220).

5.2.7. yitikän

yetigen ~ yitikän (DLT-DİZİN 1999: 777; EUTS 1993: 194).

< Tü. *yiti-kän* : isim kökü-isimden isim yapma eki.

“*Yedi kardaşlar* adı verilen yıldız (DLT-DİZİN 1999: 777); Büyük Ayı yıldızı” (EUTS 1993: 194).

“Büyük Ayı anlamındaki *yitikän* sözcüğü, bu yıldız grubunu oluşturan yedi büyük yıldızı temsil eder. ‘Yedi’ anlamına gelen *yiti* sözcüğünden türemiştir. Bu sözcük ilk olarak Budist ‘*Yedi Yıldız Vecizeleri*’nin Türkçe çeviri örneğinde *TT VII* No. 40’da görülmüştür. *DLT*’de üç kez geçer. Burada *yetigen*, *banāt na’s* olarak çevrilmiştir. Kelime *İbni Mühennâ*’da ve üç Arap-Kıpçak kaynağında daha görülmektedir. *Kitâb al-idrâk* 91’de *yetegen banāt na’s* olarak, *Bulğat* 2, 13’te *banāt na’s yetgen*; *Tuħfat* 7a 11’de *banāt na’s yetiger* şeklinde görülür. Sonuncusu bir yazım hatası değildir; fakat sözcüğün 14. yy’dan günümüze gelen Osmanlıcada görülen ikinci bir formudur. Bunun için *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*’ne bakılabilir. Bu sözcük hâlâ günümüz Türkiye Cumhuriyeti’nde de vardır. Kelime *Sanglakh*’ta ‘büyük ayı takım yıldızı’ anlamına gelen *yetigen*, ‘yediler ve yedi kardaş’ olarak geçer. Kelime hâlâ kuzeydoğuda bazı modern lehçelerde *yetegen* ve benzeri şekillerde kullanılmaktadır.” (Clauson 1964: 366). Clauson, sözlüğünde bu sözcüğü *yeti* (*yetti*) + *-gen* (*-gün*) eki olarak incelemiştir (ED: 889). Clauson, *-gen* ekinin birliktelik eki *-gün* ile ilgisinin olabileceğini söylemiştir.

“*Gabain*, *+han*, *+kan* ve *+ken* isimden isim yapan ekler başlığı altında *burhan* < *bur* ‘Buda’, *teñriken* ‘İlahi Hazretleri’, *tarhan* ‘yüksek bir mevki’ isimlerinde bir de *Kadırkan*, *Ötüken* gibi dağ isimleriyle *yitiken* ‘yedi beyler yani büyük ayı yıldızı’ isimlerinde bu ekin kullanıldığı örnekleri vermektedir. Marcel Erdal da *+kAn* eki başlığı altında *yetiken* “the name of Ursa Major, which consists of seven stars” etimolojisini vermektedir. Burada geçen *yedi* sayı adı konusunda da farklı görüşler ortaya koymuştur:

Ramstedt'e göre Türkçe *ye-* kökünden gelir. Ona göre aslen sayı adı olmayıp parmaklara verilen addır. Hartmann *yedi*'yi **yet-di* olarak açıklamıştır. Munkacsi de *yedi*'yi *yet-* kökünden getirmiştir. Hartmann'ın açıklamasını Räsänen de benimsemiştir. Schmidt, Altay dillerinde altı-on arasındaki sayı adlarının farklı olduğunu dile getirmiştir” (Toprak 2005: 25).

“Büyük Ayı yıldızının en eski Türkçe adı, “Yediger”dir. Bu ad şimdi bile, Anadolu'nun birçok yerinde yaşamaktadır. Tabii olarak Anadolu Türkleri bu çok eski Türkçe yıldız ismini anlamamışlar ve onu türlü şekillere sokmuşlardır. Kimi "Yedi kör" demiş, kimisi de "Yedi ker", yani "Yedi eşek" anlamına getirmişlerdir. Böylece de Anadolu'da birçok efsane türemiştir. Anadolu'nun kıyı bölgelerinde, bu yıldıza “Gemi yıldızı” denir. “Kömük” diyenler de vardır. Bu deyiş de Türk kültürü bakımından ayrı bir önem taşır.

Altaylıların kuzeyindeki Türkler bu yıldıza, "At yettegen", yani "Yedi at", "At yedilisi" demişlerdir. Kırgız Türkleri ise, Büyükayı burcunun yıldızlarını "Yedi dağ koyunu" gibi düşünmüşler ve bunun için de ona "Yeti arkar" adını takmışlardır. Türkler, Büyükayı burcunun sağ tarafında parlayan ikili yıldız topuna da büyük kıymet vermişlerdi. Anadolu'da bu iki yıldıza "İki karındaş" veya "İki kardeş" de denir. Orta Asya Türkleri ise bunları, "Koş Ögüz", yani "Çift Öküz" adı ile anmışlardır.

"Büyükayı", yani "Yedikardeşler" burcu hakkında, Orta Asya ve Sibirya'da söylenen efsaneleri, başlıca iki gruba ayırabiliriz:

1. Batı Sibirya halkları, Yedikardeşler burcuna, genel olarak "Geyik" adını verirlerdi. Orta Asya Sibirya ve Altay dağlarının kuzeylerine gelince, efsaneler daha da durulaşır ve bu burca, geyik denmesinin sebepleri anlaşılırdı. Meselâ Yeniseyliler, yalnızca dört köşe olarak dizilen dört yıldıza, "Geyik" adı verilirken; baştaki üç yıldıza da "Avcı" derlerdi. Bu, "Üç avcı ve dört geyik" motifi, Yedikardeş burcu ile ilgili efsanelerin en açık ve en berrak motifleri idiler.

2. Yedi yıldızı, "Yedi kardeş" olarak kabul eden efsaneler, Orta ve Batı Asya Türklerinin, inanışlarına da uygundur. Bu ikinci tür efsanelerde, yedi yıldızı, 4 ve 3 diye, ikiye ayırma pek görülüyordu.

Bunların hepsi de, "7 kardeş", "7 han" veyahut da "7 hırsız" şeklinde, hep beraberce rol oynuyorlardı.

Eski Türkler, Yedikardeşler burcuna, Yetigen derlerdi. Bundan da anlaşılıyor ki, onlar da bu yedi yıldızı, bir bütün olarak düşünüyorlardı.

Büyükayı burcunun gezişi ve aldığı duruşlar, bir "Takvim" ve "Hava raporu" olarak da işe yaramıştı. Kuyruğunun gösterdiği yöne göre, mevsim değiştirdi: "Kuyruk doğuda ise bahar, güneyde yaz, batıda sonbahar ve kuzeye kayan kuyruk da, kışın geleceğini haber verirdi. Burcun gerilemesi ve ışıklarının azalması, don başlangıcını; daha ışıklılı ve parlak olması da kar yağışı ile sıcakların artacağını gösteren alâmetlerdi". Çünkü kuzey bölgelerde, karın yağması da bir müjde idi.

Orta Asya'nın eski atlı Türkleri, bu yıldıza büyük bir önem verirlerdi. Anadolu ile Orta Asya'yı bir derviş kıyafeti ile gezen H. Vambery'nin de, bu yıldıza verilen önem gözünden kaçmamıştı. Ona göre, "Kırğızlar bu burca, *Yedi Karaçkı*, yani Yedi haydut derlerdi. En uçtaki iki yıldız, *Ak-Boz* at ile *Kök-Boz* adlı iki aygırdı. *Ak-boz* deyimleri, bu atların renklerini gösteriyorlardı. Ortadaki yıldızı da, bir nevi arabanın oku oluyormuş. Bu suretle bu iki at, Kutup yıldızına koşulmuş olarak gökte koşarlarmış". Vambery de, bu efsanenin su katılmamış bir Türk görüşü olduğunu söyledikten sonra, hayranlığını belirtmekten geri durmamıştı."

(http://de.geocities.com/alpra7/TURK_MITOLOJISI1.HTM)

yitiken kötürdi yana baş örü

töñitti yana yıldırık adğır naru (KB / 6220).

5.2.8. abiji

< Skr. *abhijit* "Bir yıldız adı" (EUTS 1993: 1).

yıyaç yultuz **abiçi**, şiravan, şiravan, tört yangıya sārār şiravan-ta sārār sārār şiravan-ta şiravan sārār **abiçi-(da)** sārār **abiçi-(da)** (TT VII 1/33).

5.2.9. adır

< Skr. *ardrā* yıldızı (EUTS 1993: 3).

adır bir tün turur (TT VII 3/4).

5.2.10. anurat

anurad ~ ānurd (EUTS 1993: 11; TT. VII 12,17).

< Skr. *anurādhā* “Bir yıldızın adıdır” (EUTS 1993: 11).

şükür grax anurad yultuz üç ygrmi-gä [sirk]i bir ygrminç [ai] kiçig
(TT VII 4/64).

5.2.11. aşlis

< Skr. *asléşā* “Bir yıldızdır” (EUTS 1993: 16).

adit[ya] grax [aş][iş] yultuz tört ygrmi-gä sirkı... (TT VII 4/71).

5.2.12. aşvini

< Skr. *asvini* “Bir yıldızdır” (EUTS 1993: 16).

[aş]vini bir kün bir tün turur (TT VII 3/27).

5.2.13. barani

< Skr. *baharānī* “Yıldız adıdır” (EUTS 1993: 22).

üçünç ai küçüg bir yangı-sı bu yont pi-i kün barani yultuz angarak
garx ol altı yangı-ya tsirkı... (TT VII 4/19).

5.2.14. çaitir

< Skr. *çitrā* “Bir yıldızın adıdır.” (EUTS 1993: 39).

soma grax çaitir yultuz iki ygrmi-gä s(i)rki altı ygrmi-gä qu-nçi ärdäm (?) (TT VII 4/50).

5.2.15. çışt

< Skr. *lyestha* “Bir yıldızın adıdır.” (EUTS 1993: 42).

çışt bir tün turur (TT VII 3/16).

5.2.16. daniş

< Skr. *dhanistha* “Bir yıldız adı.” (EUTS 1993: 44).

[soma gar]x daniş [yultuz...] ygrmi-[gä sirki] ksi [...](TT VII 4/78).

5.2.17. ärivadi

ärivadi ~ iravadi ~ irivadi

< Skr. *revatī* “Bir yıldızın adıdır.” (EUTS 1993: 49).

p[i] sıçyan qai kün yultuz-ı ärivadi altı yangı sirki on yangı-ya t... (TT VII 4/12).

5.2.18. ğast

< Skr. *hasta* “Yıldız adı.” (EUTS 1993: 54).

bud garx xast yult[uz] üç ygrmi sirki onunç [ai u][uγ] bir yangı-sı...
(TT VII 4/58).

5.2.19. kıanya

< Skr. *kıanyā* “Bir yıldız adı.” (EUTS 1993: 110).

udrapalguni, xast = kany-a (TT VII 2/13).

5.2.20. **qumunsi**

< Çin. *chu-män-sing* “Bir yıldız adıdır” (EUTS 1993: 123).

ikinti kumunsi atly yultuz ol vu-sı bu ärür (TT VII 14/13).

5.2.21. **limçin**

< Çin. *tien-tsen* “Bir yıldız adıdır” (EUTS 1993: 84).

bişinç limçin atly yultuz ol vu-sı bu ärür (TT VII 14/45).

5.2.22. **liusun**

< Çin. *lu-ts'un* “Yıldız adıdır” (EUTS 1993: 85).

üçünç liusun atly yultuz ol vu-sı bu ärür (TT VII 14/24).

5.2.23. **luqusus**

< Çin. “Çince bir yıldız adıdır” (EUTS 1993: 85).

munga toymış kişi-lär luqususi yulduz-ya sanur (TT VII 17/5).

5.2.24. **maidun**

< Skr. *mithuna* “Bir yıldız adıdır” (EUTS 1993: 85).

mrig(a)şir, ardir = maidun (TT VII 2/6).

5.2.25. **mağara**

< Skr. *mağara* “Bir yıldız adı” (EUTS 1993: 86).

uğraşat, şiravan = **makara** (TT VII 2/22).

5.2.26. mina

< Skr. *mīna* “Bir yıldız adı” (EUTS 1993: 87).

purvabadra, utrabadra, irivadi = **mina** (TT VII 2/26).

5.2.27. paķunsi

< Çin. *p’o-chiün-sin* “Bir yıldızın adıdır” (EUTS 1993: 104).

munga toymış [kişi]-lär pakunsi yulduz-ya samur (TT VII 17/19).

5.2.28. purva pulgani

< Skr. *pūrvapalgunī* “Bir yıldız adı” (EUTS 1993: 105; DTSl: 398).

ad(i)ty-a garx yultuz-ı purvapalguni bir ygrmi-gä sirki... (TT VII 4/44).

5.2.29. puş

< Skr. *pusya* “Bir yıldız adı” (EUTS 1993: 105).

ti kün puş yultuz saniçar garx toquz yangı sirki yitiņ ai kiçig ... (TT VII 4/38).

5.2.30. rivadi

ärivadi ~ iravadi ~ irivadi ~ rivadi (TT VII: 115).

< Skr. *revatī* “Yıldız kömesi” (EUTS 1993: 126).

oot yultuz aram ai pürvabadirpt, uğrabağrapat, rivadi toquz yangıya bağar (TT VII 1/7).

5.2.31. simak

< Ar. “En yüksek iki yıldızın adı” (AH 1992: LVI).

simaktin eğizrek tutar himmet ol

sehası mekarim iki dermanı (AH /49).

5.2.32. urugini

< Skr. *rohini* “Bir yıldız adı” (EUTS 1993: 174).

kuu kün yultuz-ı urugini bud garx yiti yangı sirki... (TT VII 4/25).

5.2.33. utarabatıvarat

utarabatıvarat ~ udarabatırawat (EUTS 1993: 175; ETG 2000: 304).

< Skr. *uttarabhadrapadā* “Bir yıldız adı” (EUTS 1993: 175).

*buu küskü-gä sanlvγ, qı şıpqaqan-lvγ, supraq alđun qutlvγ, şükür grax
ilänür uğrabatırbt yulduz-lvγ it yıl-qı ördünmiş biş grax-lar yorlvγ-ı
sangış ol: oot, suv, yrıaç, alđun, topraq säkiz* (TT VII 1/74).

5.2.34. utrapalguni

< Skr. *uttaraphalguni* “Yıldız adı” (EUTS 1993: 175).

[utra]palguni bir kün turur (TT VII 3/10).

5.2.35. utraşadi

< Skr. *uttarasadha* “Yıldız adı” (EUTS 1993: 175).

utraşadi bir kün bir tün turur (TT VII 3/19).

5.2.36. viçay

< Skr. *vijaya* “Bir yıldız adı” (TekinMaitr 1976: 498).

ikinti ay sekiz yañıka puş yultuzka viçay atlıg muhurtka iki kırk kut buvanlıg irü belgüke tükel-lig sekiz on türlüg nayrağın yaratağlıg körtle körkle çoluça yaruğun yaltrayu kaltı bulutdın “İkinci ayın sekizinde Pusya yıldızı devrinde Vijaya saatinde (Muhurta) otuz iki mukaddes alâmet (irü belgü) ve seksen türlü ‘ikinci dereceden alâmet’ ile donatılmış ve tıpkı uygun bir zamanda parıltıyla parlayarak bir buluttan (çıkılmış Güneş gibi bir Burkan doğdu)” (TekinMair 13/56).

5.2.37. vişak

< Skr. *visâkha* “Bir yıldız adı” (EUTS 1993: 181).

vişak bir kün bir tün yana bir kün turur (TT VII 3/14).

5.2.38. vrhar

< Skr. *Vrsçika* “Bir yıldız adı” (EUTS 1993: 181).

5.2.39. vriş

< Skr. *Vrsabhsa* “Bir yıldız adı” (EUTS 1993: 181).

kirçik, urugini = vriş (TT VII 2/4).

5.2.40. vukuu

< Çin. *mbvy-khyog* “Bir yıldız adı” (EUTS 1993: 181; DTSI: 635).

altınç vukuu atly yultuz ol vuu-sı bu ärür (TT VII 14/55).

5.2.41. yunkiü

< Çin. *uen-k’ü* “Büyük Ayı’nın yıldızlarından biri” (EUTS 1993: 199).

törtünç yunkiü atly yultuz ol vuu-sı bu ärür (TT VII 14/35).

5.2.42. ardir

ardır ~ ardir

< Skr. *ārdrā* “Bir yıldız adı” (EUTS 1993: 12).

*bişinç ai uluy bir yangı-sı qıp luu pik ün braxasvadi garx ardir yultuz
toquz yangı-ya sirki* (TT VII 4/31).

5.2.43. kırđik

kirtik ~ kırđik

< Skr. *krttikāḥ* “Bir yıldız adı.” (TT VII: 109).

üç ygrmi-gä ingir-tä köşünür kırđik-tä ardir, punarvasu-ta bağar (TT
VII 1/22).

5.2.44. mag

< Skr. *maghā* “Bir yıldız adı.” (TT VII: 110).

mag bir kün bir tün turur (TT VII 3/8).

5.2.45. mul

< Skr. *mūla* “Bir yıldız adı.” (TT VII: 111).

mul bir kün bir tün turur (TT VII 3/17).

5.2.46. punarvasu

punrvasu ~ punarbasu

< Skr. *punarvasu* “Bir yıldız adı.” (TT VII: 113).

on yangı-ya toyar punarvasu, puş-ta aşliş, mag purvapalguni uğrapalguni uğrapalguni, xast [xa]st, çaidir çaqşpat suvadi, suşak (TT VII 1/12).

5.2.47. purvabadirapat

pürvabadirpt ~ purvabadra

< Skr. *pūrvabhadrapadā* “Bir yıldız adı.” (TT VII: 113).

oot yultuz aram ai pürvabadirpt, uğrabağrapat, rivadi toquz yangıya bağar (TT VII 1/6).

5.2.48. purvaşadi

purvaşat ~ purvaşt

< Skr. *pūrvāśādhā* “Bir yıldız adı.” (TT VII: 113).

purvaşadi [bir k]ün bir tün turur (TT VII 3/18).

5.2.49. satabiş

sağabiş ~ stabiş

< Skr. *śatabhişaj* “Bir yıldız adı.” (TT VII: 115).

satabiş bir tün bir kün turur (TT VII 3/23).

5.2.50. suvadi

suvadi ~ şuvadir

< Skr. *svātī* “Bir yıldız adı.” (TT VII: 116).

on yangı-ya toyar punarvasu, puş-ta aşliş, mag purvapalguni uğrapalguni uğrapalguni, xast [xa]st, çaidir çaqşpat suvadi, suşak (TT VII 1/12).

5.2.51. şiravan

< Skr. şravana “Bir yıldız adı.” (TT VII: 117).

yıyaç yultuz abiçi, şiravan, şiravan, tört yangıya sārār şiravan-ta sārār... (TT VII 1/32).

5.2.52. urugini

urugini ~ uruguni

< Skr. rohinı “Bir yıldız adı.” (TT VII: 120).

aşvini, barani, miş, kirđik, urugini vriş, mrig(a)şir, ardir maidun
(TT VII 2/2).

5.2.53. tamlang

< Çin. t’âm-lang “Bir yıldız adı.” (TT VII: 117).

tapıy uduy qı(l)ıu-ıa ang’ilki [t]amlang atıy yultuz ol vuu-sı bu ärür
(TT VII 14/4).

6. Burçlar

6.1. Astroloji, Astrolog

6.1.1. körümçi

< Tü. **kö-r-ü-m-çi* : fiil kökü-fiilden fiil yapma eki-yardımcı ses-fiilden isim yapma eki-isimden isim yapma eki (meslek eki).

“Kâhin, falcı, müneccim, yıldıza bakan” (EUTS 1993: 79).

“Türkçede gerek isim, gerekse fiil kökleri başlangıçta tek heceden ibaretti. Tek heceli olduğu hâlde aslında genişlemiş, yani gövde durumunda olan birçok isim ve fiil vardır. Meselâ *kör-* < *kö-r-* “görmek” fiili *-r-* ile genişlemiş bir gövdedir; çünkü bunu görme organı *köz / kö-z* ismi ispat etmektedir” (Hacıeminoğlu 1996: 11). *körüm* sözcüğü Eski Uygur Türkçesinde “rüya, düş, görünüş; nazar noktası; bakış, fal” (EUTS 1993: 79) anlamlarında kullanılan bir kelimedir. *körümçi* sözü de Eski Uygur Türkçesinde “falcı” anlamında kullanılmıştır.

adası tudası kältüktä ötrü tärs tätrü bitkäçi körümçi tapa barırlar (TT VI 264).

6.1.2. müneccim

< Ar. “Müneccim” (KB-DİZİN 1979: 323).

*ilim adamları birle katılmağın ayur yime otaçılar mu'azzimler
mu'abbirler müneccimler şa'irler tarığçılar...* (KB / C 58).

6.1.3. nücum

< Ar. “Yıldızlar ilmi, hey'et ilmi” (KB-DİZİN 1979: 331).

*nücum bilse tıb hem yora bilse tüş
anıñ yormıştı teg sözi kelse tuş* (KB / 2632).

6.1.4. yultuzçı

< Tü. **ya-l-tuz-çı* : fiil kökü-fiilden isim yapma eki-isimden isim yapma eki-isimden isim yapma eki (meslek eki).

“Müneccim, yıldıza bakan” (EUTS 1993: 198).

nä türlüg itig yaratıy bar ärsär, körümçi yultuzçıya ayıtma, itär ärtilär (TT VI 133).

6.2. Burç

6.2.1. burun

< Tü. *bur-u-n* : fiil kökü-yardımcı ses-fiilden isim yapım eki.

“Burun, burç” (KB-DİZİN 1979: 117).

Trkm. *burun*, YUyg. *burun*, Özb. *burun*, Tat. *boron*, Nog. *burın*, Kırg. *murun*, KKıp. *murın*, Kzk. *murın*, Yak. *murun* (Bkz. Eren 1999: 64) biçimlerde Türk lehçelerinde karşımıza çıkan kelime, eski dönemlerden beri kullanılmaktadır (ED: 366).

Sözcüğün kökünü Hasan Eren, “Diyalektlerde kullanılan *bura-*, **bur-* ‘kokmak, koku vermek’ kökünden *-(u)n* ekiyle yapıldığı açıktır: *bur-* + *-(u) n*. Türkçede organ adlarında *-n* ekinin sık sık kullanıldığı göze çarpar (*alın, beyin, bıkın, boyun, erin, taban* vb.)” biçiminde açıklamıştır (Eren 1999: 64).

Seyfullah Türkmen, *Eski Anadolu Türkçesinde Tıp Terimleri* başlıklı doktora tez çalışmasında bu sözcükle ilgili olarak şunları söylemektedir: “*burun* Eski Uygur Türkçesinde ‘koklama ve solunum organı’ anlamının yanında ‘eskiden, ilk başta, önce’ (EUTS 1993: 36) anlamında da kullanılmaktadır. Kelime bugünkü Türk lehçelerinde de aynı anlamlarını devam ettirmektedir. Kelimenin ilk anlamı ‘koklama ve solunum organı’ şeklinde olanıdır. ‘Önce, ilk başta’ anlamını daha sonra kazanmış olmalıdır. Dil bilimine göre bir kelimenin ilk önce somut, daha sonra soyut anlamı meydana

gelmektedir. Burun yüzün ön tarafında yer aldığı için kelime böyle bir anlam genişlemesine uğramıştır.” (Türkmen 2006: 45,46).

Sözcük Karahanlı Türkçesi döneminde ise “burç” anlamını da kazanmıştır (KB-DİZİN 1979: 117).

yaşıq yandı bolğay yana ornıña
balıq qudrıqındın kozı burnıña (KB / 66).

6.2.2. qarḫ

< Skr. *graha* “Burç” (EUTS 1993: 111; DTSI: 289).

säkiz otuz yultuz-lar xuvraq-ın ögürün-türdäçi säkiz uluy karx-larıy
artadtaçı... (U II, 58 (8)/5).

6.2.3. sıñar

sıñar ~ siñar (EUTS 1993: 134,135).

< Tü. *sıñar* : isim kökü.

“Burç mıntıkası, yön, taraf; bir nesnenin yarısı (EUTS 1993: 134); gök ciheti ve yönleri” (EUTS 1993: 135).

Clauson, sözcüğün anlamları ve tarihî lehçelerdeki durumu üzerinde durmakta, etimolojisiyle ilgili bir izah yapmamaktadır (ED: 840,841). Räsänen ise bu sözcüğü *si(n) + -gar* şeklinde incelemektedir (Räsänen 1969: 417).

...ipin sıñar sumir tay-qa tægmiş tæg ol yäk-niñ küçi ymä tñri
burxanqa ... (TT X 330).

6.2.4. ükäk

ükäk ~ ügäk

< Tü. **ü-käk* : fiil kökü-fiilden isim yapım eki.

“Burç” (AtaKuran 2004: 719; KB-DİZİN 1979: 504).

Räsänen *ökäk / ükeg* kelimesinin anlamını “kutu, sandık” olarak vermiş, sözcüğün kökünün ise *ü-* olduğunu söylemiştir (Räsänen 1969: 370). Clauson da sözcüğün çeşitli anlamlarını verdikten sonra Arapça *burc* karşılığında kullanıldığını söylemiş, kökeni konusunda herhangi bir açıklama yapmamıştır (ED: 105).

on iki ükek ol bularda ağın

ķayu iki evlig ķayu bikre in (KB / 138).

6.3. Burçlar Kuşığı (Zodyak)

“Burçlar Kuşığı”, *Gökbilim Terimleri Sözlüğü*’nde “gökküresinde tutulumun geçtiği ve üzerinde on iki burcun eşit aralıklarla dağıldığı kuşak” olarak tanımlanmaktadır (Kızılırmak 1969: 14).

“*Kutadgu Bilig*’de yıl baharda başlamakta ve Zodyak ayları kullanılmaktadır. Ayların adları şöyledir: *Kozı* (Kuzu), *Ud* (Öküz), *Erentir*, *Sacu*, *Arslan*, *Buğday*, *Ülgü* (Kaşgarî’de *Erentüz*), *Çadan* (Akrep), *Ya* (Yay), *Oğlak*, *Könek*, *Balık*. Kaşgarî ise, Türk yılının yine baharda başladığını söylemekte ve on iki hayvan sırasının hem yıllar hem aylar için kullanıldığını şu sözlerle anlatmaktadır: ‘On iki yıl, ayların sayısına şu andaki ayların ve takımyıldızların sayısına uygundur.’ Nitekim on iki hayvan sırasının, Zodyak sırasının aşağı yukarı karşılığı olduğu tespit edilmiştir” (Esin 2001: 106).

6.3.1. arslan

< Tü. *arsıl-an* : isim kökü-isimden isim yapma eki.

“Arslan burcu” (KB-DİZİN 1979: 25).

Sözcük modern lehçelerden AzTü. *aslan*, Trkm. *arıslan*, Tat. *arslan*, Kırg. *arstan*, Nog. *arıslan*, Kzk. *arıstan*, Başk. *arıslan* biçimindedir.

Clauson bu burç hakkında şunları söylemektedir: “KB’de 140. beyitte 5. burç olarak geçmektedir. Ayrıca *İbni Mühennâ*’da ve *Sanglakh*’ta da ‘*arsalan*’ yani *arслан* olarak geçmektedir. Bu, ayrıca *burūġ-i falakî*’nin de karşılığıdır. Bu anlamda *arслан* hakkında başka bir bulguya rastlayamadım.” (Clauson 1964: 364).

Hasan Eren ise *arслан* sözcüğünün etimolojisi hakkında şu bilgileri vermektedir: “Eski Türkçeden başlayarak kullanılır: < *arsıl* + *-an* eki. Kaşgarlı Mahmud’un tanıklığına göre *arsıl* ‘kestane rengi, kumral’ olarak kullanılır. Sonundaki *-(a)n* da eski ve diyalektlerde yaygın olarak kullanılan bir küçültme ekidir. Eckmann, Németh’in etimolojisini olduğu gibi benimsemiştir. Patrubány *arслан*, *arıslan* biçimini açıklamak için Türkçe *sarı* sözcüğünün Yakutça karşılığından yola çıkmıştır. Yakutçada baştaki *s*’lerin düştüğünü biliyoruz. Buna göre Türkçe *sarı*’nın Yakutçada **arı*’ya çevrildiği düşünülebilir. Patrubány’a göre Türkçe *arслан*, *arıslan* biçimi Yakutçada **arı*’nın bir türevidir: **arı* + *-sil* eki + *añ*. Sonundaki *añ* diyalektlerde ‘vahşi hayvan’ olarak geçer. Bu açıklamaya göre *arıslan*’ın ‘sarımtırak vahşi hayvan’ anlamına geldiği anlaşılıyor. İlk bakışta bu açıklama düşündürücüdür. Buna göre *arслан* (> *aslan*) sözünün Yakutça bir biçim olması gerekir. Ancak bütün Türkler arasında yaşayan *arслан* (> *aslan*)’ın Yakutça bir biçim olduğu düşünülemez. Budenz *arслан*’ın etimolojisi üzerinde dururken *kaplan* ve *sırtlan* sözlerini de göz önünde tutmak gerektiğini söylemiştir. Budenz gibi Bang da *arслан*’ı *kaplan* biçimiyle birlikte açıklamaya çalışmıştır. Bang Türkçe *ılan* ~ *yılan* ‘sürünen’ sözüne dayanmak istemiştir. Ona göre *arслан* sözü **arsıl ılan* biçiminden çıkmıştır. Türk diyalektlerinde yaşayan biçimler arasında *arsıl* biçimi de kullanılır. Patrubány gibi Bang da *arsıl*’ın *ar-* bölümünde bir renk anlamı aramış ve *arpulan* ‘ala geyik, sığın’ adındaki *ar* sözünü örnek olarak kullanmıştır. Németh’in yazdığı gibi Bang’ın açıklaması benimsenemez. Yalnız *kaplan*, *sırtlan* gibi sözlerin oluşumunda *arслан* biçiminin analogik baskısı göz ardı edilemez. Vámbéry *arслан*’ı *arıs* ‘güçlü’ ve *lan* ‘vahşi hayvan’ bölümlerine ayırmıştır. Ramstedt eski açıklamaları göz önüne almayarak *arслан*’ı *ars-* (*arkira-* ‘kükremek’) ve *lañ* (< Çince *lan* ‘vahşi hayvan’) bölümlerine ayırmıştır. Egorov Vámbéry, Ramstedt ve Şçerbak’ın açıklamalarını özet olarak vermiş, Kırgızca *arsilda-* ‘kükremek’ fiilini de saymıştır. Şçerbak *arслан*’ın ‘kestane rengi’ anlamına gelen *ār*’ın *-sil* ekiyle kurulmuş *arsıl* biçimiyle *añ* sözünün birleşmesinden oluştuğu yolundaki eski etimolojiyi benimsemiştir. Bu etimolojiye göre

añ sözü *arşlan*'a 'yirtıcı hayvan' anlamını kazandırmıştır. Şçerbak'a göre bu açıklama ses ve anlam yönlerinden inandırıcı olmakla kalmaz, *kaplan* (< *kapıl-an*), *sırtlan* (< *sırtlı-an*) gibi benzer hayvanların adlandırılmasında kullanılan yöntemle de uyar. Türkçe *arşlan*'ın sonundaki ekin 'yirtıcı hayvan' anlamına gelen *añ* sözünden geldiğini savunan uzmanlar, *arşlan*'ın eski ve yeni diyaleklerde *arşlan* olarak geçtiğini göz ardı ederek çağdaş diyaleklerin küçük bir bölümünde kullanılan *arşlañ* biçimine ağırlık vermişlerdir. Ancak bu biçimin yalnız *añ* sözünün yaşadığı diyaleklerde kullanıldığı anlaşılıyor. Bu durum karşısında *arşlañ* biçiminin halk etimolojisi sonunda ortaya çıktığı açıklık kazanıyor. Bu etimolojiyi doğrulamak üzere tanık olarak kullanılan *kaplan*, *sırtlan* gibi sözler de eski ve yeni diyaleklerde yalnız *kaplan*, *sırtlan* olarak geçer. Kaldı ki *arşlan*'ın sonunda geçtiği ileri sürülen *añ* sözünün Türkçe bir öge olup olmadığını da açık olarak bilmiyoruz. Räsänen *arşlan*'ı *-lan* ekiyle kurulmuş bir türev olarak vermiştir. Türkçe *kaplan*, *sırtlan* gibi. Clauson *arşlan*'ın hayvan adlarında kullanılan *-lan* 'ending'i ile kurulduğunu ve *arşlan* ve *arışlan* olarak geçtiğini bildirmiştir. Ona göre Moğolca *arşlan/arşalan* biçimi Türkçeden kalma eski bir alıntıdır. Ligeti de *arşlan*'ı *-lan*, *-len* ekiyle kurulmuş türevler arasında *arış-lan* olarak vermiştir. Pritsak, *arşlan*'ın İrınca *pars*'tan geldiğini yazmıştır." (Eren 1999: 21,22).

kör arşlan bile koşnı buğday başı

basa ülgü boldı çağan ya işi (KB / 140).

6.3.2. balık

< Tü. *balık* : isim kökü.

"Balık burcu" (KB-DİZİN 1979: 55).

Hasan Eren, sözcüğün Eski Türkçeden başlayarak kullanıldığını ve kökünün bilinmediğini söylemektedir (Eren 1999: 36). Clauson da sözcüğün köküyle ilgili herhangi bir görüş bildirmemiştir (ED: 335).

basa keldi oğlağ könek hem balığ

bular toğdı erse yarudı kalığ (KB / 141).

6.3.3. buğday başı

< Tü. *buğday* + *baş-ı* : isim kökü + isim kökü-üçüncü teklik şahıs iyelik eki.

“Başak burcu” (KB / 140).

Kutadgu Bilig'de “başak burcu” anlamında kullanılan *buğday başı* söz grubu *Kutadgu Bilig*'in dizininde yer almamaktadır.

Bülent Gül, konuyla ilgili olarak şu bilgileri aktarmaktadır: “Clauson, sözlüğünde *buğday* kelimesinin varyantlarını vermiştir; ama herhangi bir etimolojik açıklama yapmamıştır (ED: 312). Buğday, Türkçeden Moğolca'ya da *buudai* şeklinde geçmiştir. Buğday, Macarca'da da *búza* şeklinde yaşamaktadır. Sözcük, *KB*'de 140 numaralı beyitte şu şekilde görülmektedir: *kör arslan bile qoşni buğday başı / basa ülgü boldı çadan ya işi* ‘Bak, Esed'in komşusu Sünbüle'dir, sonra Akreb ve Kavs'in arkadaşı Mîzan gelir'. *KB*'de geçen bu *buğday başı* ifadesi için de Clauson, ‘the ear of wheat, the Ar. name of Virgo’ açıklamasını yapmaktadır. *Sanglah*'da, *KB*'de ve *Şeyh Süleyman Efendi Sözlüğü*'nde *buğday* için verilen bu Arapça karşılıklardan *sünbüle* yine buğdayı karşılayan bir isim olan ‘başak’ anlamını taşır. *KB*'de verilen bu beyitte *buğday başı* ifadesi farklı anlamda kullanılmıştır. *buğday başı* için çeviride Arat'ın verdiği *sünbüle* hem başak kelimesini hem de burçlardan *başak*'ı karşılar. Zaten beyitte geçen *ülgü* terazi burcunu, *aslan* aslan burcunu, *çadan* da akrep burcunu karşılamaktadır. Bu bilgilerin ışığında *buğday*'ın İslâmî çevre metinlerinde 1. *buğday* 2. (sünbüle) *başak* 3. (burc-i sünbüle) *başak burcu* şeklinde üç anlamının olduğunu söyleyebiliriz. Başak kelimesi bilindiği üzere ‘buğday başı’ ve ‘ekin başı’ anlamlarında kullanılan bir kelimedir. *KB*'de bu nedenle *başak burcu* anlatılmak istendiğinde, başak burcu demek yerine *buğday başı* ‘başak’ benzetmesiyle istenilen fikir anlatılmıştır. Galiba *buğday başı*'nın ‘başak burcu’nun yerine kullanılmasının sebebi, sadece hem buğday başı için hem de adı geçen burç için Türkçede ‘başak’ karşılığının verilmesidir. Bildiğimiz kadarıyla Türkiye Türkçesinde *buğday başı* kullanımının yerini *başak* almıştır. Ancak

başak'ın *buğday başı*'na göre daha yeni bir kullanım olduğunu söyleyebiliriz.” (Gül 2004: 292-297).

kör arslan bile koşnı buğday başı

basa ülgü boldı çağan ya işi (KB / 140).

6.3.4. çağan

< Tü. *çağan* : isim kökü.

“Akrep burcu” (KB-DİZİN 1979: 127).

Clauson, makalesinde *çağan*'ın ‘akrep’ *KB*'de 140. ve 4889. beyitlerde burçların sekizincisi olduğunu, sözcüğün sonraki şeklinin *çayan* olduğunu *İbni Mühennâ*'da ve *Sanglakh*'ta 210. beyitte *çayan*, 222. beyitte *çıyan* olarak her ikisinde de ‘akrep’ anlamında; ayrıca *burg-i ‘aqrab* olarak da geçtiğini, sözcük hakkında başka bir kayda rastlamadığını belirtmektedir (Clauson 1964: 364). Räsänen, *çağan*'ın “akrep” anlamında olduğunu söyledikten sonra tarihî ve modern lehçelerdeki şeklini vermiş, kökeni hakkında herhangi bir açıklama yapmamıştır (Räsänen 1969: 94). Nişanyan, *çıyan* sözcüğüne Etü. *çadhan* “akrep” anlamını vermiştir (Nişanyan 2003: 78). Tietze ise *çıyan* sözcüğüne “çok ayaklı sarı bir böcek” anlamını vermiş ve sözcüğün Etü. *çağan*'dan ‘akrep’ geldiğini belirtmiştir (Tietze 2002: 513). Hasan Eren ise *çıyan* sözcüğü hakkında şu açıklamaları yapmıştır: “Sarımtrak renkte, zehirli böcek. Ağzılarda *çayan* ‘akrep (ve kırk ayak)’ olarak geçer. Trkm. *içyan* ‘akrep’ (Göçüşmeli bir biçim olduğu açıktır.) Nog. *şayan* ‘yengeç’, Kzk. *şayan*, KKlp. *şayan*, Kırg. *çayan* şeklindedir. Orta Türkçede *çağan* ‘akrep’ olarak geçer. Türkçede birinci hecede -a-‘nın -ı-‘ya çevrildiği göze çarpıyor. Dilimizde buna benzer örnekler vardır. Orta Türkçede -đ-‘nin çağdaş diyalektlerde -y-‘ye çevrilmesi kuraldır.” (Eren 1999: 91).

kör arslan bile koşnı buğday başı

basa ülgü boldı çağan ya işi (KB / 140).

yana kördi ülker savılmış başı
*toğardın **çağan** kıpmış örlep tuşı* (KB / 4889).

6.3.5. erentüz

erentir ~ erentüz (KB-DİZİN 1979: 157; DLT-DİZİN 1999: 188).

< Tü. *er-en-tüz* : isim kökü-isimden isim yapma eki-isimden isim yapma eki.

“İkizler burcu; Müşteri (Jüpiter) yıldızı” (DLT-DİZİN 1999: 188; KB-DİZİN 1979: 157).

Bu sözcük hem *DLT*’de hem de *KB*’de “terazi burcu” anlamıyla geçmektedir. Clauson ise sözcüğün “ikizler burcu” anlamında olması gerektiği üzerinde durmuştur (ED: 237).

Bkz. krş. *erentüz* (Jüpiter)

közı yazkı yılduz basa uđ kelir
***erentir** kıcuık birle sanču yorır* (KB / 139).

6.3.6. közı

< Tü. *közı* : isim kökü.

“Koç burcu” (KB-DİZİN 1979: 273).

Koç burcu anlamındaki bu sözcük *KB*’de 66. ve 139. beyitlerde burçların ilki olarak geçmektedir. *Sanglak*’ta ise ‘*koyun*’ ve *burğ-i hamal* olarak anlamlandırılmıştır (Clauson 1964: 365). Sözcük, Türkçeden Moğolcaya *quriğan* olarak geçmiştir. Çağdaş diyalektlerin bir bölümünde de Moğolcadan kalma *kurağan* (> *kurān*) biçimi kullanılır (Eren 1999: 272).

közı yazkı yılduz basa uđ kelir

erentir uı birle sanu yorır (KB / 139).

yaşıyandı bolay yana ornia

balı udrıındın ozı burnıa (KB / 66).

6.3.7. knek

< T. *kn-ek* : fiil kökü-fiilden isim yapma eki.

“Kova burcu” (KB-DZN 1979: 276).

Rsnen, sözlüğünde bu sözcüğün Moğolcaya *kng* şeklinde getiğni söylemiş ve modern lehçelerdeki durumuna değınmiş; kökeni hakkında bir izahta bulunmamıştır (Rsnen 1969: 290).

DLT’deki *kn-* fiili, “düzelmek, doğrulmak; yola gelmek; inkrdan sonra ikrr etmek; yola çıkmak” (DLT-DZN 1999: 360) anlamlarındadır. Bu fiilden, genellikle let ismi yapan *-ek* ekiyle (Hacıeminoğlu 1996: 21) “kova” anlamındaki *knek* kelimesi türetilmiştir diye düşünüyoruz. Eski Uygurcada *kni* kelimesinin anlamlarından biri de “kova”dır (EUTS 1993: 77).

basa keldi oğla knek hem balı

bular toğdı erse yarudı alı (KB / 141).

6.3.8. uı

< T. *u-ı-* : fiil kökü-yardımcı ses-fiilden isim yapma eki.

“Yengeç burcu (seretn)” (KB-DZN 1979: 289).

Rsnen, bu sözcüğün anlamını “yengeç burcu” olarak vermiş ve kökünün *u-* fiili olduğnu söylemiştir (Rsnen 1969: 296). Clauson da sözcüğün “yengeç” anlamını verdikten sonra kökeninin *u-* fiili olduğnu belirtmiştir (ED: 591).

KB'deki *kuç-* “kucaklamak”, *kuçuş-* “kucaklaşmak” (*KB-DİZİN* 1979: 288,289); *DLT*'deki *kuçak* “kucak”, *kuçam* “kucak”, *kuçaklamak* “kucaklamak” (*DLT-DİZİN* 1999: 372,373) kelimelerinden hareketle biz de bu sözcüğün kökünün *kuç-* fiili olduğunu düşünüyoruz.

kozi yazkı yulduz basa uđ kelir
erentir kuçık birle sançu yorır (*KB / 139*).

6.3.9. miş

< Skr. *meşa* “Zodiaktaki koç, koç burcu” (*EUTS* 1993: 88; *TT VII*: 111).

aşvini, barani, miş, kirđik, urugini vriş, mrig(a)şir, ardir maidun ...
(*TT VII 2/2*).

6.3.10. oğlak

< Tü. *oğul-(a)k* : isim kökü-isimden isim yapma eki (küçültme eki).

“Oğlak burcu (cedy)” (*KB-DİZİN* 1979: 333).

Sözcük, modern lehçelerde Trkm. *ovlak*, Nog. *ulak*, KKlp. *ılak*, Başk. *ılak*, Kırg. *ılak*, Özb. *ulak* şeklindedir.

Hasan Eren *oğlak* sözcüğünün “keçi yavrusu” anlamını verdikten sonra “< *oğul* + *-(a)k* küçültme eki. Türkçede *oğulak* > *oğlak* olarak gelişmiştir. Deny *oğlak*'ı *oğ-lak* biçiminde açıklamıştır. Onun bu açıklamasına katılan Ligeti *oğ* kökünü Moğolca *oğunu*, *oğuna* ‘yaban tekesi’, *oğulca*, *oğalca* ‘yaban koyunu’, biçimlerinin *oğu-*, *oğa-* kökleriyle birleştirmiştir” demektedir (Eren 1999: 304). Nişanyan da kelimenin anlamını “yavrucuk, keçi yavrusu” olarak vermekte ve sözcüğün “*oğul*” kökünden geldiğini belirtmektedir (Nişanyan 2003: 331). Clauson, bu sözcüğün *KB*'de 141. beyitte 10. burç olarak geçtiğini kaydetmektedir. Sözcüğün *Sanglakh*'ta ‘dört aylık

kuzu' anlamında *burğ-i ğady* olarak geçtiğini ve bu anlam hakkında başka bir kaynağa rastlamadığını ifade etmektedir (Clauson 1964: 362). Clauson etimoloji sözlüğünde de sözcüğün kökünü *oğul* olarak vermiştir (ED: 84).

basa keldi oğlağ könek hem balıq
bular toğdı erse yarudı qalıq (KB / 141).

6.3.11. ordu

< Tü. *or-du* : isim kökü-isimden isim yapma eki.

“Yıldız burcu” (Hsüan 1975: 162).

Eski Türkçede *or* “taht, yer” (EUTS 1993: 95) anlamlarındadır. Clauson da sözcüğün kökünü “yer” anlamına gelen *or* ismi olarak vermektedir (ED: 203). Nişanyan ise sözcüğün kökünü *or-* fiili olarak açıklamaktadır (Nişanyan 2003: 334). Sözcüğün “saray, ordugâh” anlamlarının yanında “Yıldız burcu” anlamı da bulunmaktadır.

bilgä t(ä)ngri t(ä)ngrişi burxan nirvan–qa kirü y(a)rıqamış-da iki y(e)g(i)rmi yol yurüng yelü kögän kedin yingaq kälip ... atl(ı)γ ordu-qa sapılmış ärdi “hakim tanrılar tanru Buddha nirvanaya girmiş olduğunda on iki yol beyaz gökkuşağı batı yönünden gelip ... adlı burca uzanmış idi” (Hsüan Tsang s.43/72).

6.3.12. purnavası

< Skr. *purnavası* “İkizler burcunun (Gemini takımyıldızı) adıdır.” (Hsüan 1975: 110).

–iniür ärkän “ kördi taydın yingaq tört yol yurüng yelü kögän taydınqı üç yultuzdın küntün yingaq kölip purnavası yultuzqa tägilip samtso açarı yağmış pryan–qa enip tıylıp turmış-m adırtlı kördi “-nır iken (şunu) gördü: kuzey yönünde dört yol (=dört tane ayrı ayrı) beyaz gökkuşağının kuzeydeki üç yıldızdan güneye doğru gelip, İkizler

burcuna değip, Tripişaka uştadin yattığı hücreye inip, içeri girip durduğunu ayrıntılı olarak gördü” (Hsüan Tsang s. 43/71-72).

6.3.13. sertan

< Ar. *seretan* “Seretân burcu, yengeç” (KB-DİZİN 1979: 392).

*bu ay burcu sertan bu ev evrilür
evi evrilür hem özi evrilür* (KB / 744).

6.3.14. uđ

< Tü. *ud* : isim kökü.

“Boğa burcu” (KB-DİZİN 1979: 488).

Clauson bu sözcük hakkında “boğa burcu” karşılığını verdikten sonra sözcüğün *KB*’de 139 numaralı beyitte geçtiğini kaydetmektedir. Ayrıca Türkçede *ud* sözünün “öküz” karşılığında da kullanıldığını ifade etmektedir (Clauson 1964: 362).

*ęozı yazęı yulduz basa uđ kelir
erentir ęuık birle sanu yorır* (KB / 139).

6.3.15. ülgü

< Tü. **ü-l-gü* : fiil kökü-fiilden isim yapma eki-isimden isim yapma eki.

“Terazi (mizan) burcu” (KB-DİZİN 1979: 505).

Clauson etimoloji sözlüğünde bu sözcüğün kökünün **ül-* olduğunu söylemektedir (ED: 142). Biz ise bu sözcüğün kökünün **ül-* fiilinden daha geriye gidebileceğini düşünmekteyiz. *ül* < *ü-l* “pay, hisse” anlamındadır. “Pay, hisse” anlamıyla “terazi” arasındaki anlam ilişkisi de açıktır. Bu isimden *üle-* < *ül-e-* “paylaştırmak”; *üleş-* < *üle-ř-* “paylaşmak”; *ülgü* < *ül-gü* “pay, hisse” sözcükleri türemiştir. Bu kelime de *ü-* fiilinden *ü-l-* fiilinin teşekkülü ile meydana gelen bir gövdeden *-gü* eki ile türemiş bir

isimdir. Yine *Kutadgu Bilig*'de *ülüg* isminin varlığı *ül* isminden *ül-ü-* fiili, oradan da -g ile yeni bir isim yapıldığını göstermektedir ki, bu sözcüğün de anlamı “pay, hisse” demektir. Hem *KB*'de hem de *DLT*'de *ülüş* ismi vardır. Bu sözcüğün kökü de yine **ü-* fiiline dayanmaktadır. Bu örnekler gösteriyor ki “pay, hisse” anlamındaki *ül* isminden başka, bir de *ül-* fiili vardır. O hâlde asıl kök *ü-* (paylaşmak) fiili olmalıdır ve *ül* ismi de bu *ü-* fiilinden -*l* eki ile yapılmıştır (Hacıeminoğlu 1996: 25).

Clauson başka bir yazısında ise bu sözcüğün “*libra*” (Terazi burcu) anlamını verdikten sonra *KB*'de 140. beyitte 7. burç olarak geçtiğini, *Sanglakh*'ta ise anlamının *burg-i mizân* yani “terazi” olduğunu, sözcüğe *burg-i mizân* şeklinde başka bir yerde rastlamadığını söylemektedir (Clauson 1964: 363).

“Önasya kültürlerinde *Mizân* ve *Terazi* adı verilen bu burca eski Türkler *Ülgü* demişlerdir. Öyle anlaşılıyor ki bu eski Türkçe sözcük de yine *Terazi* sözünden tercüme yolu ile meydana gelmiştir. Eski Türkler Terazi burcuna *Karakuş* da demişlerdir.

Orta Asya Türkleri genel olarak İran kültürlerinin tesirleri altında kalmışlar ve Anadolu'da olduğu gibi *Terazi* veya *Tarazi* sözcüklerini kullanmışlardır. Altay'daki Teleüt Türkleri ise, Terazi burcuna *Üç Miğak* demişlerdi.

Anadolu'da ‘Terazi burcu’ deyimini çok yaygındır. Fakat bu burca, Osmanlı devletinde *Beş karındaş* adı verilmişti. Anadolu'da köylüler arasında ise *Beş kardeşler* denir. Türk mitolojisinde üçü ana yıldız ile iki yan yıldız birbirinden ayrılmıştı. Üç yıldız, göğe kaçan geyikler ve iki yan yıldız ise onları kovalayan avcı ile yayı olmuşlardı. Bu burca yalnızca *Üç arkar*, yani *Üç dağ koyunu* diyen Türkler de vardır.

Terazi burcuna Orta Asya'da *Kesil*; Anadolu'da *Kuyruk yıldızı* diyenler de vardır. Bu burç, Arapların *Cevza* veya *Seyf ül Cebbar* dedikleri üçlü yıldız kümesidir. Avrupalılar, Arapların tesiri altında kalarak bu burç için *Orion kılıcı* ifadesini kullanmışlardır.”
(http://de.geocities.com/alpra7/TURK_MITOLOJISI1.HTM)

kör arslan bile hoşnu buğday başı

basa ülgü boldı çağan ya işi (KB / 140).

6.3.16. ara uş

< Tü. ara + uş : isim kökü + isim kökü.

“Terazi (mizan) burcu” (KB / 6219).

Eski Türkler Terazi burcu için *ara uş* da demişlerdir. Ancak bu burca niçin *ara uş* dendiğini tam olarak bilemiyoruz. Aslında Eski Türkçede Jüpiter gezegeni anlamında kullanılan *ara uş* söz grubu Kaşgarlı Mahmud’un sözlüğünde derlediği Eski bir Türk şiirinde gece ve gündüzün mizanını (ölçüsünü) düzenlemektedir:

Yarattı yaşıl çeş

Savurdu ürüng kaş

Tizildi ara uş

Tün-kün üze yürkenür (Kaşgarî, varak 166).

Bu beyite göre yeşil-mavi renkte firuzeden bir kubbe gibi düşünülen gökte, beyaz yeşim taşlarına benzetilen yıldızlar arasında *ara uş* gezegeni, gün ve gecenin mizanını düzenlemektedir. Kaşgarlı Mahmud, *ara uş*’un Türk illerinde sabah gözüktüğünü kaydetmekte ve ‘mizan’ görevini yıllara değil, gündüz ve gecenin dolanımına bağlamaktadır (Esin 2001: 47). Belki de bu yüzden Eski Türkler Terazi burcu için *ara uş* da demiş olabilirler diye düşünüyoruz.

Bkz. krş. *ara uş yulduz* (Jüpiter)

Terazi burcu anlamındaki *ara uş* sözcüğü *Kutadgu Bilig*’de de şu şekilde geçmektedir:

toğardın ara uş opup örledi

yağı ot kötürmiş teg ot yıldradı (KB / 6219).

6.3.17. ya

< Tü. *ya* : isim kökü.

“Yay burcu” (KB-DİZİN 1979: 511).

kör arslan bile koşnı buğday başı

basa ülgü boldı çağan ya işi (KB / 140).

6.3.18. kanya

< Skr. *kanyā* “Başak burcu” (TT VII: 108).

uğrapalguni, xast = kanya-a (TT VII 2/13).

6.3.19. karkağ

< Skr. *karkağa* “Yengeç burcu” (TT VII: 108).

punarbasu, puş, aşlış = karkağ (TT VII 2/8).

6.3.20. kumba

< Skr. *kumbha* “Kova burcu” (TT VII: 108).

daniş, satabiş = kumba (TT VII 2/24).

6.3.21. maidun

< Skr. *mithuna* “İkizler burcu” (TT VII: 110).

mrig(a)şir, ardir = maidun (TT VII 2/6).

6.3.22. maḡara

< Skr. *maḡara* “Oğlak burcu” (TT VII: 111).

uđraṡat, širavan = **maḡara** (TT VII 2/22).

6.3.23. mina

< Skr. *mīna* “Balık burcu” (TT VII: 111).

purvabadra, utrabadra, irivadi = **mina** (TT VII 2/26).

6.3.24. tanu

< Skr. *dhanus* “Yay burcu” (TT VII: 117).

mul, purvaṡat = **tanu** (TT VII 2/20).

6.3.25. tulya

< Skr. *tulā* “Terazi burcu” (TT VII: 117).

ḡaiḡir, šuvaḡir = **tuly-a** (TT VII 2/15).

6.3.26. vrḡik

< Skr. *vrṡcika* “Akrep burcu” (TT VII: 121).

suṡak, anurat = **vrḡik** (TT VII 2/17).

6.3.27. vriṡ

< Skr. *vrṡabha* “Boğa burcu” (TT VII: 121).

kirḡik, urugini = **vriṡ** (TT VII 2/4).

7. Zaman

Bu başlık altında zaman kavramı taşıyan her söz değil, astronomi ile ilgili olan, Güneş'e, Ay'a bağlı zaman bildiren Eski Türkçe sözcükler incelenmiştir. *Gökbilim Terimleri Sözlüğü*'nde "zaman" kavramı "akıp giden olayların tekrar eden gök olaylarına göre sıralanmasından doğan bir kavram. Güneş ve yıldızların öğlene göre açısal uzaklığına (saat açısına) karşılık bir ölçü" şeklinde tanımlanmıştır (Kızılırmak 1969: 116).

7.1. On İki Hayvanlı Türk Takvimi

Doğu dünyasında Çinlilere ait olduğu düşünülen bu takvim Türk bilim adamları ve bazı Batılı bilim adamlarına göre Türklere aittir. Edouard Chavannes'in *Le Cycle turc des Douze Animaux (On iki Hayvanlı Türk Takvimi)* adlı araştırmasına göre Asya'da kullanılan "On İki Hayvanlı Takvim" Türklere ait bir takvim sistemi idi ve Çinliler bu takvimi Türklere almıştı. Chavannes, bu yüzden de araştırmasının adını *On İki Hayvanlı Türk Takvimi* koymuştur.

"On İki Hayvanlı Takvim" in diğer takvimlerden ayrıldığı nokta, sadece bir yılı ifade etmemesidir. Her yılı bir hayvan adıyla anılan bu takvim, on iki hayvana ait "on iki yıllık" dilimi kapsayan farklı bir hesaplama dayandır. "Güneş Takvimi"ni temel alan "On İki Hayvanlı Takvim"de bir yıl; 365 gün, 5 saat, 48 dakika, 45 saniyedir. Birinci hayvanın adıyla on iki yıllık dilim başlar, on ikinci hayvanın adıyla anılan yıl bitince tekrar ilk hayvana ait yıla geri dönlür. Öte yandan 12 yılın 5 katı olan 60 yıllık geniş zaman dilimleri de bu takvimde önemlidir. Eskiden belirli olaylar bunlar dikkate alınarak tarihlendiriliyordu. "On İki Hayvanlı Takvimi"nde yılbaşı, gece ile gündüzün eşit olduğu 21 Mart, Nevruz günü ile başlardı. 1 yıl 4 mevsim ya da 6 haftadan (her biri 60 gün) ibaretti. Bu takvimde gece yarısı başladığı kabul edilen "gün" 12 eşit "çağ"a bölünmüştü. Her bir çağ 2 saate karşılık gelmekteydi. Dolayısıyla bir gün de 24 saat idi. Her bir çağ ise sekiz "keh"ten ibaretti. "On İki Hayvanlı Takvim"de kullanılan hayvan adları ve bunların yıl olarak sırası Asya toplumlarında hemen hemen aynıdır. Türk takviminde yer alan on iki hayvanın adları şöyledir: *Fare, sığır, pars, tavşan, ejder, yılan, at, koyun, maymun, tavuk, köpek, domuz*. (Kara 2006: 332).

Bizce Türklerin On İki Hayvanlı Takvim’i kullanmaları gök bilimi ile olan ilişkilerinin en açık kanıtıdır.

7.1.1. bars yıl

< Tü. *bars* : isim kökü.

“Kaplan yılı” (IrkBit 2004: 50).

Bu sözcük, Türkçenin en eski yazılı kaynaklarında geçmektedir. Buna rağmen kelime bazı araştırmacılar tarafından Farsça kökenli olarak gösterilmiştir. Kimi eserlerde ise Türkçe olarak gösterilmiştir. Sözcüğün Köktürk döneminden beri kullanılıyor olması bu kelimenin Türkçe kökenli olma ihtimalini arttırmaktadır. Şayet İran dillerinden alınmışsa da çok eski dönemde alınmış olmalıdır (Karadoğan 2001: 69).

Bazı metinlerde *pars*, *baris* olarak geçer (Turan 2004: 113). Bu yılda hükümdarlar birbirine şüpheli nazarla bakarlar ve makam kavgasına girerler. Halk arasında düşmanlık oluşur. Denizcilerin gemileri batar. Kış kısa ve soğuk olur. Bazı yerlerde yer sarsıntısı olur. Bu yılın ilk üçte birinde doğan çocuk yiğit, erkek ve güzel çehreli olur, ikinci üçte birinde doğan zengin ve hırslı olur, üçüncü üçte birinde doğan akılsız olur (Turan 2004: 102).

bars yıl, ekinti ay, bir yigirmike Tay-gün-tan manıstantaki kiçig di[n]tar burua guru eşid[ip] içimiz isig Sangun İtaçuk için bitidim
“Kaplan yılı(nda), ikinci ayın on beşinde, Taygüntan manastırında,
(ben) genç dindar (mürüt), mürşit kahinden işitip, ağabeyimiz aziz
Sangun İtaçuk için (bu kitabı) yazdım (IrkBit 67).

7.1.2. biçin yıl

< Far. *bûzîna* “Maymun yılı” (T.Tekin 1988: 126).

Orhon Yazıtları’nda ve Uygur metinlerinde *biçin* şeklinde geçer: *piçin*, *meçin* bazen de *meşin* şekilleri de vardır. Anadolu’da *maymun*, Kazaklarda ve Kırgızlarda *maymal* da

denir. Moğolcası *meçin*'dir. Vambery'e göre Türkçeye Moğolcadan geçmiştir (Turan 2004: 114).

J. Halévy, *tavşan*, *maymun* ve *tavuk* kelimelerinin kökeninin Batı dilleri olduğunu söylemektedir. Ona göre bu hayvan adlarının Türkçeye geçmesi de Süryanî veya Kıptî misyonerleri ile olmalıdır. *Takagu* veya *taguk*, Arapça *degaga* (*deccâce*)yı hatırlatır. *Tapışkan* veya *tafşkan*'daki “*kan*” unsuru atıldıktan sonra geriye kalan “*tafş*” kökü, Ârâmicede *tavşan* anlamına gelen “*tafza*” kelimesine denk gelir. *Biçin* veya *piçin* denilen maymunun Türkçe etimolojisi yoktur. Kıptî dilinde buna *pi-en* veya *pie-jen* denir. Chavannes ise *tavişkan*, *sıçgan*, *saksığan*, *yılan...* gibi Türkçe kök ve eklentilerle yapılan kelimelerin kökenini başka dillerde aramanın lüzumsuz olduğunu söyler (Turan 2004: 72).

Bu yıl hayırsızdır. Yankesici ve hırsızlar çoğalır. At, deve gibi büyük hayvanlarda hastalık olur. Kışlar gayet kısa ve soğuk geçer. Bu yılda meyvelere ve özellikle üzüme âfet erişir. Bu yılın ilkinde doğan kötü işli, kötü düşünceli olur. Ortasında doğan yalancı olur. Sonunda doğan vefasız, faydasız olur (Turan 2004: 104).

barkın, bedizin bitig taş[ın] biçin yılka, yitiñ ay yiti otuzka kop alkd[ım]ız “Türbesini, resimlerini-heykellerini (ve) kitabe taşını Maymun yılında, yedinci ayın yirmi yedisinde hep bitirdik.” (T.Tekin 1988: 24).

7.1.3. it yıl

it yıl ~ it yıl (T.Tekin 1988: 137; EUTS 1993: 68).

< Tü. *it + yıl* : isim kökü + isim kökü.

“Köpek yılı.” (T.Tekin 1988: 137).

H. Eren bu sözcüğün etimolojisiyle ilgili olarak, “Eski Türkçeden başlayarak kullanılır. Orta Türkçede *it* olarak geçer. Salarca, Sarı Uygurca gibi diyalektlerde geçen *işt* (~ *işt*) biçimlerinde gördüğümüz *-ş-*'ler sonradan türemiştir. Bu diyalektlerde buna benzer

ikincil -ş-'ler birçok yerde göze çarpar. Eski verilerin tanıklığına göre, *it* biçiminden yola çıkmak gerekir. Bu biçimin sonradan *it*'e çevrildiği anlaşılıyor. Buna karşılık *it* yanında geçen *köpek* sözü de birçok diyalekte kullanılır. Şorca, Sagayca, Koybalca gibi birkaç diyalekte kullanılan *aday* biçimi düşündürücüdür. Radloff'un *aday*'ı *it* biçimiyle birleştirmesi yanlıştır." demektedir (Eren 1999: 196).

İt sözcüğü bütün Türk lehçelerinde mevcut olan bir kelimedir. *İt*, *barak*, *köpek* şekilleri vardır (Turan 2004: 115).

Fitne, karışıklık ve kan dökücülük; at ve katır ölümü olur. Hırsızlar, yol kesiciler çoğalır. Kışlar gayet soğuk geçer; çok hastalık olur; veba ve ölüm korkusu artar. Bu yılın ilk aylarında doğan kötü tabiatlı, hırslı ve obur olur. Ortasında doğan akıllı, bilgili; fakat itibarsız olur. Sonunda doğan kahraman, yiğit, vefalı olur (Turan 2004: 105).

bunça kazganıp kañ[ım k]agan [ı]t yıl onunç ay altı otuzka uça bardı
"Bu kadar (çok) kazanıp babam Hakan Köpek yılının onuncu ayının yirmi altısında vefat etti." (T.Tekin 1988: 54).

7.1.4. koñ yıl

ḥoyın ~ koyın ~ koñ

< Tü. *koñ* + *yıl* : isim kökü + isim kökü.

"Koyun yılı" (T.Tekin 1988: 149).

H. Eren, sözlüğünde bu sözcükle ilgili olarak şunları kaydetmektedir: "Eski Türkçeden başlayarak kullanıldığını biliyoruz (*kōñ*). Orta Türkçede *kōy* olarak geçer. Kaşgarlı Mahmud'a göre, Argular *kōñ* biçimini kullanırlar. Kumancada *koy* olarak geçer. Eski Kıpçakçada ise *koyun* biçimi kullanılır. Türkçe *koyun* biçiminin *-(u)n* küçültme ekiyle yapılmış bir türev olduğu anlaşılıyor: *kōñ* + *-(u)n*. Eski Türkçe *kōñ* biçiminin sonundaki *-ñ* Türk diyalektlerinde *-y*'ye çevrilmiştir." (Eren 1999: 254,255).

Eski Türk kavimlerinin büyük bir çoğunluğunun arasında mevcut olan bu kelimenin eski şeklinin daha ziyade *koy* olduğu gözüküyor. Divanu Lügati't-Türk'te anlatıldığına göre Argular “y”leri “n”ye çevirdiklerinden *koyun* yerine *kun* derlermiş. Bulgarcası *kuçi*, Moğolcası *khoin*'dir (Turan 2004: 114).

Bu yılda nimetler bollaşır, yağmur çok yağar. Kışlar yumuşak ve uzun geçer. İnsanlar daha iyi niyetli olur; gerçi fitne ve karışıklık çıksa da ortam çabuk sakinleşir. Bu yılın ilk aylarında doğan güzel yüzlü, rızkı bol olur. Ortasında doğan vefasız ve az çocuklu olur. Sonunda doğan kısa ömürlü olur (Turan 2004: 104).

koy(t)n yıl aram ay on yañık-a män taşık turı-ka bitig berür-män
“Koyun yılı birinci ayın onuncu gününde ben Taşık, Turı'ya senet vereceğim” (Özyetgin 2004: 182).

7.1.5. küsgü yıl

< Tü. **küs-gü* + *yıl* : fiil kökü-fiilden isim yapma eki + isim kökü.

“Sıçan (yıl adı)” (OTG 2003: 249).

Bu yıl adı bazı metinlerde *sıçkan yıl* şeklinde de geçmektedir. Clauson, kelimenin etimolojisiyle ilgili herhangi bir şey söylememiştir (ED: 750). Räsänen ise, kelimenin tarihî lehçelerdeki durumuna değinmiş, kökeniyle ilgili herhangi bir açıklama yapmamış; yalnız *küskü* sözcüğünün *küstübäk* ile ilişkisine temas etmiştir (Räsänen 1969: 312). Doerfer'e göre bu sözcük *küs-* “dağıtmak, karıştırmak” fiilinden bir türetme olabilir (Hsüan 1975: 79).

Bu isim lehçelerin çoğunda türlü şekillerde mevcuttur: Orhon Yazıtları'nda bununla ilgili tarihî vesika yoktur. Uygur metinlerinde *sıçgan* ve *sıçkan*, Kazak ve Kırgızlarda *tışkan*, *çıçkan*, *sijan*, Anadolu'da *sıçan*, bazı Uygur metinlerine *küskü*, Teleütlerde *küske*, Azerbaycan'da *kesegen*, Tuna Bulgarlarında (*se*)*ver* şeklinde geçer (Turan 2004: 113).

Bu yılda karışıklık, kargaşalık ve kan dökme çok olur, hırsızlar ve yol kesiciler çoğalır, halk yerdeki böceklerden zarar görür, bazı yerlerde rahatlık ve huzur bol olur. Hükümdar ve sultanlar gamlı olur. Bu yılda yağmur orta halli olur. Bu yılın üçte biri ilkinde doğan çocuk eziyet verici tabiatta olur, ikinci üçte birinde doğan bilgin, temkinli ve edepli olur, son üçte birinde doğan yalancı ve bilgisiz olur (Turan 2004: 101).

k[ü]skü yıl bir y(e)g(i)rminç ay al[tı yañı]-ka biz tolu k(a)y-a m[ısır]ug inç k(a)y-a mısır başlap [onluk]lar-ka on öñdün-in-dä böz kãrgäk bol[up]... “Fare yılı on birinci ayın altıncı gününde biz Tolu Kaya Mısır, Ulug, İnç, Kaya, Mısır başta olmak üzere, onluklara önceden on pamuklu kumaş gerek olup...” (Özyetgin 2004: 220).

7.1.6. lagzın yıl

< ? *lagzın* “Domuz (yıl adı)” (T.Tekin 1988: 153).

Bu yıl adı bazen *toñuz yıl* olarak da geçmektedir.

Clauson, sözcüğün Toharca bir alıntı olduğu ihtimali üzerinde durmaktadır (ED: 764). Hamilton *lagzın* sözcüğünün muhtemelen taş devri dönemi Asya dillerinden alınmış bir kelime olabileceğini söylemektedir (Hamilton 1998: 200). Hasan Eren ise bu sözün kökeninin açıklanamadığını ifade etmektedir (Eren 1999: 118). Ligeti’ye göre bu ad birçok büyük kola ayrıldığı anlaşılan Paleoasya dillerinden kalma bir alıntıdır. Doerfer ise *lagzın*’ın Hiungnucadan veya Avarcadan kalma bir alıntı olduğu olasılığı üzerinde durmaktadır (Eren 1999: 118).

Tonguz genellikle Türk kavimleri arasında kullanılır. Orhon ve Mani-Uygur metinlerinde *lağzın* veya *algazın* olarak geçer. Bulgarcası *dochs*’dur (Turan 2004: 115). Bu yılda kar ve soğuk çok olur. Kargaşalıklar çıkar. Hükümdarlar arasında muhalefet olur. Tehlikeli hastalıklar çoğalır. Hırsız ve yol kesiciler artar. Dört ayaklılarda ölüm çok olur. Meyveler bollaşır. Buğday çok, arpa az olur. Halk yerden yere konar ve göçer. Yılın ilk zamanlarında doğan güzel, ahlâklı ve akıllı; ortasında doğan yalancı olur. Sonunda doğan kahraman, kan dökücü ve ünlü olur (Turan 2004: 105, 106).

toñuz yıl beşinç ay yeti yañuka m(ä)n bägi yöläk-kä ayıtıp [biti]dim
“Domuz yılı, beşinci ayın yedinci gününde ben Begi Yölek’e sorup yazdım.” (Özyetgin 2004: 195).

7.1.7. luu yıl

luu ~ lü ~ ulu ~ lö ~ lon ~ luo

< Çin. *lung*, Mo. *lu*, Tib. *klu* “Ejderha yılı” (KayaYaz 2000: 131).

Orhon ve Uygur yazılarında *lu* şeklinde geçen bu sözcük Çince'dir. Divanu Lügati't-Türk'te *neg*, İbni Mühennâ'da ve başka bazı yerlerde *balık*, Azerbaycan'da Farsçası *neheng*, Moğolcası *lo*'dur (Turan 2004: 113).

Timsahın suda yaşaması dolayısıyla bu yıl çok yağmur yağar ve bolluk olur. Savaş ve kan dökücülük çok olur. Arpa ve buğday iyi mahsul verir. İlk üçte birinde doğan kötü huylu olur, halka az karışır. İkinci üçte birinde doğan temiz söyleyen, iyi işleyen olur. Sonunda doğan şerir ve hayasız olur (Turan 2004: 103).

lu yıl türk buyla t(a)rq(a)n k... “Lu yılında, Türk Buyla Tarkan...”
(KayaYaz 2000: 122).

7.1.8. takıgu yıl

< Tü. *takıgu* + *yıl* : isim kökü + isim kökü.

“Tavuk yılı” (Özyetgin 2004:165).

Räsänen, *takıgu* sözcüğünün tarihi ve modern lehçelerdeki şekillerini vermiş, sözcüğün kökeni hakkında herhangi bir izah yapmamıştır (Räsänen 1969: 457). Hasan Eren ise sözcüğün kökeninin bilinmediğini yazmıştır (Eren 1999: 398). Ramstedt, Türkçe *tavuk*'u Moğolca *takiya* < *takiğa* biçimiyle birleştirmiştir. Gombocz, Moğolca *takiya*'nın Türkçe bir alıntı olduğunu yazmıştır. Ramstedt ise bu görüşe katılmayarak Türkçe ve Moğolca biçimlerin eski bit kültür dilinden kaldığını dile getirmiştir. Asya

göçebelerinin tavuk yetiştirmekle uğraşmadıklarını vurgulayan Ramstedt, *tavuk*'un Arapça *degaga* veya Çince'den alındığını ileri sürmüştür. Brockelmann tavuğun çıkardığı sestene geldiğini ifade etmiştir (Eren 1999: 398).

Sözcük, bütün Türk lehçelerinde bazı şekil ayrılıkları ile (*takuk, takıgu, takagu, tauk, took, taxakui*) aynıdır; Bulgarca *toch*'dur (Turan 2004: 114, 115).

Yiyecek çok olur; fakat bu hayvanın yerken yiyeceğini karıştırdığından karışıklık çıkar. Hayvanlar çok, hububat az olur. Kışlar uzun geçer. Bazı yerlerde büyük savaşlar olur. Hastalık çok olur, bazı yerlerde depremler tahribat yapar. Kadın hastalıkları, çocuk düşürme çok olur. Yılın ilk zamanlarında doğan çocuk güzel yüzlü ve akıllı olur. Ortasında doğan kötü ve fesat olur. Sonunda doğan cömert, misafirperver olur (Turan 2004: 105).

takıgu yıl ekinçi ay säkiz y(e)g(i)rmi-kä maña elçi-kä tarıg tariyu yer käreäk bolup “Tavuk yılı, ikinci ayın on sekizinde bana Elçi'ye darı ekmek için yer gerek olup” (Özyetgin 2004: 179).

7.1.9. tabışkan yıl

tavışkan ~ tabışkan

< Tü. *tabış-kan* + *yıl* : fiil kökü-fiilden isim yapma eki + isim kökü.

“Tavşan yılı” (EUTS 1993: 150).

Eski Türkçeden başlayarak kullanılır. Orta Türkçede *tavışgan* biçimi geçer. Eski Kıpçakçada *tavşan* olarak kullanılır. Yaygın bir inanca göre, Türkçe *tabış-* ~ *tavış-* ‘koşmak, atlamak, sıçramak’ kökünden yapılmış bir türevidir: *tabış-* ~ *tavış-* + *-gan*. Eski ve yeni diyalektlerde *tavşan* yanında *koyan* (< *kodan*) adı da kullanılır (Eren 1999: 397).

Lehçelerin çoğunda vardır: *tavışkan, tavşan, davşan, duşan* şekillerinde bulunur. Kırgızlarda *koyan*, Bulgarca *dvans* şeklindedir (Turan 2004: 113).

Bu yılda nimet ve feragat çok olur. Bazı yerlerde bilhassa kadın ve çocuklarda hastalık, ölüm çok olur. Hükümdarlar adaletli ve insafli davranırlar. Barış uzun süre devam eder. Yağmur, çeşme ve ırmak suları bol olur. Bu yılın ilk üçte birinde doğan çocuk talihli, yiğit ve çalışkan olur; fakat sözüne itimat edilmez. İkinci üçte birinde doğan uzak düşünceli, kısa görüşlü, az himmetli olur. Üçüncü üçte birinde doğan geveze ve menfaatsiz olur (Turan 2004: 102, 103).

*tavışkan yıl ekinti ay eki otuz-ka biz bæg buk-a bay buk-a yürüñ kıpçak
el buk-a malda Kıdan y(a)n-a yürüñ tümän kök t(ä)mür...* “Tavşan
yılı, ikinci ayın yirmi ikisinde, biz Beg Buka, Bay Buka, Yürüñ,
Kıpçak, İl Buka, Malda, Kıdan ve yine Yürüñ, Tümen, Kök Temür...”
(Özyetgin 2004: 167).

7.1.10. ud yıl

< Tü. *ud* + *yıl* : isim kökü + isim kökü.

“Sığır yılı” (EUTS 1993: 165).

Eski Türk yazıtlarında, Sarı Uygurlarda ve doğu lehçelerinde *ud* olarak geçen bu ad, Hazar ötesi Türkmenlerinde, Karakırgızlarda *uz*, *uj* şeklinde de geçer. Tuna Bulgarlarında *sıgor*, Divanu Lügati't-Türk'te *sıgır*, Anadolu'da *sığır* yapısıyla bulunur. Moğolcadaki *uker* şekli Çuvaşçasına yakındır (Turan 2004: 113).

Sığırların dövüşken olmasından bu yılda savaşlar çoğalır. Dert ve baş ağrıları çoğalır, kışlar soğuk geçer, mevsim kendi tabiatına az uyar. Meyvelere soğuk vurur. İnsanlarda, bey ve sultanlarda keder çoğalır. Yılın ilk üçte birinde doğan çocuk bilgin, uzağı gören ve anlayışlı olur. İkinci üçte birinde doğan daima gamlı, kederli olur. Son üçte birinde doğan az akıllı olur (Turan 2004: 101).

*ud yıl bir y(e)g(i)rminç ay y(e)g(i)rmi-kä biz-iñä ozmış togrıl-ka
tükal-kä yuñlak-lık [böz] k(ä)rgäk bolup* “Sığır yılı on birinci ayın

yirmisinde bize, Ozmuş Togrıl-a (ve) Tükel'e kullanılacak pamuklu kumaş gerek olup" (Özyetgin 2004: 208).

7.1.11. yılan yıl

< Tü. *yıl-an* + *yıl* : fiil kökü-fiilden isim yapma eki + isim kökü.

"Yılan yılı" (Özyetgin 2004: 186).

Hamilton bu sözcükle ilgili olarak şunları kaydetmektedir: "*Yıl-* "kaymak, sürünmek" anlamındaki fiilden *-an* fiilden isim yapma ekiyle türemiş olan bu kelime *arşlan*, *kaplan*, *sırtlan*, *bulan* gibi pek çok hayvan ismindeki *-lan* ekinin kaynağını oluşturmuştur." (Hamilton 1998: 235). Clauson, kelimenin etimolojisiyle ilgili herhangi bir şey söylememiştir (ED: 930).

Hemen hemen bütün lehçelerde bu şekliyle bulunan "yılan" kelimesi, bazı lehçelerin dil özelliklerine göre *jılan*, *cılan* olur. Bulgarcası *dılam*'dır (Turan 2004: 114).

Bu yıl meyve çok az olur. Yıl kurak, kış soğuk ve uzun olur. Yerdeki böceklerin sayısında artış olur; yılan, fare ve karınca bazı yerlerde çoğalır. Hükümdarlar, beyler arasında husumet çıkar. Halk arasında da hile ve hasetlik oluşur. Türlü hastalıklar ortaya çıkar, bazı yerlerde veba olur. Yılın ilk zamanlarında doğan mülayim, sakin ve uzun ömürlü olur. Ortasında doğan kinci, kötülük işleyici olur. Yılın sonunda doğan sert, kötü huylu, hilekâr ve ihmalkâr olur (Turan 2004: 103).

yılan yıl-kı kalan-ka elçi-kä bermiş-im tümür buk-a-ka bir böz yan-a bü[g] tümür buk-a-ka bir böz bedrim "Yılan yılına ait kalan (vergi) için elçiye verdiğim: Temür Buka'ya bir pamuklu kumaş verdim" (Özyetgin 2004: 186).

7.1.12. yont yıl

yunt ~ yont

< Tü. *yont* + *yıl* : isim kökü + isim kökü.

“At yılı” (EUTS 1993: 196).

Bu söz Tibetçede *yun*, Samoyed dilinde de *at* karşılığında *yunta* olarak kullanılmakta ve kelimenin buradan Türkçeye geçtiği varsayılmaktadır. Ancak D. Sinor bu kelimenin ne Türkçe ne de Altay kökenli olduğunu iddia etmektedir. Bu sözcük acaba Toharca *at* anlamındaki *yuk* ile ilişkili olabilir mi? Anadolu ağızlarında *yund*, *yont* ve *yunt* telâffuzlarının var olduğu bilinmektedir (Hamilton 1998: 238). Clauson da bu sözcüğün Türkçe olduğunu söylemektedir (ED: 946).

Yont kelimesi bazı yerlerde *yunt* olarak okunmaktadır. Atlar için ekilen ota *yonca* (*yondca*) denilmesi, bu adla ilgili olsa gerektir. Bu yüzden kelimenin de *yont* şeklinde okunması gerekir (Turan 2004: 114). Hamilton ise bu sözcüğü *yunt* olarak okumanın daha doğru olduğunu söylemektedir (Hamilton 1998: 64).

Eski Türk âbideleri, Sarı Uygurlar, Kaşgarî, Tûsî’de bazen *yond* olarak geçer. Azerbaycan ve Anadolu’da *at*, Kazak ve Kırgızlarda *cılık* Bulgarcada *morin* şeklinde geçer. Orhon Yazıtları ve Divanu Lügati’t-Türk’te *at* kelimesi daha genel bir kullanıma sahip olduğu hâlde *yont* kelimesi takvim haricinde daha nadir bir kullanıma sahiptir. Dede Korkut’ta da *at* yanında kullanılır.

Türkistan, Rum ve Frenk taraflarında halk arasında fitne ve karışıklık çıkar. Kışın şiddetli soğuk ve yağış olur, meyveleri soğuk vurur. Yılın ilk aylarında doğan bilgili, akıllı olur. Ortasında doğan doğru sözlü, doğru işli olur. Sonunda doğan ise kötü huylu, kötü düşünceli ve kinci olur (Turan 2004: 104).

yunt yıl altınç ay säkiz y(e)g(i)rmi-kä maña mısır-ka yur tarıgu yer kârg[äk bolu]p “At yılı altıncı ayın on sekizinde bana Mısır’a darı ekmek için yer gerek olup” (Özyetgin 2004: 229).

7.2. Ay, Yıl ve Zaman

7.2.1. aram ay

aram ~ äram ~ ram ~ räm (ETG 2000: 261; EUTS 1993: 126).

< Hint. “Birinci ayın adı (ETG 2000: 261; EUTS 1993: 126). Uygurlarda yılın ilk ayının adıdır. Altın – Ordu yarlıklarında ‘muharrem ayı’ karşılığında kullanılmıştır. Göktürkler de kullanmışlardır” (EUTS 1993: 12).

Bu ay miladi takvime göre 20 Ocak-20 Şubat arasındadır. Bu sözcük Eski Uygurca metinlerde vokal önsesiyle *aram* biçiminde de bulunmaktadır. Zieme, “Ein uigurischer Erntesegen”de *aram ay* adı üzerinde durmakta ve Eski Uygur takvimiyle ilgili geniş bilgi vermektedir. Zieme’ye göre *ram ~ aram* sözcüğü Skr. *ārambha* ile ilgili olabilir. L. Bazin ise “Les calendriers Turcs anciens et medievales”, s. 443’te bu adı İrani kaynaklı saymakta ve Farsça *rām* ‘sevinçli, şen’ ile birleştirmektedir (Hsüan 1975: 78).

koy(ı)n yıl aram ay on yañik-a män taşık turı-ka bitig berür-män
“Koyun yılı birinci ayın onuncu gününde ben Taşık, Turı’ya senet vereceğim” (Özyetgin 2004: 182).

7.2.2. arkın izi

arkın ~ arkun

< Tü. *arkın* + *iz-i* : isim kökü + isim kökü-üçüncü teklik şahıs iyelik eki.

“Gelecek yıl, öbür yıl” (DLT-DİZİN 1999: 35).

Clauson, “gelecek yıl” anlamındaki bu sözcüğün etimolojisiyle ilgili herhangi bir şey söylememiştir (ED: 216). Biz de *arkın* sözcüğünü daha geriye götüremedik.

arkın izi = *gelecek sene, öbür sene* (DLT I, 89).

7.2.3. ay

< Tü. *ay* : isim kökü.

“Ay, otuz gün” (T.Tekin 1988: 122).

Bir zaman dilimi olan *ay* ile ilgili diğer sözcükler ise şunlardır: **aylık** “Aylık” (KB-DİZİN 1979: 47), **ayına** “Aylarca, her ay” (EUTS 1993: 18), **aykı** “Aylık, bir aylık” (EUTS 1993: 18).

bir y(e)g(i)rminç ay altı yañı[ka] elçi kälip... “On birinci ayın altıncı gününde elçi gelip...” (Özyetgin 2004: 172-177).

7.2.4. barma yıl

< Tü. *bar-ma* + *yıl* : fiil kökü-fiilden isim yapma eki (matar eki) + isim kökü.

“Geçen yıl” (ETG 2000: 266).

7.2.5. bildir

< Tü. *bir* + *yıl-dır* : isim kökü + isim kökü-üçüncü teklik şahıs bildirme eki.

“Bildir, geçen yıl” (DLT-DİZİN 1999: 89).

Tietze bu sözcüğün “geçen sene, bir yıl önce” anlamını verdikten sonra sözcüğün *bir yıldır* ifadesinin bir kısaltması olduğunu söylemektedir: *bildir* < *bir yıldır*. (Tietze 2002: 332).

bildir, geçen yıl, bir yıldır. (DLT I, 456).

7.2.6. bou

< Çin. *bou* “Yıl ve günlerin belirlenmesinde kullanılan on kökten beşincisi” (Hsüan 1975: 131).

tep y(a)rl(i) γ boltı säkizinç ay bou küskü kün-kä xan samtsa açarı-qa
...“diye buyruk verildi sekizinci ay bou sıçan gününde imparator
Tripitaka üstada” (Hsüan Tsang s.13/53).

7.2.7. çağ

çağ ~ çak (EUTS 1993: 38; OğuzK 1936: 55).

< Tü. *çağ* : isim kökü.

“Çağ, zaman” (EUTS 1993: 38).

Sözcüğün Türkçe bir öge olduğu yolundaki inanç yaygındır. Ancak eski yazıtlarda geçmediğine tanık oluyoruz. Uygurcada ise Moğol çağından başlayarak kullanılır. Eski Türkçede ‘vakit, zaman’ olarak *öd* sözü geçer. Bu sözün Türkçede birçok türevi kalmıştır: *öğle*, *övün* gibi. Moğolcada *çağ* eski eserlerde sık sık geçer. Çağdaş Moğol diyalektlerinde de yaygın olarak kullanılır. Buna göre, Türkçeye Moğolcadan geçtiği anlaşılıyor (Eren 1999: 76). Clauson da sözcüğün yansıma bir ad olduğunu vurgulamaktadır (ED: 403).

dang irde çakda kildi “Tan ağarırken yine geldi.” (OğuzK 36).

7.2.8. çakşaput

çakşaput ~ çahşapud (EUTS 1993: 39; AY 1994: 455).

< Skr. *çikşāpada*, < Sogd. *çihşāpad* “Bir ayın adıdır. Uluğ Bey takviminde 12. aydır.” (EUTS 1993: 39).

Bu ay adı yabancı kökenli bir ay adıdır ve oruç ayı olarak gösterilmektedir. Gerçekten de Maniheizmlerde II. Kânun-Şubat arasına düşen bu ayda oruç tutulurdu. *Huastuanift*, her yıl *Çakşaput* ayında bir ay oruç buyurur. Kelimenin kökeni Budizm ve Maniheizm’de On emir veya On nehy manasına gelen *Çikşapada*’dan gelmektedir (Turan 2004: 40).

anı için tükel bilge t(e)ngri t(e)ngrişi burkan biş çahşap(u)d on karmap(a)t-lar içinte bo özlüglerig ölürmek-ke çahşap(u)dıg başda uru y(a)rılıkadı.. (AY 21/10,12).

7.2.8.1. **çahşapudlıg**

< Skr. *çahşapud* + Tü. *-lıg*: isim kökü - isimden isim yapma eki.

(AY 1994: 455).

*tözün bursang kuvraglartın üç mag almış ç(a)hşap(u)dlıg sanvarta
turmuş (AY 169/4).*

7.2.8.2. **çahşapudmanggal**

< Skr. *śikṣāpadamangala* (AY 1994: 455).

*bo törtünç tegzinç nom erdinig irinç ç(a)hşap(u)dmanggal toyın
avginakısmın (?) ratnav(a)çır ikegününg ötüginge sin takıgu kün tolu
boltı (AY 343/18).*

7.2.9. **çer**

< Tü. *çer* : isim kökü.

“Vakit (Oğuzca)” (DLT-DİZİN 1999: 142).

7.2.9.1. **çerlik**

< Tü. *çer-lik* : isim kökü-isimden isim yapma eki.

“Vakit (Oğuzca)” (DLT-DİZİN 1999: 142).

bu çerlikde kel = bu vakitte gel. (DLT I, 323).

7.2.10. **hinki**

< Çin. *hsien-k'ing* “Çin imparatoru Kao-tsung'un saltanatına rastlayan 656-660 yılları arasındaki süreyi göstermek için kullanılan remiz” (Hsüan 1975: 140).

ötürüp **hinki** *atl(i)γ yıl-ning beşinç yılnta yaz ram ay bir yangı-qa taypažaki aqtar - γ yalı başlatı* “geçirip, Hsien-ching adlı dönemin beşinci yılında, ilkbaharda, birinci ayın birinci günü Mahāprajñāpāramitā (sūtra’yı) çevirmeye başladı” (Hsüan Tsang s.18/56).

7.2.11. ikindi

ikindi ~ ekinti (KB-DİZİN 1979: 191; IrkBit 2004: 52).

< Tü. *ekki* + Toh. *-nti* : isim kökü-isimden isim yapma eki.

“İkindi” (KB-DİZİN 1979: 191), ikinci” (IrkBit 2004: 52).

Toharcada sıra sayıları *-nt/-nci* ve *-nte* ile oluşturulmaktadır. Toharca *ikante* “yirminci” anlamındadır (Hamilton 1998: 144). *İkindi* sözcüğündeki *-ndi* eki de Toharca bir alıntı olmalıdır. *İkindi*, sıra sayı anlamından İslâmiyet sonrası sıyrılıp öğle ile akşam arasındaki namaz vaktinin adı olmuştur. Dolayısıyla bu kelime Güneş’in konumuna göre ayarlanan bir zaman adıdır.

nü kılsın er at bir ikindi bile

yava kıлма mini sevinçim tile (KB / 5851).

7.2.12. kalp, klp

< Skr. *kalpa*, < Toh. A *kalp* (?) “Devir, dönem, çağ” (ETG 2000: 275; AY II 1991: 96).

tegmek-lerin yüz ming tümen kalp üd-lerke tegi nom-lap söz-lep tüketinçsiz titir “ulaşmalarını yüz bin tümen kalpa çağlara değin anlatıp söyleyerek bitiremezler.” (AY II 165/3).

7.2.13. kolu

< Tü. *kolu* : isim kökü.

“Zaman, vakit, dönem, çağ” (AY II 1991: 100).

Clauson sözcüğün zamanla ilgili bir kavram olduğunu ifade etmiş, kökeni hakkında bir açıklama yapmamıştır (ED: 617).

bu üdde kolu-da tükel-lig kişi et'öz-in bulup “aynı zamanda, çağda, eksiksiz insan vücudunu bulup” (AY II 176/3).

7.2.13.1. kolutuğ

< Tü. *kolu-luğ*: isim kökü-isimden isim yapma eki.

“Ölçülü, sayılı, ‘vakitli, zamanlı’” (AY II 1991: 100).

saķış-lıg ülgü-lüg kolu-luğ titir (AY II 156/15).

7.2.13.2. kulusuz

< Tü. *kolu-suz*: isim kökü-isimden isim yapma eki.

“Ölçüsüz, sayısız, çok, ‘vakitsiz, zamansız’” (AY II 1991: 100).

saķış-sız ülgüsüz kulusuz titir (AY II 156/20).

7.2.14. kuşluk ödi

< Tü. *kuş-luķ + öd-i*: isim kökü-isimden isim yapma eki + isim kökü-üçüncü teklik şahıs iyelik eki.

“Kuşluk vakti” (AtaKuran 2004: 503).

“Kuşluk”, günün sabahla öğle arasındaki bölümüdür. Sözcüğün Türkçe *kuş* kökünden geldiği yolundaki inanç bilimsel yayınlarda sık sık dile getirilmiştir. Clauson da *kuşluk*'un *kuş*'tan geldiğini yazmıştır. Türkçe *kuşluk* ile Özbekçe *tuşlik* ‘öğle yemeği’

biçimi arasında ilk bakışta büyük bir benzerlik göze çarpar. Özbekçe *tüşlik* sözü *tüş* ‘öğle’ kökünden gelir. Orta Türkçede *tüş ödi* ‘kuşluk vakti’ anlamına gelir; yalnız Türkçe *kuşluk* ile Özbekçe *tüşlik* arasında bağlantı kurulamaz (Eren 1999: 270).

*siziñ va’deñiz ‘id küni turur kim tirilse boğun ögür **kuşluk** öğinde*
(AtaKuran 2004: 503).

7.2.15. likzir

likzir ~ likçir ~ likşir (ETG 2000: 286; EUTS 1993: 84; TekinMaitr 1976: 427).

< Çin. *li-ji* < *liek-ńzi*et “Takvim” (ETG 2000: 286).

Şinasi Tekin bu sözcüğün *biti-* “yazmak” ile birlikte kullanılmasının özel bir anlama gelip gelmediğini sorgulamaktadır (TekinMaitr 1976: 329).

*men yañi boşğutluğ vaptsun **likşir** bitiyü tegintim* “Yeni öğrenen ben Vaptsun likjir takvimini hürmetle yazdım.” (TekinMaitr 46/ilâve).

7.2.16. lintih

< Çin. *lin teh* “Çin imparatoru Kao-tsung’un saltanatına rastlayan 664-665 yılları arasındaki süreyi göstermek için kullanılan remiz” (Hsüan 1975: 157).

*-lar tep y(a)rılıqadı bo sav-ı γ **lintih** atl(i)γ yıl ram ay säkiz yangı-qa sözlädi* “deyip buyurdu. Bu sözü Lin-teh adlı dönemin (birinci yılında) birinci ayın sekizinde söyledi” (Hsüan Tsang s. 30/64).

7.2.17. lüng şuo

< Çin. *lung şuo* “Çin imparatoru Kao-tsung’un saltanatına rastlayan 661-664 yılları arasındaki dönemi göstermek için kullanılan remiz” (Hsüan 1975: 158).

*aqtaru **lüng şuo** atl(i)γ yıl -ning üçünç yılınıta qış onunç ay üç otuzqa aqtaru **tükäđti*** “çevirerek Lung Şuo adlı dönemin üçüncü yılında,

kışın, onuncu ayın yirmi üçünde çevirerek bitirdi” (Hsüan Tsang s. 26/61).

7.2.18. muhurta

< Skr. *muhurta* “Zaman, vakit tayini ölçüsü, günün bir kısmı” (EUTS 1993: 89).

rau dhpre muhurtug paslap beş otoz yettürü ati taş tart ol yani tartmış (TT VIII L 26).

7.2.19. oğur

uğur ~ oğur (Üİ 1998: 193; A.Le Coq 1936: 40).

< Tü. *oğur* : isim kökü.

“Zaman; fırsat, vesile, vasıta, zihnî aktivite; yol,oğur” (Üİ 1998: 193; A.Le Coq 1936: 40).

ilentük erksintük oğurınta yme emti bozlun (A.Le Coq 1936: 21).

7.2.19.1. yatgaşık oğurı

< Tü. *yat-ga-ş-ı-k* + *oğur-ı* : fiil kökü-fiilden isim yapma eki-isimden fiil yapma eki-yardımcı ses-fiilden isim yapma eki + isim kökü-üçüncü teklik şahıs iyelik eki.

“Yatsı; yatma zamanı” (DLT-DİZİN 1999: 427).

yatgaşuk oğrı = *yatsı, yatma zamanı*. (DLT III, 55).

7.2.20. öd

öd ~ üd (T.Tekin 1988: 163; AY II 1991: 120).

< Tü. *öd* : isim kökü.

“Zaman (T.Tekin 1988: 163); vakit, çağ, devir, dönem” (AY II 1991: 120).

bu üdde kolu-da tükel-lig kişi et'öz-in bulup “aynı zamanda, çağda, eksiksiz insan vücudunu bulup” (AY II 176/3).

7.2.20.1. ödleg

< Tü. *öd-le-g* : isim kökü-isimden fiil yapma eki-fiilden isim yapma eki.

“Zaman, felek” (KB-DİZİN 1979: 351).

Clauson da sözcüğü **öd-le-* şeklinde vermiştir (ED: 55,56).

anasında toğsa atansa atı
müsafır bolup mindi ödlek atı (KB / 1388).

7.2.20.2. öd kolu

< Tü. *öd + kolu* : isim kökü + isim kökü.

“Zaman, devir” (EUTS 1993: 97).

isig özümün titgülük ıdalaguluk üd kolu soka kelti (AY 612/22).

7.2.20.3. ödün

ödün ~ üdün (EUTS 1993: 98; AY II 1991: 120).

< Tü. *öd-ü-n* : isim kökü-yardımcı ses-isimden isim yapma eki.

“Zaman, vakit” (EUTS 1993: 98).

ötrü ol üdün t(e)ngri kan-ı kormuz-ta t(e)ngri kamağ t(e)ngri-ler
kuvrağ ... (AY II 131/4).

7.2.20.4. ödüş

< Tü. *öd-ü-ş* : isim kökü-yardımcı ses-isimden isim yapma eki.

“Tam gün, 24 saat” (T.Tekin 1988: 163).

tünli künli yiti ödüşke subsuz keçdim “Geceli gündüzlü yedi vakitte susuz (araziyi) geçtim.” (T.Tekin 1988: 52).

7.2.21. purvantak(a)lp

< Skr. *purvantaklp* “Weltperioden, Dünya zamanı” (Daşakar 2005: 98, 107).

*bo yertinçü yer suv törügäli .. purvantak(a)lp üdtin bärü ötgürü
bökünki künkätägi* (Daşakar 262/07).

7.2.22. ruzgar

< Far. “Zaman” (AH 1992: LIII).

seniñ ruzgarıñ bu köñülçe kılm (AH/414).

7.2.23. seher

< Ar. “Seher vakti” (AtaKuran 2004: 609).

seherlerde olar yarlıkatu qolarlar (AtaKuran 2004: 609).

7.2.24. sin

< Çin. *siēn* “Yıl ve günlerin belirlenmesinde kullanılan on kökten sekizincisi” (Hsüan 1975: 171).

*tep bitidi m(ä)n huıntsa altı otuz yaşım-da ir ud yılın änätkäk-kä
barıp “ iki älig yaşım-da sin yılan yılın ikiläyü yana tavyaç-qa kältim
“deyip yazdı. Ben, Hsüan Tsang yirmi altı yaşımda, ir sığır yılında*

Hindistan'a gidip, kırk iki yaşında, sin yılan yılında tekrar dönerek Çin'e geldim" (Hsüan Tsang s. 34/66).

7.2.25. şipkan

< Çin. *shu-kan* < *zi-çp-kan* "On kök, takvimde kullanılan on kısımlı bir devre" (ETG 2000: 296).

7.2.26. tsirki, sirki

< Çin. *tsi-ě - k'i* < *tsiet - k'jei* "Yılın 24 kısmı" (ETG 2000: 302).

7.2.27. ürke

< Tü. *ürke* : isim kökü.

"Zaman" (TekinMaitr 1976: 496).

meñin yırtinçü meñisin ürke ögrünçülüğ ermeki bolzun "dünyevî saâdetlerle her zaman neşeli ve bahtiyar olsun" (TekinMaitr 1/45).

7.2.28. vakt

< Ar. "Vakit, zaman" (AtaKuran 2004: 732).

kim ol ağağın turđan tün vağtlerinde secde kılığlı (AtaKuran 2004: 732).

7.2.29. yam

< Skr. *yāma* "Günün sekizde biri, üç saatlik süre, gecenin üç saatlik bölümleri" (Hsüan 1975: 192).

-qı artunqı kenki yam-da üzük-süz nam söz-lädäçi ärdi ol açarı tün baş-intaqı yam -da sıçı ... üdi ärtmiş-dä ken v(i)var tägzinür ärkän kördi "orta ve son gece bölümlerinde aralıksız dinî metin okuyan (bir kişi) idi. O üstat gecenin ilk bölümünde ... zamanı geçtikten sonra

manastır (çevresinde) dolanır iken (şunu) gördü” (Hsüan Tsang s. 43/71).

7.2.30. yañi

< Tü. *yañi* : isim kökü.

“Gün (Para 2006: 99); ayın ilk on gününün belirtilmesi için kullanılan kısaltma (‘yangı ay’ yerine)” (Hsüan 1975: 193).

ol qışy etig simäk birlä ötürüp hinki atl(i)γ yıl-ning beşinç yılın ta yaz ram ay bir yangı-qa taypažaki aqtar-γalı başlatı “O kışı hazırlık ve araştırma ile geçirip Hsien-ching adlı dönemin beşinci yılında, ilkbaharda, birinci ayın birinci günü Mahāprajñāpāramitā (sütra’yı) çevirmeye başladı” (Hsüan Tsang s. 18/56).

7.2.31. yıl

< Tü. *yıl* : isim kökü.

“Yıl, sene” (ETY 1987: 893).

elig yıl işig küçig birmiş “Elli yıl işlerini, güçlerini vermişler.” (ETY 32).

7.2.31.1. yıllamak

< Tü. *yıl-la-mak* : isim kökü-isimden fiil yapma eki-fiilden isim yapma eki (matar eki).

“Yılı geçirmek” (OTG 2003: 259).

7.2.31.2. yıllık

< Tü. *yıl-lık* : isim kökü-isimden isim yapma eki.

“Yıllık” (OTG 2003: 259).

bin yıllık tümen künlik bitigimin belgümin anda yası taşka yaratıtdım
“Bin yıllık, on bin günlük kitabemi alâmetimi orada düz taşa
yaptırtım.” (ETY 172).

7.2.31.3. nek yıl

< Skr. *nāga* + < Tü. *yıl* : isim kökü + isim kökü.

“Timsah yılı” (DLT-DİZİN 1999: 419).

nek yılı: timsah yılı. (DLT I, 346).

7.2.31.4. tişi yıl

< Tü. *tişi* + *yıl* : isim kökü + isim kökü.

“Dişi (kadın) yılı” (EUTS 1993: 157).

Dişi sözcüğü Eski Türkçeden başlayarak kullanılır. Orta Türkçede *tışī* biçimi geçer. Eski Kıpçakçada *tişi* (ve *tışī*) olarak kullanılır. Doerfer, eski ve yeni verileri göz önüne alarak eski *tışī* biçiminden yola çıkmıştır. Clauson, orijinal biçim olarak *tışī* (? *dışī*)’yi vermiştir. Räsänen bu yolda bir görüş bildirmemiştir. Sevortyan, Clauson’un -i-’li biçimleri benimsediğini belirttikten sonra Doerfer’in verdiği **tışī* biçimini saymakla yetinmiştir. Çağdaş diyalektlerin bir bölümünde *dışi*’nin yerini *urgaçı* biçimi almıştır (Eren 1999: 115).

taqıyu tāmır töz-lüg kidin [...] tişi yıl ärür (TT VII 17/18).

7.2.31.5. irkāk yıl

< Tü. *irk-(ä)k* : isim kökü-isimden isim yapma eki (küçültme eki).

“Erkek yılı” (TT VII: 107).

*sa[q-la]nyu it, topraq töz-lüg yul, y[i . . ki ?} irkäk yıl ärür (TT VII
17/4).*

7.2.32. zamān

< Ar. “Zaman, mühlet, bir iş için verilen süre” (AtaKuran 2004: 798).

*bir ança teger sizler atanmış zaman**ka** tegi. (AtaKuran 2004: 798).*

8. Gökle İlgili İnanışlar

8.1. Tāñri

8.1.1. ay tāñri

< Tü. *ay* + *tāñ-i-r-i* : isim kökü + fiil kökü-yardımcı ses-fiilden fiil yapma eki (ettirgenlik eki)-fiilden isim yapma eki.

“Ay tanrısı” (ETŞ 1986: 8).

Tanrı olarak Ay, Hunlarda ve Köktürklerde görülmemektedir. Çünkü bu dönemlerde Ay’ı da yaratan bir Ulu Tanrı anlayışı vardır. Ancak Uygur Türkleri zamanına gelindiğinde ise, Manihaizm ve Budizm dinlerinin etkisiyle *ay teñri* anlayışı görülmeye başlanmıştır. Aslında bu söz, *kök teñri* deyişinin sonraki bir paraleli olsa gerektir. Eski Uygur yazılarında, Hazreti İsa için de *yaruk ay teñri* ifadesi geçmektedir. Ay ışığı, *ay teñri* deyişinin köklerini oluşturmaktadır. Çünkü Ay ışığı, Mani dininin ana prensiplerindedir (Ögel 2002: 202,203).

körügme kün tengri, siz bizni küzeding körünügme ay teñri siz bizni kurtğaring “Gören Güneş tanrı, siz bizi koruyun! Görünen Ay tanrı, siz bizi kurtarın!” (ETŞ 1986: 8).

Yaruk ay teñrike alkısta öñreki abroşan manastar girza “Parlak ay tanrıya duada öndeki tenvir günahlarım(dan) muaf kıl.” (Toyok 2; ETY 1987: 368).

8.1.2. kök tāñri

< Tü. **kö-k* + *tāñ-i-r-i* : fiil kökü-fiilden isim yapma eki + fiil kökü-yardımcı ses-fiilden fiil yapma eki (ettirgenlik eki)-fiilden isim yapma eki.

“Gök Tanrı; mavi, sema” (ETY 1987: 861).

Türkler Teñri'ye, Yir-Sub iyelerine, yağız yir iyelerine, *kök teñri* iyelerine ve ata arvaklarına kurban keserek dini törenler tertip ederlerdi. Tanrı, sadece yeri, göğü ve yeryüzünde yaşayan canlıları, insanları yaratmakla iktifa etmez, yarattığı yeryüzünde, Iduk, Ötüken, Yış, Iduk, Yir-Sub sahipsiz kalmasın Türk bodunu yok olmasın diye de kağan seçip gönderme, yardım etme vasıflarına da sahipti. Türkler yaratıcı güce, varlığa karşı İslamiyet öncesinde ve sonrasında pek farklı inanca sahip olmamışlar, semavi dinlerde olduğu gibi, Türkler kağanlarını yeryüzünde Tanrı'nın elçisi, resulü, gölgesi şeklinde tasavvur etmektedir. Tanrının yukarıda, gökyüzünde olması inancı Türkler arasında bugün de mevcuttur (Gökdağ 2001: 279).

“Eski Türklerde göğün ve yerin yalnızca bir tane “kılıcısı, yaratıcısı” olduğu ifade ediliyor, ancak bunun adı verilmiyordu. Bazı araştırmalara dayanarak 8-10. yy.larda Türklerin maddeden yalıtılmış bir ilâh kavramına ulaştıkları sanılmaktadır. Bir başka görüşe göre ise *teñri* kavramı Çinlilerinkine tamamen benzemektedir. Buna göre Tao dininin kâinatın bütün ruhuna verdiği panteist anlam ve “bir” sayısının simgesi gök veya T'ai-chi (ilk tek birlik) olması ile açıklanabilir.

Özellikle eski Türk düşüncesinde, gök ile Tanrı arasında kesin bir ayrılık göstermek çok güçtür (Ögel 1995: 147). Türkler “tanrı” için *kök teñri* ya da *teñri* kelimelerini kullanmışlar, *kök* kelimesini tek başına “teñri” için kullanmamışlardır (Barutcu Özönder 1998: 171-172). Köktürkler kağanlarını “göksel hükümdarlar” olarak nitelendiriyorlardı (Esin 2001: 21). Çin'de ve Türklerde göğün kutbu sanılan Kutupyıldızı, Türkçe adıyla *Altun* (veya *Temür*)-*kazguk* Çin astrolojisinde gök hükümdarı denen göksel tanrının sarayı sanılıyordu (Esin 2001:41). Köktürk ve Uygur kağanları bu dönem metinleri dikkate alındığında çok iyi izah edilemeyecek bir biçimde de olsa göğe aittirler. Kağan soyundan olanların ruhunun göğe veya Yitiken yıldız takımına, yani gök tanrısının mekanı olan Kutupyıldızı yönüne uçtuğu sanılıyordu. Böylece Türklerde de hükümdar atalarının göksel ruhları arasında yer aldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Çin'de olduğu gibi Köktürk yazıtlarında da gök tanrısı bir hükümdar olarak düşünülüp, *teñri-kan* (tanrı han) denmekteydi (Esin 2001: 59) (Bilgin 2005: 190). *kök teñri* teriminin İslâmiyet'ten sonra da “ilah” ve “Allah” karşılığında kullanıldığını görmekteyiz” (Bilgin 2005: 189).

*Düşmanlarını ığlagurdum
Dostlarımın men küldürdüm
Kök teñrige men ödedim
Senlerge bire men yurdum*

“Düşmanları ben ağlattım
Dostlarımı ben güldürdüm
Gök Tanrıya ben ödedim
Size veriyorum yurdum” (Tekin 1986: 103).

8.1.3. kün täñri

< Tü. *kün* + *täñ-i-r-i* : isim kökü + fiil kökü-yardımcı ses-fiilden fiil yapma eki (ettirgenlik eki)-fiilden isim yapma eki.

“Bir ilah, güneş tanrısı” (EUTS 1993: 82).

*keçäki yultuz tünläki ay t(ä)ngri “ ulataçı ärür “ kedin batmış **kün**
t(ä)ñri y(a)ruqm üç köl-lär toquz ögüz-lär öngtünki taluy-uy
bädüttäçisi tetir “ “Akşamki (=akşamleyn görünen) yıldız(lar),
geceki (=geceleyn görünen) Ay Tanrı sürdüren(ler)dir batıda batmış
Gün Tanrı'nın ışığını, üç göl ve dokuz ırmak doğudaki okyanusu
büyüten(ler)dir” (Hsüan Tsang s. 51/76).*

8.1.3.1. kün ay täñri

< Tü. *kün* + *ay* + *täñ-i-r-i* : isim kökü + isim kökü + fiil kökü-yardımcı ses-fiilden fiil yapma eki (ettirgenlik eki)-fiilden isim yapma eki.

“Güneş ay tanrısı” (EUTS 1993: 82).

*täñri yaruq küçlüg bilgeke yalvarar biz ötünür biz **kün ay täñrike**
“Tanrı, nurlu, kudretli bilgeye yalvarırız, güneş ve ay tanrılara rica ederiz.” (ETŞ 1986: 12).*

8.1.4. tañ täñri

< Tü. *tañ* + *täñ-i-r-i* : isim kökü + fiil kökü-yardımcı ses-fiilden fiil yapma eki (ettirgenlik eki)-fiilden isim yapma eki.

“Tan tanrı” (ETŞ 1986: 8).

tañ täñri kelti tañ täñri özi kelti “ Tan tanrı geldi, Tan tanrı kendisi geldi” (ETŞ 1986: 8).

8.2. Gök Çalgıcıları

8.2.1. açita

< Skr. *ajita* “Semavî mızıkacı, göksel çalgıcı (EUTS 1993: 2); ilâhî mızıkacı (TekinMaitr 1976: 343).”

8.2.2. çitrasini

< ? “Semavî mızıkacı” (TekinMaitr 1976: 379).

timburi pañçasiki çitrasini nata açita ulatı tengridem oynıçılar birle vişvakrmi tengride ulatı tengridem uz uzağutlar birle trtraştri virutaki viru- -pakşi .. vayşarvanide ulatı yir suv küzedteçi tengridem tengriler iligleri birle tegriklep tükel bilge maytrı burқан tapa kelir.. “Timburi, Pañçasiki, Şitrasini, Nata, Açita ve diğeri ilâhî mızıkacılar ile Vişvakrami tanrıdan başka semâvî ustalar ile Trâyāstrimsāh Virutaki, Virupākṣa, Vaiṣṛavana ve öteki yeri ve suyu (yani dünyayı) koruyan (= skr. *lokapala*) ilâhî tanrı hükümdarları ile çevrili olduğu hâlde, mükemmel hikmetli (bilge = skr. *prajna*) Maytrı burkan’a doğru gelirler.” (TekinMaitr 89/3,4).

8.2.3. gantarvi

< Skr. *gandharva* “Gök mızıkacıları.” (TekinMaitr 1976: 390).

Indra'nın güzel kokular saçan mızıkacıları ve tabiat üstü varlıklardan biridir. *gantarvi* ayrıca yeniden doğmak üzere ölen bir canlıyı yeni doğuşa götüren bir varlık olarak da tasavvur edilir (TekinMaitr 1976: 291).

taḡi yime gantari gantarviler teñridem kövriuglerig tültürti “Ve Gandhāra ve Gandharvalar ilâhî davulları çaldılar.” (TekinMaitr 18/39).

8.2.4. pañçaṣiki

< Skr. *pañçaṣikha* “Gökte bir mızıkacı” (TekinMaitr 1976: 450).

8.2.5. tamburi

tamburi ~ timburi

< Skr. *tumburu* “Mızıkacı” (TekinMaitr 1976: 466).

8.2.6. nata

< Skr. *nata* “İlâhî mızıkacı” (TekinMaitr 1976: 433).

uluḡ küçlüg teñriler birle timburi pañçaṣiki çitrasini nata açita ulatı tengridem oynıçılar birle vişvakrmi tengride ulatı tengridem uz uzaḡutlar birle trtraṣtri virutaki viru- -pakṣi .. vaṣarvanide ulatı yir suv küzedteçi tengridem tengerler iligleri birle tegriklep tükel bilge maytrı burḡan tapa kelir.. “Büyük, kudretli tanrılar ile Timburi, Pañçaṣiki, Şitrasini, Nata, Açita ve diğeri ilâhî mızıkacılar ile Vişvakrami tanrıdan başka semâvî ustalar ile Trāyāstrimsāh Virutaki, Virupākṣa, Vaiṣravana ve öteki yeri ve suyu (yani dünyayı) koruyan (= skr. *lokapala*) ilâhî tanrı hükümdarları ile çevrili olduğu hâlde, mükemmel hikmetli (bilge = skr. *prajna*) Maytrı burkan'a doğru gelirler.” (TekinMaitr 89/3,4).

SONUÇ

Eldeki bu araştırmada tarihî Türk yazı dilini oluşturan Köktürk, Uygur ve Karahanlı çevrelere ait eserlerde geçen Türkçe gök bilimi (astronomi) terimleri tespit edilerek bu terimlerin dil merkezli bir incelemesi yapılmıştır. Araştırmada Eski Türkçe gök bilimi (astronomi) terimleri,

1. Gök
2. Gezenler
3. Güneş
4. Ay
5. Yıldızlar
6. Burçlar
7. Zaman
8. Gökle İlgili İnanışlar

konu başlıkları altında ayrı ayrı maddeler hâlinde ele alınmıştır. Madde başı olarak ele alınan terimler ses bilgisi, anlam bilgisi ve köken bilgisi bakımlarından da incelenmeye çalışılmıştır.

Araştırmada toplam 279 gök bilimi terimi tespit edilmiş ve incelenmiştir. İncelenen bu terimlerin 149'u Türkçe kökenlidir. Diğer terimlerin dillere göre dağılımı ise şu şekildedir: Terimlerin 81'i Sanskritçe, 19'u Çince, 10'u Arapça, 6'sı Sogdca, 6'sı Farsça, 3' Toharca, 1'i Hintçe, 1'i Farsça ve Türkçeden, 1'i de Sanskritçe ve Türkçeden oluşmuş birleşik sözcük şeklinde-dir. Terimlerden 2 tanesinin ise kökeni tespit edilememiştir.

Bu istatistikî verilere yüzde olarak baktığımızda ise Türkçe gök bilimi terimi kullanma oranı % 53; Sanskritçe % 29, Çince % 6,9 Diğerleri de % 11,1 şeklinde-dir.

Bu çalışma gösteriyor ki, Türklerde kozmoloji Türk yaşam tarzının bir parçası olagelmıştır. Hatta kozmoloji, Türk destanlarında da yer almaktadır. Oğuz Kağan destanında, Oğuz Kağan'ın çocuklarının adlarının da *Kün*, *Ay* ve *Yıldız* olması, Türklerin gökyüzüne ilgilerinin olduğunun başka bir göstergesidir.

“Clauson, ‘Early Turkish Astronomical Terms’ başlıklı yazısında Türklerde kullanılan astronomi terimlerinin birçoğunun Türklerin günlük hayatıyla ilgili diğer objelerden *-karakuş, ak adgır* gibi- benzetme yoluyla türetilmiş isimler olduğunu vurgular. Buradan hareketle biz de Türklerde kozmoloji bilgisi ve gündelik hayatın iç içe geçtiğini, Türk kültür tarihinde destanlarda (Oğuz Kağan Destanı gibi) somutlaştığını söyleyebiliriz. Türklerde kozmoloji ve astronomi, sistematik bir bilim dalı olmaktan çok, Türklerin günlük hayatını göğün ve mevsimlerin hareketlerine göre düzenlemesine ve kolaylaştırmasına yaramaktadır.

İslâm öncesi Türk evren telâkkisinde bilhassa Gökyüzü, Güneş ve Ay’a vurgu yapıldığı muhakkaktır. Bununla birlikte Türklerin birtakım yıldızlardan haberdar olduğu sonucuna varılabilir. Fakat gerek gök, gerekse de gök cisimleri hakkındaki bu telâkkiler bir kısım dinî ve mitolojik tasavvurlarla karışmış vaziyettedir. Bu nedenle İslâm öncesi Türk evren telâkkisinde gökyüzünün ve göksel cisimlerin önemli olduğu; ancak bunlarla ilgili bilgilerin yeterince sistematik olmadığı sonucu çıkarılabilir.

Buradan hareketle özellikle yıldız ve gezegen isimleri türetilirken Türk zihniyetinde belirli paralelliklerden yola çıkıldığı söylenebilir: Örneğin; *kürüd-sevit, erentir-sekentir, yaruk-yaşuk, kuçık-yalçık* gibi” (Toprak 2005: 26).

Bu araştırma ile ortaya konulan terimlerin dilbilimciler, gök bilimi (astronomi) araştırmacıları ve Türk kültür tarihi araştırmacıları tarafından da daha işlenmesi gerekmektedir. Türk kültür tarihinin bir boyutu olan Eski Türk gök biliminin doğru olarak yazılabilmesine bu araştırmada ortaya konulan terimlerin de kaynaklık edeceğini düşünüyoruz.

BİBLİYOGRAFYA

- ABEŞÎ, Hasan Ata (2001), *Türk Kavimleri Tarihi*, Şa-to Türkiyat Yay., İstanbul.
- ADAM, Volker, LAUT, Jens Peter und WEİSS, Andreas (2000), *Bibliographie alttürkischer Studien*, Wiesbaden.
- ARAT, Reşid Rahmeti (1930), *Zur Heilkunde der Uiguren I*, Berlin.
- ARAT, Reşid Rahmeti (1932), *Zur Heilkunde der Uiguren II*, Berlin.
- ARAT, Reşid Rahmeti (1937), *Türkische Turfan-Texte VII. Von Dr. G. R. Rachmati. Mit sinologischen Anmerkungen von Dr. W. Eberhard*, Berlin.
- ARAT, Reşid Rahmeti (1986), *Eski Türk Şiiri*, TTK Yay., Ankara.
- ARAT, Reşid Rahmeti (1987), *Makaleler*, (Haz. Osman Fikri Sertkaya), TKAE Yay., Ankara.
- ARAT, Reşid Rahmeti [Haz.] (1992), *Atebetü'l-Hakayık*, TTK Yay., Ankara.
- ARAT, Reşid Rahmeti (1991), *Kutadgu Bilig I: Metin*, TDK Yay., Ankara.
- ARAT, Reşid Rahmeti (1994), *Kutadgu Bilig II-Tercüme*, TTK Yay., Ankara.
- ARAT, Reşid Rahmeti (1979), *Kutadgu Bilig III İndex*, (Haz.: Kemal Eraslan, Osman Fikri Sertkaya, Nuri Yüce), TKAE Yay., Ankara.
- ATA, Aysu (2004), *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası) Karahanlı Türkçesi (Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*, TDK Yay., Ankara.
- ATALAY, Besim (Haz.) (1999), *Divanü Lügat-it-Türk, I-II-III*, TDK Yay., Ankara.
- ATALAY, Besim (Haz.) (1999), *Divanü Lügat-it-Türk Dizini "Endeks" IV*, TDK Yay., Ankara.
- BANG, Willi (1931), "Manichäische Erzähler", *Le Muséon*, 44, 1931: 1-36.
- BANG, Willi und GABAİN, Annemarie von (1929), *Türkische Turfan-Texte I*, Berlin.
- BANG, Willi und GABAİN, Annemarie von (1929), *Türkische Turfan-Texte II*, Berlin.
- BANG, Willi und GABAİN, Annemarie von (1930), *Türkische Turfan-Texte III*, Berlin.

- BANG, Willi und GABAİN, Annemarie von (1930), *Türkische Turfan-Texte IV*, Berlin.
- BANG, Willi und GABAİN, Annemarie von (1931), *Türkische Turfan-Texte V*, Berlin.
- BANG, Willi und GABAİN, Annemarie von (1931), *Analytischer Index zu den fünf ersten stücken der Türkischen Turfan Texte*, Berlin.
- BANG, Willi und GABAİN, Annemarie von und RACHMATİ, G. R. (1934), *Türkische Turfan-Texte VI. Das buddhistische Sâtra Säkiz Yükmäk*, Berlin.
- BANG, Willi und GABAİN, Annemarie von (1930), "Uigurische Studien", *Ungarische Jahrbücher*, 10, 1930: 193-210.
- BANG, Willi und GABAİN, Annemarie von (1928), "Ein uigurisches Fragment über den manichäischen Windgott", *Ungarische Jahrbücher*, 8, 1928: 248-256.
- BANG, Willi und RACHMATİ, G. R. (1933), "Lieder aus Alt-Turfan", *Asia major*, 9, 1933: 129-140.
- BANG, W., RACHMATİ, G. R. (1936), *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul.
- BARAT, Kahar (1992), "The Uighur Xuanzang Biography Volume III", *Journal of Turkish Studies, Türklük Bilgisi Araştırmaları*, Vol. 16, 1992: 5-65.
- BİLGİN, Azmi (2005), "'Gök Tanrısı' Terimi Üzerine", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C.2, S.4, Aralık 2005: 189-197.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1965), "Türk Onomastiğinde Ay ve Güneş Unsurları", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* C. XIII. İstanbul, 1965: 19-28.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1993), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Enderun Kitabevi, Ankara.
- CLARK, Larry Varnon (1975), *Introduction to the Uyghur Civil Documents of East Turkestan (13th-14th cc.)*, Dissertation of Indiana University, Ph. D., Bloomington.
- CLARK, Larry Varnon (1982), "The Manichean Turkic Pothi-Book", *AOH*, IX, 1982: 145-218.

- CLAUSON, Sir Gerard (1964), "Early Turkish Astronomical Terms", *UJb*, 35, 1964: 350-368.
- CLAUSON, Sir Gerard (1971), "A Late Uyğur Family Archive", C. E. Boswort: *Iran and Islam*, In memory of the late Vladimir Minorsky, Edinburg, 1971:167-196.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish*, Oxford.
- ÇEÇEN, Anıl (1986), *Türk Devletleri*, İnkılâp Kitabevi, Ankara.
- DOĞAN, İsmail (2003), *Yabancı Ülkelerde Yayınlanmış Türkolojiyle İlgili Makaleler Bibliyografyası*, Akçağ Yay., Ankara.
- EBERHARD W. (1995), *Çin Tarihi*, TTK Yay., Ankara.
- EHLERS, Gerhard (1982), "Ein alttürkisches Fragment zur Erzählung vom Töpfer", *UJb*, NF 2, 1982: 175-185.
- EHLERS, Gerhard (1998), "Zum Topos der Vollzähligkeit", *Bahşi Ögdisi*, 60. Doğum Yılı Dolayısıyla Klaus Röhrborn Armağanı, (Haz. Jens Peter Laut-Mehmet Ölmez), Simurg, İstanbul, 1998: 73-82.
- ERCİLASUN, Ahmet vd.(1991), *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I, II*, Kültür Bak. Yay., Ankara.
- ERDAL, Marcel (1991), *Old Turkic word formation, A functional approach to the lexicon*, Bd. 1-2, Wiesbaden.
- EREN, Hasan (1999), *Türk Dilin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara.
- ESİN, Emel (2001), *Türk Kozmolojisine Giriş*, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul.
- EYUBOĞLU, İsmet Zeki (1988), *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, Sosyal Yayınları, İstanbul.
- GABAİN, Annemarie von (1935), *Die uigurische Übersetzung der Biographie Hüen-tsangs, I. Bruchstücke des 5. Kapitels*, Berlin.
- GABAİN, Annemarie von (1938), *Briefe der uigurischen Hüen-tsang-Biographie*, Berlin.

- GABAİN, Annemarie von (1954), *Türkische Turfan-Texte VIII. Texte in Brahmischrift*, Berlin.
- GABAİN, Annemarie von und WINTER, Werner (1958), *Türkische Turfan-Texte IX. Ein Hymnus an den Vater Mani auf "Tocharisch" B mit alttürkischer Übersetzung*, Berlin.
- GABAİN, Annemarie von (1959), *Türkische Turfan-Texte X. Das Avadana des Dämons Ātavaka. Bearbeitet von Tadeusz Kowalski. Aus dem Nachlaß herausgegeben*, Berlin.
- GABAİN, Annemarie von (1957), *Maitrisimit. Faksimile der alttürkischen Version eines Werkes der buddhistischen Vaibhāsika-Schule. (I). In Faksimile hrsg. Annemarie v. Gabain. Mit einer Einleitung von Helmuth Scheel*, Wiesbaden.
- GABAİN, Annemarie von (1961a), *Maitrisimit. Faksimile der alttürkischen Version eines Werkes der buddhistischen Vaibhāsika-Schule. (II). In Faksimile hrsg. Annemarie v. Gabain mit einem Geleitwort von Richard Hartmann*, Wiesbaden.
- GABAİN, Annemarie von (1961b), *Das Uigurische Königreich von Chotscho 850-1250*, Akademie Verlag, Berlin.
- GABAİN, Annemarie von (1967), *Die Drucke der Turfan-Sammlung*, Berlin.
- GABAİN, Annemarie von (2000), *Eski Türkçenin Grameri*, (Çev.: Mehmet Akalın), TDK Yay., Ankara.
- GEİSSLER, F. und ZIEME, Peter (1970), "Uigurische Pañcatantra-Fragmente", *Turcica*, 2, 1970: 32-70.
- GOLDEN, Peter B. (2002), *Türk Halkları Tarihine Giriş*, (Çev. Osman Karatay), Karam Yayınları, Ankara.
- GÖKDAĞ, Bilgehan Atsız (2001), "Doğu Karadeniz Bölgesinde Eski Türk İnançlarının İzleri", *Uluslar Arası Anadolu İnançları Kongresi Bildirileri*, Evrak Yay., Ankara, 2001: 279-290.

- GÜL, Bülent (2004), *Eski Türk Tarım Terimleri*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- GYARMATI, Imre (2003), “An Enigmatic Turkic Planet Name”, *AOH*, Vol.56, 2003: 81-86.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1996), *Karahanlı Türkçesi Grameri*, TDK Yay., Ankara.
- HAMİLTON, James Russell (1971), *Manuscripts ougours de Touen-Houang. Le Conte bouddhique du bon et du mauvais prince en version ougoure*, Paris.
- HAMİLTON, James Russell (1998), *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, (Çev.: Vedat Köken), TDK Yay., Ankara.
- HAZAI, Georg und ZİEME, Peter (1970), *Fragmente der uigurischen Version des ‘Jin’gangjing mit den Gâthâs des Meister Fu’. Nebst einem Anhang von T. Inokuchi*, Berlin. (Berliner Turfan-Texte I).
- HAZAI, Georgy (1970), “Ein buddhistisches Gedicht aus der Berliner Turfan-Sammlung”, *AOH*, 23, 1970: 1-21.
- HAZAI, Georgy (1975), “Fragmente eines uigurischen Blockdruck-Faltbuches”, *Altorientalische Forschungen*, III, 1975: 91-108.
- JINGWEI, Li (1994), *Tu Lu Fan Hui Gu Wen She Hui Jin Ji Wen Shu Yan Jiu*, Xinjiang Ren Min chu Ban She, Wulumuqi, Ürümçi.
- KAFESOĞLU, İbrahim (1998), *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Yay., İstanbul.
- KARA, Georg und ZİEME, Peter (1976), *Fragmente tantrischer Werke in uigurischer Übersetzung*, Akademie Verlag Berlin. (Berliner Turfan-Texte VII).
- KARA, Georg und ZİEME, Peter (1977), *Die uigurischen Übersetzungen des Guruyogas “Tiefer Weg.” von Sa-skya Paṇḍita und der Manjuśīnāmasaṅgīti*, Akademie Verlag Berlin. (Berliner Turfan-Texte VIII).
- KARA, Georg und ZİEME, Peter (1986), “Die uigurische Übersetzung des apokryphen Sûtras ‘Fo ding xin da tuo luo ni’”, *Altorientalische Forschungen*, 13, 1986: 318-376.

- KARA, Mehmet (2006), “Asya Toplumlarında Ortak Bir Kültür Ögesi: On İki Hayvanlı Takvim”, *2nd International Conference of the Asian Philosophical Association*, Busan/Güney Kore, Proceedings of the Second International Conference of Asian Philosophical Association, Oct. 2006: 331-341.
- KARA, Mehmet (2004), *Ayrı Düşmüş Kelimeler*, Çağlar Yay., Ankara.
- KARADOĞAN, Ahmet (2001), *Anadolu'yu Türkleştirenlerin İsimleri*, Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- KAYA, Ceval (1994), *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin*, TDK Yay., Ankara.
- KIZILIRMAK, Abdullah (1969), *Gökbilim Terimleri Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara.
- KOÇ, Saadettin (2002), “Türk Mitolojisinde Kırgızlar (Ay ve Güneş Motiflerinin Kırgız Kültüründeki Yeri)”, *Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S.22, Yaz 2002: 79-88.
- KUDARA, Kôgi (1981), “A Fragment of an Uigur version of the Abhidharmakosakârikâ”, *Journal Asiatique*, 269, 1981: 325-346.
- KUDARA, Kôgi und RÖHRBORN, Klaus (1982), “Zwei verirrte Blätter des uigurischen Goldglanz-Sûtras im Etnografiska Museum, Stockholm”, *ZDMG*, 132, 1982: 336-347.
- KUDARA, Kôgi (1988), “Uigurische Fragmente eines Kommentars zum Saddharmapundarika-Sûtra”, Jens Peter Laut und Klaus Röhrborn (ed.): *Der türkische Buddhismus in der japanischen Forschung*, Wiesbaden, 1988: 34-55; 102-106.
- KURAT, Akdes Nimet (2002), *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Murat Kitabevi Yayınları, Ankara.
- LAUT, Jens Peter (1983), “Ein Bruchstück einer alttürkischen Buddhabiographie”, *UJb*, NF 3, 1983: 88-101.
- LAUT, Jens Peter (1983), “Bemerkungen zur spätuigurischen Handschrift Mainz 713 T II Y 58”, *ZDMG*, 133, 1983: 263-272.

- LAUT, Jens Peter (1984), “Zwei Fragmente eines Höllenkapitels der uigurischen Daśakarmapathāvadānamālā”, *UAJb*, NF 4, 1984: 118-133.
- LAUT, Jens Peter (1989), “Die unerschütterliche Versenkung, ein Fragment der alttürkischen buddhistischen Erzählliteratur”, Ewald Wagner und Klaus Röhrborn: *Kaşkül, Festschrift zum 25. Jahrestag der Wiederbegründung des Instituts für Orientalistik an der Justus-Liebig-Universität Giessen*, Wiesbaden, 1989: 38-51.
- LAUT, Jens Peter und ZIEME, Peter (1990), “Ein zweisprachiger Lobpreis auf den Bäg von Koco und seine Gemahlin”, Jens Peter Laut und Klaus Röhrborn: *Buddhistische Erzählliteratur und Hagiographie in türkischer Überlieferung*, Wiesbaden, 1990: 15-36.
- LE COQ, Albert von (1908), “Ein manichäisch-uigurisches Fragment aus Idiqutschahri”, *SKPAW*, 1908, 19, s. 398-414.
- LE COQ, Albert von (1911), *Chuastuanift, ein Sündenbekenntnis der manichäischen Auditores. Gefunden in Turfan (Chinesisch-Turkistan)*, Berlin.
- LE COQ, Albert von (1912), *Türkische Manichaica aus Chotscho I*, Berlin.
- LE COQ, Albert von (1919), *Türkische Manichaica aus Chotscho II*, Berlin.
- LE COQ, Albert von (1922), *Türkische Manichaica aus Chotscho III*, Berlin.
- LE COQ, Albert von (1936), *Türkçe Mani El Yazıları (Manichaika) C. I.*, (Çev.: Fuat Kösearif), TDK Yay., İstanbul.
- LE COQ, Albert von (1941), *Huastuanift*, (Çev.: S. Himran), TDK Yay., Ankara.
- MAUE, Dieter (1985), “Sanskrit-uigurische Fragmente des Âtânâtikasûtra und des Âtânâtihrdaya”, *UAJb*, NF 5, 1985: 98-122.
- MAUE, Dieter (1996), *Alt türkische Handschriften Teil 1: Dokumente in Brahmi und tibetischer Schrift*, Stuttgart.
- MAUE, Dieter, RÖHRBORN, Klaus (1976), “Ein zweisprachiges Fragment aus Turfan”, *CAJ*, 20, 1976: 208-221.
- MAUE, Dieter, RÖHRBORN, Klaus (1979), “Ein Caitiyastotra aus dem alttürkischen Goldglanz-Sûtra”, *ZDMG*, 129, 1979: 282-320.

- MAUE, Dieter, RÖHRBORN, Klaus (1980), “Zur alttürkischen version des Saddharmapundarika-sūtra”, *CAJ*, 24, 1980: 251-273.
- MAUE, Dieter und RÖHRBORN, Klaus (1984), “Ein ‘buddhistischer Katechismus’ in alttürkischer Sprache und tibetischer Schrift Teil I”, *ZDMG*, 134, 1984: 286-313; Teil II, *ZDMG*, 135, 1985: 68-91.
- MORAVCSIK, Gyula (1958), *Byzantinoturcica*, I-II, Akademie Verlag, Berlin.
- MÜLLER, F. W. Karl (1915), *Zwei Pfahlinschriften aus den Turfanfunden I. Die uigurische Inschrift auf dem Pfahle I B 4672. 2. Die chinesische Pfahlinschrift*, Berlin.
- MÜLLER, F. W. Karl (1908), *Uigurica I. Die Anbetung der Magier, ein christliches Bruchstück. 2. Die Reste des buddhistischen ‘Goldglanz-Sutra’. Ein vorläufiger Bericht*, Berlin.
- MÜLLER, F. W. Karl (1911), *Uigurica II.*, Berlin.
- MÜLLER, F. W. Karl (1922), *Uigurica III. Uigurische Avadâna-Bruchstücke (I-VIII)*, Berlin.
- MÜLLER, F. W. Karl (1931), *Uigurica IV*, Hrsg. A. von Gabain, Berlin.
- MÜLLER, F.W.K., GABAİN, A. von (1945), *Çaştani Bey Hikayesi*, (Çev.: S. Himran), TDK Yay., Ankara.
- MÜLLER, F.W.K., GABAİN, A. von (1946), *Uygurca Üç Hikâye Uigurica IV-B, C, D*, (Çev.: S. Himran), TDK Yay., Ankara.
- NADELYAEV, V. M., NASİLOV, D. M., TENİŞEV, E. R., ŞÇERBAK, A. M. (1969), *Drevnetyurkskiy Slovari*, Leningrad.
- NİŞANYAN, Sevan (2003), *Sözlerin Soyağacı, Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*, Adam Yayınları, İstanbul.
- ODA, Juten (1977), “Eski Uygurca bir vesikanın Budizmle ilgili küçük bir parçası”, *TM*, C. 19, 1977-1979: 183-205.
- ODA, Juten (1983), “New fragments of the Buddhist Uighur text ‘Säkiz yükmäk yaruq’”, *Altorientalische Forschungen*, 10, 1983: 125-142.

- ODA, Juten (1998), "A Fragment of the Commentary on the *Säkiz yükmäk yaruq Sütra*", *Bahşı Ögdisi*, 60. *Doğum Yılı Dolayısıyla Klaus Röhrborn Armağanı*, (Haz. Jens Peter Laut-Mehmet Ölmez), Simurg, İstanbul, 1998: 231-234.
- ORKUN, Hüseyin Namık (1987), *Eski Türk Yazıtları*, TDK Yay., Ankara.
- ÖGEL, Bahaeddin (1981), *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I-II*, KB Yayınları, Ankara.
- ÖGEL, Bahaeddin (2002), *Türk Mitolojisi*, II. Cilt, TTK Yay., Ankara.
- ÖLMEZ, Mehmet (1991), *Altun Yaruk III. Kitap (=5. Bölüm)*, Ankara.
- ÖLMEZ, Mehmet (1993), "Ein weiteres alttürkisches *Pañcatantra*-Fragment", *UAJb*, NF. 12, 1993: 179-191.
- ÖLMEZ, Mehmet / LAUT, Jens Peter (1998), *Bahşı Ögdisi*, 60. *Doğum Yılı Dolayısıyla Klaus Röhrborn Armağanı*, Simurg Yay., İstanbul.
- ÖLMEZ, Mehmet (1998), "Tibet Budizmine Ait Eski Uygurca *Bahşı Ögdisi*", *Bahşı Ögdisi*, 60. *Doğum Yılı Dolayısıyla Klaus Röhrborn Armağanı*, (Haz. Jens Peter Laut-Mehmet Ölmez), Simurg, İstanbul, 1998: 261-293.
- ÖZKAN, Fatma (2003), "Yıldırım, Yıldız, Alev, Alaz/Yalaz, Işın ve Işık Kelimeleri Nereden Geliyor?", *bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi/Journal of Social Sciences of the Turkish World*, Sayı: 27, Ankara, Güz 2003: 157-179.
- ÖZÖNDER BARUTCU, F. Sema (1998), "Yenisey Kitabeleri ve Yer-Sular.", *Journal of Turkish Studies, Türklük Bilgisi Araştırmaları* Vol. 22, 1998: 171-184.
- ÖZÖNDER BARUTÇU, F. Sema (1998), *Üç İtigsizler*, TDK Yay., Ankara.
- ÖZÖNDER BARUTÇU, F. Sema (2000), "Eski Türk Çağı Kaya Yazıtları: I. Örük Yazıtı, II. Hangiday Yazıtı, III. Arhanan Yazıtı", *Kök Araştırmalar*, C II, S I, Ankara, Bahar 2000: 121-133.
- ÖZYETGİN, Melek (2004), *Eski Türk Vergi Terimleri*, Köksav, Ankara.
- PELLİOT, Paul (1995), *Uygur Yazısıyla Yazılmış Uğuz Han Destanı Üzerine*, TDK Yay., Ankara.

- RADLOFF, Wilhelm (1911), *Kuan-si-im Pusar*, Eine türkische Übersetzung des XXV. Kapitels der chinesischen Ausgabe des Sadharma-pundarîka, St.Petersbourg.
- RADLOFF, Wilhelm (1928), *Uigurische Sprachdenkmäler, Materialien, nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen von S. Malov herausgegeben*, Leningrad.
- RASCHMANN, Simone und ZIEME, Peter (1985), "Ein Bodhicaryâvatârâ-Kommentar in alttürkischer Überlieferung", *Altorientalische Forschungen*, 12, 1985: 309-318.
- RASCHMANN, Simone (1987), "Das Gelöbnis des Buyan Kâlmis", *Altorientalische Forschungen*, 14, 1987: 160-174.
- RASCHMANN, Simone (1992), "Zum Stand der Erforschung der Uigurischen Dokumente", *TDAY-B 1987*, 1992: 257-263.
- RASCHMANN, Simone-Christiane (1995), *Baumwolle im türkischen Zentralasien. Philologische und wirtschaftshistorische Untersuchungen anhand der vorislamischen uigurischen Texte*, Wiesbaden.
- RASCHMANN, Simone-Christiane (1998), "Aus den Vorarbeiten F.W.K. Müllers zum *Altun Yaruk Sudur*", *Bahşı Ögdisi*, 60. Doğum Yılı Dolayısıyla Klaus Röhrborn Armağanı, (Haz. Jens Peter Laut-Mehmet Ölmez), Simurg, İstanbul, 1998: 295-304.
- RASCHMANN, Simone-Christiane (2000), "Bruchstück eines Kommentars zur Beschreibung der zehn bhÿmis", *Türk Dilleri Araştırmaları* 10, 2000: 17-24.
- RÄSÄNEN, Martti (1969), *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki.
- ROUX, Jean-Paul (2002), *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, (Çev.: Aykut Kazancıgil), Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- RÖHRBORN, Klaus (1971), *Eine uigurische Totenmesse, Text, Übersetzung, Kommentar*, Berlin. (Berliner Turfan-Texte II).

- RÖHRBORN, Klaus (1976), “Fragmente der uigurischen Version des ‘Dhâranî-Sûtras der grossen Barmherzigkeit’”, *ZDMG*, 126, 1976: 87-100.
- RÖHRBORN, Klaus (1977 vs.) *Uigurische Wörterbuch*, 1-4, Wiesbaden, 1: 1977, vii+72; 2: 1979, 73-148; 3: 1981, 149-224; 4:1988, v+225-298; 5: 1996, vi+299-372; 6: 1998, v+373-446.
- RÖHRBORN, Klaus (1996), *Die alttürkische Xuanzang-Biographie VIII*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- RÖHRBORN, Klaus, ÖLMEZ, Mehmet (2001), *Die alttürkische Xuanzang-Biographie III*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- RÖHRBORN, Klaus (2005), “Maitreya und Amitâbha im uigurischen Buddhismus”, *UJb*, NF. 19, 2005: 122-130.
- SCHARLÏPP, Wolfgang (1986), “Fragmente eines uigurischen Kommentars zur Trimsikavijñaptimâtratâsiddhi des Vasubandhu”, *UJb*, NF 6, 1986: 122-136, (8 Tafeln).
- SERTKAYA, Osman Fikri (1975), *Uygur Harfleriyle Yazılmış Bazı Manzum Parçalar II*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul.
- SERTKAYA, Osman Fikri und RÖHRBORN, Klaus (1984), “Bruchstücke der alttürkischen Amitâbha-Literatur aus Istanbul”, *UJb*, NF. 4, 1984: 97-117.
- SERTKAYA, Osman Fikri (1989), “Ein Fragment eines alttürkischen Lobpreises auf Tämür Qagan”, *Altorientalische Forschungen*, 16, 1989: 189-192, (1 Tafel)
- SERTKAYA, Osman Fikri (1993), “Eski Uygur Türklerinden hukuk belgeleri örnekleri”, *Tarih boyunca Türklerde insani değerler ve insan hakları, başlangıcından Osmanlı dönemine kadar*, 1, İstanbul, 1993: 131-148.
- SERTKAYA, Osman Fikri / ALİMOV, Rysbek (2006), *Eski Türklerde Para (Göktürklerde, Uygurlarda ve Türgişlerde)*, Ötüken, İstanbul.

- SHĪMĪN, Geng (1980), “Qadimgı uygurca iptidayi drama piyesası ‘Maitrisimit’ (Hami Nushası)ning 2- Părdăsi hăqqıdıkı Tătqıqat”, *Journal of Turkish Studies, Türklük Bilgisi Araştırmaları*, Vol. 4, 1980: 101-156.
- SHĪMĪN, Geng (1989), “A Study of one newly discovered folio of the Uighur ‘Abhidharmakosa-sastra’”, *CAJ*, 33, 1989: 36-45.
- SHĪMĪN, Geng und KLĪMKEĪT, Hans-Joachim (1985), “Das 16. Kapitel der Hami-Version der Maitrisimit”, *Journal of Turkish studies, Türklük Bilgisi Araştırmaları*, 9, 1985: 71-132.
- SHĪMĪN, Geng und KLĪMKEĪT, Hans-Joachim (1988), *Das Zusammentreffen mit Maitreya. Die ersten fünf Kapitel der Hami-Version der Maitrisimit. In Zusammenarbeit mit Helmut Eimer und Jens Peter Laut herausgegeben, übersetzt und kommentiert*, Bd.1-2, Wiesbaden.
- SHĪMĪN, Geng, KLĪMKEĪT, H. J. und LAUT, J. P. (1987a), “‘Der Herabstieg des Bodhisattve Maitreya vom Tusita-Götterland zur Erde’. Das 10. Kapitel der Hami-Handschrift der Maitrisimit”, *Altorientalische Forschungen*, 14, 1987: 350-376.
- SHĪMĪN, Geng, KLĪMKEĪT, H. J. und LAUT, J. P. (1987b), “Manis Wettkampf mit dem Prinzen. Ein neues manichäisch-türkisches Fragment aus Turfan”, *ZDMG*, 137, 1987: 44-58.
- SHĪMĪN, Geng, KLĪMKEĪT, H. J. und LAUT, J. P. (1988), “‘Das Erscheinen des Bodhisattva’. Das 11. Kapitel der Hami-Handschrift der Maitrisimit”, *Altorientalische Forschungen*, 15, 1988: 315-366.
- SHĪMĪN, Geng, KLĪMKEĪT, H. J. und LAUT, J. P. (1989), “Die Geschichte der Drei Prinzen. Weitere neue manichäisch-türkische Fragmente aus Turfan”, *ZDMG*, 139, 1989: 328-345.
- SHĪMĪN, Geng, KLĪMKEĪT, H. J. und LAUT, J. P. (1991), “‘Die Weltflucht des Bodhisattva’. Das 13. Kapitel der Hami-Handschrift der Maitrisimit”, *Altorientalische Forschungen*, 18, 1991: 264-296.

- SHİMİN, Geng, KLİMKEİT, H. J. und LAUT, J. P. (1992), “‘Der Gang zum Bodhi-Baum’. Das 14. Kapitel der Hami-Handschrift der Maitrisimit”, *Materialia Turcica*, 16, 1992: 25-47.
- SHİMİN, Geng, KLİMKEİT, H. J. und LAUT, J. P. (1993), “‘Das Erlangen der unvergleichlichen Buddhawürde’. Das 15. Kapitel der Hami-Handschrift der Maitrisimit”, *Altorientalische Forschungen*, 20, 1993: 182-234 (13 Tafeln).
- SHİMİN, Geng und LAUT, Jens Peter (2000), “Aus der Einleitung der uigurischen Daśakarmapathāvadānamālā aus Hami”, *Türk Dilleri Araştırmaları* 10, 2000: 5-15.
- SHİMİN, Geng, LAUT, Jens Peter, WİLKENS, Jens (2005), “Fragmente der uigurischen *Daśakarmapathāvadānamālā* aus Hami”, *UAJb*, NF 19, 2005: 72-121.
- SHŌGAİTO, Masahiro (1988), “Drei zum Avalokitesvara-sūtra passende Avadānas”, *Der türkische Buddhismus in der japanischen Forschung*, (ed. J. P. Laut-Klaus Röhrborn), Wiesbaden, 1988: 56-99.
- SHŌGAİTO, Masahiro (1998), “Three Fragments of Uighur Āgama”, *Bahşı Ögdisi*, 60. *Doğum Yılı Dolayısıyla Klaus Röhrborn Armağanı*, (Haz. Jens Peter Laut-Mehmet Ölmez), Simurg, İstanbul, 1998: 363-378.
- TAN, Nail (1974), “Türk Folklorunda Ay Tutulması”, *Türk Kültürü*, S. 146, Ankara, 1974: 81-85.
- TAŞAĞIL, Ahmet (2004), *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, TTK Yay., Ankara.
- TDK (1939), *Astronomi Terimleri, İlk ve Orta Öğretim İçin*, Maarif Vekâleti Yay., İstanbul.
- TDK (1951), *İlk ve Orta Öğretim Astronomi Terimleri*, TDK Yay., Ankara.
- TDK (1998), *Türkçe Sözlük I,II*, TDK Yay., Ankara.
- TEKİN, Şinasi (1966), “Uygur bilgini Singku Seli Tutung’un bilinmeyen yeni bir çevirisi üzerine”, *TDAY-B*, 1965 (1966): 29-233.

- TEKİN, Şinasi (1960), *Uygurca Metinler I. Kuanşi im Puser (ses işiten ilâh). Vaphuaki atlığ nom çeçeki sudur (Saddharmapundarika-sûtra)*, Erzurum.
- TEKİN, Şinasi (1976), *Uygurca Metinler II. Maytrisimit Burkancıların Mehdîsi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidâi Bir Dram*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Sevinç Matbaası, Ankara.
- TEKİN, Şinasi (1980), *Buddhistische Uigurica der Yüan Zeit*, Wiesbaden.
- TEKİN, Şinasi (1987), “Altun Yaruk’un 20. Bölümü: İligler qanlarning köni törüsin aymaq (=Râjasâstra)”, *Journal of Turkish Studies, Türklük Bilgisi Araştırmaları*, 11, 1987: 133-199.
- TEKİN, Talât (1986), *Türk Dili: Türk Şiiri Özel Sayısı I (Eski Türk Şiiri)*, Cilt LI, S. 409, TDK Yay., Ankara.
- TEKİN, Talât (1988), *Orhon Yazıtları*, TDK Yay., Ankara.
- TEKİN, Talât (1998), *Orhon Yazıtları*, Simurg Yay., İstanbul.
- TEKİN, Talât (2003), *Orhon Türkçesi Grameri*, İstanbul.
- TEKİN, Talat (2000), “İkinci Bay-Bulun (= E 49) Yazıtı”, *Türk Dilleri Araştırmaları* 10, 2000: 81-90.
- TEKİN, Talat (2004), *İrk Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı*, [Editör: Nurettin Demir-Emine Yılmaz], Öncü Kitap, Ankara.
- TENİŞEV, E.R. (1997) *Sralnitelno-İstoriceskaya Grammatika Tyurskih Yazıkov: Leksika*, Moskova.
- TEZCAN, Semih und ZİEME, Peter (1971), “Uigurische Brieffragmente”, L. Ligeti (ed.): *Studia Turcica*, Budapest, 1971: 451-460.
- TEZCAN, Semih (1974), *Das uigurische Insadi-Sutra*, Berlin. (Berliner Turfan-Texte III).
- TEZCAN, Semih (1975), *Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi X. Bölüm*, Ankara.
- TEZCAN, Semih und ZİEME, Peter (1990), “Antiislamsche Polemik in einem alttürkischen buddhistischen Gedicht aus Turfan”, *Altorientalische Forschungen*, 17, 1990: 146-151, (2 Tafeln).

- TİETZE, Andreas (2002), *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*, Birinci Cilt A-E, Simurg Yayınları, İstanbul.
- TOGAN, A. Zeki Velidî (1981), *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- TOGAN, A. Zeki Velidî (1982), *Oğuz Destanı, Reşideddin Oğuznâmesi Tercüme ve Tahlili*, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- TOK, Gökhan (2001), “Tarih Öncesi Orta Asya.”, *Bilim ve Teknik*, Eylül 2001:92-96.
- TOPRAK, Funda (2005), “Türklerde Kozmoloji Bilgisi ve İslam Sonrası Metinlerde Geçen Yıldız-Gezegen İsimlerinin Etimolojisi”, *31 Mayıs-4 Haziran 2005, I.Türkoloji Sempozyumu*, Kırım/ Ukrayna.
- TURAN, Osman (2004), *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*, Ötüken Yay., İstanbul.
- TÜRKMEN, Fikret (1973), “Türk Halk Hikâyelerinde Gökyüzü ile İlgili Alegoriler”, *I. Uluslararası Türk Folklor Semineri Bildirileri*, Ankara, 1973: 159-163.
- TÜRKMEN, Seyfullah (2006), *Eski Anadolu Türkçesinde Tıp Terimleri*, Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- UNAT, Yavuz (2000), “Eski Astronomi Metinlerinde Karşılaşılan Astronomi Terimlerine İlişkin Bir Sözlük Denemesi”, *OTAM*, 11, Ankara, 2000: 633-697.
- UNAT, Yavuz (2003a), “Astronomi”, *Felsefe Ansiklopedisi*, (Editör: Ahmet Cevizci), Cilt 1, Etik Yayınları, İstanbul, Kasım 2003: 637-639.
- UNAT, Yavuz (2003b), “Astronomi Tarihi”, *Felsefe Ansiklopedisi*, (Editör: Ahmet Cevizci), Cilt 1, Etik Yayınları, İstanbul, Kasım 2003: 639-649.
- UNAT, Yavuz (2004), “Türk Astronomi Tarihi Literatürü (1923-2004)”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.2, S.4, 2004: 103-133.
- UNAT, Yavuz (2005), “Türklerde Astronomi”, *Bilim ve Ütopya*, 134, Ağustos 2005: 9-22.

- WARNKE, Ingrid (1983), "Fragmente des 25. Und 26. Kapitels des Kşanti qılğuluq nom bitig", *Altorientalische Forschungen*, 10, 1983: 243-268.
- YAMADA, Nobuo (1993a), "Uyğur Satış Mukavelesi Belgelerinin Şekilleri", (Çev. Emine Gürsoy-Naskali), *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi C. XXVI*, 1993: 195-230.
- YAMADA, Nobuo (1993b), *Sammlung uigurischer Kontrakte I-II-III*, Herausgegeben von Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umemura, Takao Moriyasu, Osaka University Pres.
- ZİEME, Peter (1966,1967), "Beiträge zur Erforschung des Xvâstvânîft", *Mitteilungen des Instituts für Orientforschung*, 12/2, 1966-1967: 351-378.
- ZİEME, Peter (1968a), "Ein manichäisch-türkisches Gedicht", *TDAY-B*, 1968: 39-51.
- ZİEME, Peter (1968b), "Die türkischen Yosıpas-Fragmente", *Mitteilungen des Instituts für Orientforschung*, 14, 1968:45-67.
- ZİEME, Peter (1969), "Ein uigurisches Sündenbekenntnis", *AOH*, 22, 1969: 107-121.
- ZİEME, Peter (1970), "Ein manichäisch-türkisches Fragment in manichäischer Schrift", *AOH*, 23, 1970: 157-165.
- ZİEME, Peter (1974a), "Ein uigurischer Landverkaufsvertrag aus Murtuq", *Altorientalische Forschungen I*, Berlin, 1974: 295-308.
- ZİEME, Peter (1974b), "Ein uigurisches Turfanfragment der Erzählung vom guten und vom bösen Prinzen", *AOH*, 28, 1974: 263-268.
- ZİEME, Peter (1975a), "Kaşğari ve Türkçe Turfan Metinleri", *Bilimsel Bildiriler 1972*, TDK Yay., Ankara.
- ZİEME, Peter (1975b), *Manichäisch-türkische Texte*, Berlin. (Berliner Turfan-Texte V).
- ZİEME, Peter (1975c), "Zur buddhistischen Stabreimdichtung der alten Uiguren", *AOH*, 29, 1975: 187-211.
- ZİEME, Peter (1975d), "Ein uigurischer Text über die Wirtschaft manichäischer Klöster im uigurischen Reich", Louis, Ligeti (ed.): *Researches in Altaic languages. Papers read at the 14th meeting of the Permanent*

International Altaistic Conference held in Szeged, August 22-28, 1971, Budapest, 1975: 331-338.

- ZIEME, Peter (1975e), "Ein uigurischer Erntesege", *Altorientalische Forschungen*, III, Berlin, 1975: 109-143 (Tafeln 19-120).
- ZIEME, Peter (1977), "Zu den Legenden im uigurischen Goldglanzsûtra", *Journal of Turkish Studies, Türklük Bilgisi Araştırmaları*, 1, 1977: 149-156.
- ZIEME, Peter (1978), "Materialien zum uigurischen Onomasticom II", *TDAY-B 1978-79*: 81-94.
- ZIEME, Peter (1980a), "Ein uigurischer Leihkontrakt über Weizen", *Altorientalische Forschungen*, 7, 1980: 273-275.
- ZIEME, Peter (1980b), "Uigurische Pachtdokumente", *Altorientalische Forschungen*, 7, 1980: 197-245.
- ZIEME, Peter (1981), "Uigurische Steuerbefreiungsurkunden für buddhistische Klöster", *Altorientalische Forschungen*, 8, 1981: 237-263.
- ZIEME, Peter (1982), "Ein uigurisches Familienregister aus Turfan", *Altorientalische Forschungen*, 9, 1982: 263-267.
- ZIEME, Peter (1983), *Die Stabreimtexte der Uiguren von Turfan und Dunhuang. Studien zur alttürkischen Dichtung. Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades Doktor der Wissenschaften, eingereicht bei der Akademie der Wissenschaften der DDR, Berlin.*
- ZIEME, Peter (1985a), *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren*, Berlin. (Berliner Turfan-Texte XIII).
- ZIEME, Peter (1985b), "Uigurische Sukhāvativyūha-Fragmente", *Altorientalische Forschungen*, 12, 1985: 129-149.
- ZIEME, Peter (1986), "Māngi bulzun! – Ein weiteres Neujahrssegen", *Türk Kültürü Araştırmaları*, 24, 1986: 131-139.
- ZIEME, Peter (1987a), "Materialien zum uigurischen Onomasticon III", *TDAY-B 1984, 1987*: 267-283.

- ZIEME, Peter (1987b), "Ein alttürkisches Avalokiteśvarastava", *Altorientalische Forschungen*, 14, 1987: 221-223.
- ZIEME, Peter (1989a), "Zwei neue alttürkische Saddharmapundarika-Fragmente", *Altorientalische Forschungen*, 16, 1989: 370-379, (3 Tafeln).
- ZIEME, Peter (1989b), "Zur alttürkischen Bhaiṣajyagurusūtra-Übersetzung", *Altorientalische Forschungen*, 16, 1989: 198-200.
- ZIEME, Peter (1989c), "Die Vorrede zum alttürkischen Goldglanz-Sūtra von 1022", *Journal of Turkish studies, Türklük Bilgisi Araştırmaları*, 13, 1989: 237-243.
- ZIEME, Peter und MOLNAR, Adam (1989), "Ein weiterer uigurischer Erntesege", *Altorientalische Forschungen*, 16, 1989: 140-152.
- ZIEME, Peter (1990a), "Xuanzangs Biographie und das Xiyuji in alttürkischer Überlieferung", Jens Peter-Laut und Klaus Röhrborn (edd.): *Buddhistische Erzählliteratur und Hagiographie in türkischer Überlieferung*, Wiesbaden, 1990: 75-107.
- ZIEME, Peter (1990b), "Ein alttürkisches Fragment des Kṣitigarbha-Sūtras aus Bāzāklik", *Altorientalische Forschungen*, 17, 1990: 379-384, (2 Tafeln).
- ZIEME, Peter (1992), "Probleme alttürkischer Vajracchedika-Übersetzungen", Alfredo Cadonna (ed.): *Turfan and Tun-huang, the text. Encounter of civilisations on the Silk Route*, Firenze, 1992: 21-42.
- ZIEME, Peter (1993), "Eine Eloge auf einen uigurischen Bäg", *Türk Dilleri Araştırmaları*, 3, 1993: 271-284.
- ZIEME, Peter (1996), "Aus einem alttürkischen Kommentar zum Goldglanzsūtra", Arpad Berta, Bernd Brendemoen und Claus Schönig: *Symbolae Turcologicae. Studies in honour of Lars Johanson on his sixtieth birthday, 8 March 1996*, Uppsala, 1996: 231-238.

ZIEME, Peter (1997,1998), “Das nestorianische Glaubensbekenntnis in einem alttürkischen Fragment aus Bulayıq”, *UAJb*, Band 15, 1997/1998, s. 173-180.

ZIEME, Peter (1998), “Der Wettkampf Śāriputras mit den Häretikern nach einer alttürkischen Version”, *Bahşı Ögdisi*, 60. Doğum Yılı Dolayısıyla Klaus Röhrborn Armağanı, (Haz. Jens Peter Laut-Mehmet Ölmez), Simurg, İstanbul, 1998: 429-447.

ZIEME, Peter (2000), “Verse des Candraytra nach chinesisch-uirgischen Bilinguen”, *Türk Dilleri Araştırmaları* 10, 2000: 65-80.

ZÜLFİKAR, Hamza (1991), *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları*, TDK Yay., Ankara.

http://de.geocities.com/alpra7/TURK_MITOLOJISI1.HTM

<http://kangar.org/kultur/0009.htm>

ÖZ GEÇMİŞ

Osman KABADAYI, 12.06.1981 tarihinde Ankara’da dünyaya geldi. İlköğrenimini Kırıkkale Atatürk İlköğretim Okulu’nda, ortaöğrenimini Kırıkkale Lisesi’nde yaptı. Adı geçen liseden 19.06.1998 tarihinde mezun oldu. 1999 yılında Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümünü kazandı ve 15.09.1999 tarihinde bu üniversiteye kaydoldu. 2003 Bahar döneminde, lisans son sınıftayken, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde “özel öğrenci” olarak Türk Dili anabilim dalından 9 kredilik ders aldı ve lisansla birlikte yüksek lisans derslerini de takip etti. 2002-2003 eğitim-öğretim yılında bu üniversiteden mezun oldu. Aynı yıl, özel bir dershanede Türkçe öğretmeni olarak göreve başladı.

22.09.2003 tarihinde Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Orta Öğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği Tezsiz Yüksek Lisans programını kazandı ve bu enstitüye kaydoldu. 18.08.2004 tarihinde Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nden mezun oldu ve ‘tezsiz yüksek lisans’ derecesi aldı.

14.09.2004 tarihinde Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili anabilim dalı tezli yüksek lisans programına kaydoldu. Şu anda Kırıkkale’de özel bir dershanede Türk Dili ve Edebiyatı öğretmeni olarak görev yapmaktadır.